

STUDIA KRAJOBRAZOWE T. 4B
KRAJOBRAZ JAKO NOŚNIK IDEI
UJĘCIA ANALITYCZNE

PRACA ZBIOROWA

REDAKCJA

Krzysztof Kołodziejczyk, Dagmara Chylińska, Anna Zaręba

Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Uniwersytet Wrocławski
2014

STUDIA KRAJOBRAZOWE, TOM 4B

Krajobraz jako nośnik idei

Ujęcia analityczne

Praca zbiorowa

Redakcja: Krzysztof Kołodziejczyk, Dagmara Chylińska,
Anna Zaręba

Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego

Uniwersytet
Wrocławski

Wrocław 2014

Recenzenci:

prof. zw. dr hab. inż. arch. Grażyna Balińska

prof. nadzw. dr hab. Barbara Lubicz-Miszewska

prof. nadzw. dr hab. Jacek Potocki

Redakcja:

Krzysztof Kołodziejczyk, Dagmara Chylińska, Anna Zaręba

Redakcja techniczna:

Włodzimierz Bieroński

Projekt okładki:

Janusz Łach

Zdjęcie na okładce: Panorama wyrobiska węgla brunatnego z wieży widokowej na wzniesieniu Schweren Berg koło Weißwasser na Łużycach.

autor: Krzysztof Kołodziejczyk, 2012

Publikacja dofinansowana ze środków statutowych Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.

© Copyright by Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2014

ISBN 978-83-62673-38-4

Wydawca:

Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego

plac Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław

Przygotowanie do druku i druk:

I-BiS Usługi komputerowe. Wydawnictwo s.c. Andrzej Bieroński, Przemysław Bieroński

ulica Lelewela 4, 53-505 Wrocław, tel. 713 422 517

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Mirosława Czerny, Andrzej Czerny: Krajobraz wiejski „inkrustowany” formami zabudowy miejskiej – przejaw konfliktu czy postępu?	7
Countryside “encrusted” by forms of urban development – a sign of conflict or progress?	19
Barbara Wycichowska: Konflikty w krajobrazie – stygmaty współczesnego miasta. Przykład Łodzi	21
Landscape conflicts – the stigma of a modern city. The example of Łódź	36
Szymon Opania: Przykłady koncepcji kształtowania krajobrazu w planowaniu przestrzennym	37
Examples of landscaping concepts in spatial planning	51
Alicja Krzemińska, Anna Dzikowska: Lokalne konflikty krajobrazowe i przyrodnicze – studium przypadku na przykładzie wybranych obszarów na terenie miasta Wałbrzycha	53
Local landscape and natural conflicts – a case study in selected areas in the city of Wałbrzych	62
Anna Dzikowska, Alicja Krzemińska: Infrastruktura przemysłowa jako czynnik determinujący zagospodarowanie przestrzenne miasta Wałbrzycha na przykładzie dzielnicy Sobięcin, Gaj	63
Industrial infrastructure as a determinant of spatial planning in Wałbrzych city on the example of Sobięcin, Gaj district	75
Aleksandra Lis, Alicja Krzemińska, Anna Dzikowska: Przestrzenne wskaźniki zagrożenia. Propozycje metodologiczne do badań nad bezpieczeństwem parku im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu	77
Spatial risk factors. Methodological proposals for security research in the Jan III Sobieski Park in Wałbrzych	89
Aleksandra Lis, Alicja Krzemińska, Anna Dzikowska, Karolina Anwajler: Topografia terenu parku a bezpieczeństwo przestrzeni w aspekcie możliwości kontroli i wyboru drogi	91
Topography of the park and the safety of space in aspects of the ability to control and choose the route	105
Marta Pisarek, Marta Gargała, Lech Lichołai: Mała architektura w krajobrazie kulturowym jako atrakcja turystyczna – przykłady dobrych praktyk	107
Small architecture in cultural landscape as a tourist attraction – good examples in action	124
Ewa Zaraś-Januszkiewicz, Beata Fornal-Pieniak, Barbara Żarska, Robert Kijewski: Historyczna dendroflora wybranego fragmentu dzieła obronnego Twierdza Warszawa	125
Historic dendroflora of a chosen part of the Warsaw citadel fortifications	143
Anna Zaręba, Kinga Filipiak: „Zielona infrastruktura” Wrocławia – lasy podmiejskie. Las Strachociński	145
„Green infrastructure” of Wrocław – suburban forests. Strachociński Forest	158
Agnieszka Latocha: Śladami przeszłości – czytanie krajobrazu kulturowego ziemi kłodzkiej	159
Traces of the past – reading of the cultural landscape of the Kłodzko region	172

Malwina Michalik-Śnieżek, Tadeusz J. Chmielewski: Osiedla mieszkaniowe z wielkiej płyty w krajobrazie Gór Sanocko-Turczańskich jako przejaw dyskontynuacji dziedzictwa kulturowego	173
Panel building housing estates in the Sanocko-Turczańskie mountains as a sign of cultural heritage discontinuation	185
Michał Jakiel: Problemy funkcjonowania parków krajobrazowych – na przykładzie Parku Krajobrazowego Dolinki Krakowskie	187
The problems of landscape parks – case study of the Krakow Valleys Landscape Park . . .	200
Krystyna German, Piotr Głuszek, Łukasz Pyzowski: Współczesne konflikty w krajobrazie karpackich dolin rzecznych	201
Present-day conflicts in the landscape of Carpathian river valleys	211
Krzysztof Badora: Elektrownie wiatrowe jako źródła konfliktów w krajobrazie	213
Wind turbines as sources of conflicts in landscape	222
Wojciech Staszek: Wybrane geostanowiska na terenie Dolnego Śląska jako czynnik rozwoju geoturystyki	223
Selected geosites in the Lower Silesia region as a geotourism development factor	235
Mateusz Rogowski, Janusz Łach: Ocena krajobrazu jako narzędzie unikania konfliktu w jego turystycznym użytkowaniu na przykładzie gminy Głuchołazy	237
The landscape assessment as a mean of avoiding conflict in tourist utilization on the example of Głuchołazy commune	250
Beata Fornal-Pieniak, Barbara Źarska, Ewa Zaraś-Januszkiewicz, Małgorzata Kaczorowska, Maria Bihunova: Ocena walorów krajobrazu gminy Sokoły dla potrzeb kształtowania krajobrazu w aspekcie turystyki	251
Landscape values evaluation of Sokoły commune for landscape shaping in tourism aspect	259
Spis autorów	261

WSTĘP

Wartości krajobrazowe są dobrem publicznym i należą do wszystkich obywateli. Ratyfikowana przez Polskę 24 czerwca 2004 r. Europejska Konwencja Krajobrazowa określa standardy prawa obowiązującego w zakresie polityki krajobrazowej, stanowiąc instrument poświęcony ochronie, gospodarce i planowaniu krajobrazów w Europie. Jakość i różnorodność krajobrazów europejskich zostały uznane za wspólne dziedzictwo kształtujące tożsamość społeczeństwa, które powinno być chronione. Według Konwencji krajobraz stanowi „obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich”. Właściwe „planowanie krajobrazu”, w celu jego zachowania i odtworzenia zgodnie z zasadami „ładu przestrzennego”, jest podstawą zrównoważonego rozwoju i przyczynia się do wzrostu dobrobytu społeczeństw.

Brak jasno określonych w polskim prawie standardów urbanistycznych, nieposzanowanie dla podstawowego zapisu prawa miejscowego, jakim są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP), a także w wielu przypadkach brak MPZP, powodują narastający chaos funkcjonalny i wizualny. Uczestnicy Kongresu Architektury Polski, Polska Rada Architektury w oficjalnej Deklaracji Poznańskiej w 2008 r. przyjęli założenia dokumentu *Polska polityka architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, przestrzeni publicznej, architektury*, w którym określili stan polskiej przestrzeni jako krytyczny, a przejawy tego zjawiska widzą m.in. w: niespójnym kształtowaniu centrów miejskich, bezładnej ekspansji strefy podmiejskiej, rozpraszaniu zabudowy na terenach rolniczych i rekreacyjnych oraz degradacji wizualnej przestrzeni publicznych. Jednym z efektów agresywnej i chaotycznej polityki przestrzennej jest niszczenie wartości krajobrazu kulturowego, budującego naszą tożsamość społeczną. Tymczasem krajobraz jest naszym dziedzictwem historycznym, odbiciem tożsamości i świadomości społecznej. Zapisana jest w nim pamięć o ludziach i wydarzeniach. Szczególne miejsca, zachowane w świadomości społeczeństwa ze względu na swoje wartości kulturowe, stają się nienaruszalnymi symbolami w krajobrazie, szacunek do wartości historycznych, które są z nimi związane, świadczy o kulturze danego społeczeństwa.

Krajobraz nie jest jednak tylko reliktem przeszłości, nie jest także statyczny, ulega nieustającym przemianom. Konflikt pomiędzy historią a potrzebami współczesnego społeczeństwa przejawia się w niszczeniu pomników historii i ich otoczenia, w ekspan-

sywnej zabudowie przedmieść, w degradacji wizualnej krajobrazu otwartego. Wynika z niskiej świadomości społeczeństwa istnienia tradycji budownictwa lokalnego, nijakiej urbanistyki i architektury oraz niewielkiej roli architekta krajobrazu w kreowaniu krajobrazu przeszłości.

Zadaniem architektury, urbanistyki, architektury krajobrazu jest rzeczywiste odnoszenie się do przeszłości i idei, które krajobraz z sobą niesie. Świadomość krajobrazu i jego przesłania mają kluczowe znaczenie dla działań związanych z gospodarowaniem krajobrazem. Mając na względzie wartość idei w tworzeniu wizji przyszłości krajobrazu Polski opartego na powszechnie respektowanych zasadach „ładu przestrzennego”, z wielką przyjemnością oddajemy w Państwa ręce publikację zatytułowaną *Studia krajobrazowe. Krajobraz jako nośnik idei*, stanowiącą czwarty tom serii wydawanej z inicjatywy Zakładu Geografii Regionalnej i Turystyki Uniwersytetu Wrocławskiego, poświęconej studiom krajobrazowym. Honorując definicję krajobrazu Janusza Bogdanowskiego (Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novák Z., 1979, *Architektura krajobrazu*, Warszawa–Kraków: PWN), że krajobraz „to fizjonomia powierzchni Ziemi będąca syntezą elementów przyrodniczych i działalności człowieka”, prezentujemy interdyscyplinarne studia krajobrazowe, uwzględniające wymiar symboliczny, materialny, jak i fizjonomiczny krajobrazu. Przewodni motyw publikacji, jakim jest „idea w krajobrazie”, został doprecyzowany w odniesieniu do kilku bardziej szczegółowych zagadnień: 1. Krajobrazy dialogu, dialog w krajobrazie, 2. Krajobrazy konfliktu, konflikt w krajobrazie, 3. Krajobrazy pamięci, pamięć krajobrazu/w krajobrazie.

Czwarty tom serii został wydany w dwóch częściach. Druga, z podtytułem *Ujęcia analityczne*, poświęcona jest szczegółowym analizom krajobrazu, dotyczącym głównie dysharmonii objawiającej się w aspektach wizualnych, ekologicznych i funkcjonalnych. Obejmuje studia konkretnych przypadków krajobrazów, głównie polskich, udokumentowane badaniami terenowymi, które prezentują różne stadia konfliktów zachodzących w krajobrazie: od krajobrazu współczesnego, respektującego tradycję miejsca i jego historię, do krajobrazu zdegradowanego, niemożliwego do odtworzenia. Próbuje znaleźć odpowiedź na to, w jaki sposób leczyć konflikty w krajobrazie, pokazując, że idea, przesłanie, jakie niesie krajobraz, może stać się narzędziem planowania przestrzennego.

Redaktorzy

MIROŚŁAWA CZERNY, ANDRZEJ CZERNY

KRAJOBRAZ WIEJSKI „INKRUSTOWANY” FORMAMI ZABUDOWY MIEJSKIEJ – PRZEJAW KONFLIKTU CZY POSTĘPU?

Streszczenie: Ekspansja zabudowy typu miejskiego na tereny wiejskie jest charakterystyczną cechą współczesnych procesów urbanizacji. Zjawisko to przybiera różne formy i charakteryzuje się zróżnicowaną dynamiką, w zależności od wielu wzajemnie powiązanych czynników, które wynikają z rozpowszechniania się globalnych wzorców zachowań i stylu życia, jak również z lokalnych uwarunkowań społecznych i kulturowych. Nowe formy przestrzenne zmieniają tradycyjny obraz miasta, a wyobrażenia o jego fizjonomii i morfologii dezaktualizują się. Analiza tych zjawisk wskazuje na pozytywne i negatywne skutki tego procesu.

Słowa kluczowe: miasto, suburbanizacja, eksurbanizacja, urbanizacja wsi, krajobraz wiejski

1. ROZLEWANIE SIĘ MIEJSKIEGO TYPU ZABUDOWY NA TERENY WIEJSKIE

Na terenach wiejskich pojawiają się coraz liczniejsze domy i osiedla o charakterze miejskim, w tym obiekty użyteczności publicznej i obiekty infrastrukturalne. Powstają tam z powodu braku wolnych terenów w centrum miasta, wysokich cen ziemi, a także ze względu na zmiany stylu życia i oczekiwania mieszkańców miasta pragnących poprawy jakości życia. Dotyczy to zarówno dużych, jak i średnich miast – w obu wypadkach dynamika zmian może być znaczna. To skłania do dyskusji o zmianach krajobrazu wiejskiego i konsekwencjach zachodzących przeobrażeń.

Ekspansja zabudowy miejskiej na tereny wiejskie stanowi przedmiot dyskusji i analiz naukowych od wielu lat (Czerny 2005, 2006, 2011, 2012). Dominują dwa podejścia: planistyczne i środowiskowe. Oba są stosowane w badaniach procesów zachodzących na peryferiach miast, szczególnie eksurbanizacji (ang. *urban sprawl*) (Beck, Kolankiewicz 2001). Podejście środowiskowe zwraca uwagę na zmniejszanie się otaczających miasto terenów rolniczych i naturalnych ekosystemów, spowodowane ekspansją zabudowy typu miejskiego. Ten proces łatwo ocenić na podstawie danych o zmianach kwalifikacji nieruchomości z rolnych na nierolne, ale w przypadku badanego terenu, tj. Płocka, nie udało się uzyskać takich informacji.

W pracach autorów amerykańskich, którzy jako pierwsi zaobserwowali i opisali to zjawisko, wiele uwagi poświęca się niekorzystnym – dla wsi i rolnictwa – zmianom form użytkowania ziemi (Beck, Kolankiewicz 2001; Czerny 2005). Swoich obserwacji

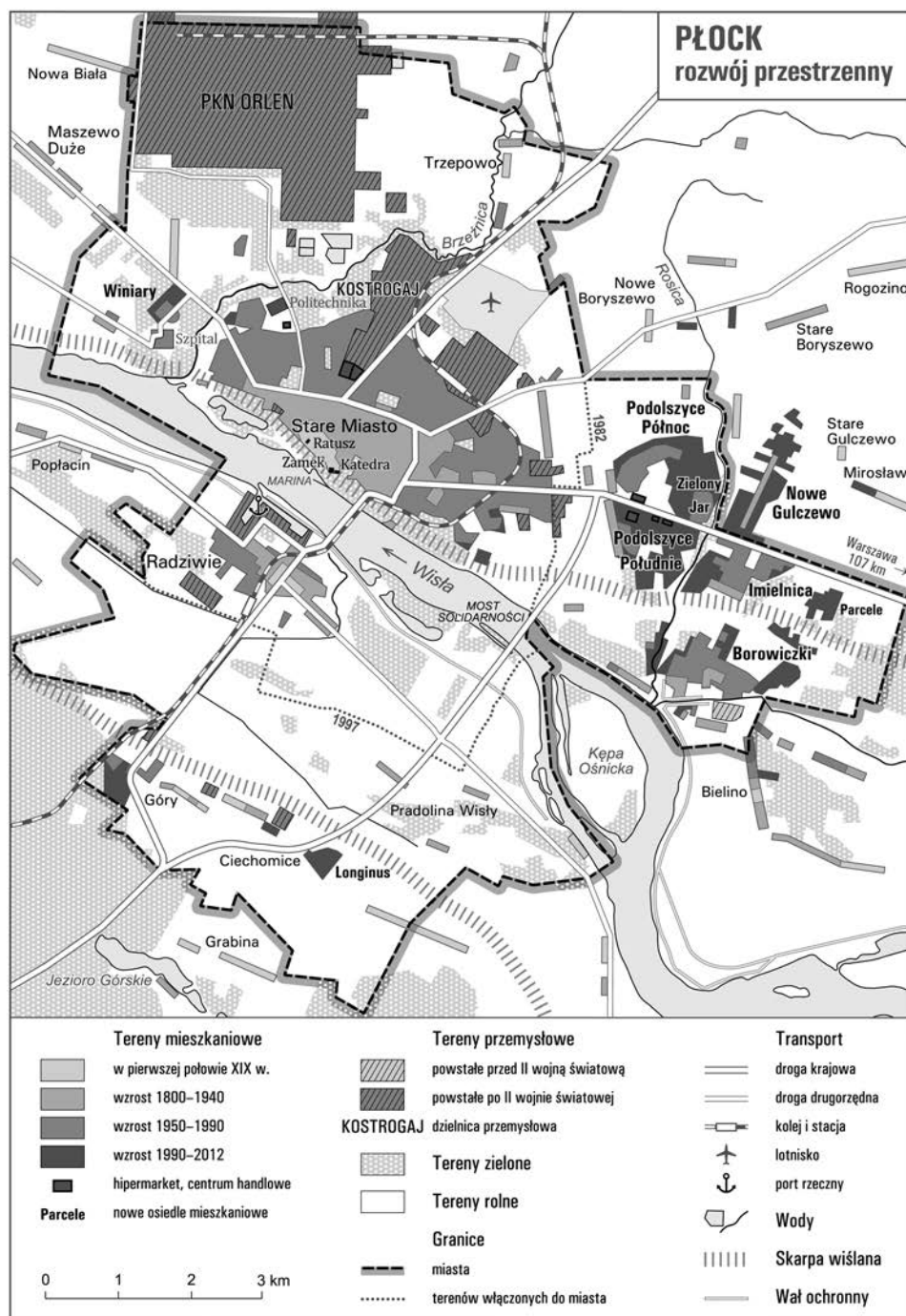
dokonali oni głównie na podstawie analizy obszarów metropolitalnych, natomiast przedmiotem niniejszej pracy jest miasto średniej wielkości.

Badania procesów urbanizacji i ekspansji zabudowy miejskiej na tereny wiejskie coraz większą wagą przywiązują do skutków tego zjawiska. Ważną kwestią są – między innymi – zmiany relacji społecznych, wynikające z różnicowania się środowiska życia mieszkańców regionów miejskich. Abstrahując od formalnych (administracyjnych) granic miasta, na podstawie kryteriów funkcjonalno-krajobrazowych coraz trudniej wyznaczyć granicę między miastem a wsią. W miastach postindustrialnych i postmodernistycznych powszechny jest proces „rozlewania się” zabudowy na tereny wiejskie, poza granice miasta lub na tereny rolnicze znajdujące się w jego granicach. Na obszarach wiejskich powstają formy przestrzeni miejskiej oraz zmieniają się relacje społeczne między terenami zurbanizowanymi a nowymi formami o cechach miejskości, położonymi daleko od centrum (Czerny, Czerny 2009).

Zajmowanie nowych gruntów przez zabudowę miejską prowadzi do zmniejszania się terenów rolniczych, leśnych oraz innych obszarów naturalnych i półnaturalnych. W przeciwieństwie do ekologów, którzy zwracają uwagę na negatywne skutki ekspansji przestrzennej miasta, niektóre organizacje i politycy twierdzą, że z punktu widzenia rozwoju lokalnego i regionalnego jest to zjawisko korzystne i dlatego proces ten należy wspierać. Opierają się na założeniu, że istnieją duże rezerwy ziemi niezagospodarowanej lub zagospodarowanej w sposób ekstensywny i w tym kontekście nie można mówić o „stratach ziemi” ponoszonych przez rolnictwo (Beck, Kolankiewicz 2001). W przypadku Płocka ta teza potwierdza się częściowo. Jednak większość badaczy uważa, że ekspansja zabudowy miejskiej przyczynia się do degradacji środowiska przyrodniczego i zmniejszania się terenów, stanowiących naturalne siedliska wielu gatunków; szczególnie dotyczy to sąsiadujących z miastem terenów podmokłych i leśnych. Nad brzegami rzek i zbiorników wodnych nasilają się problemy ekologiczne, dochodzi do pogarszania się jakości wody i degradacji form rzeźby terenu, np. wydm. Przykładem jest jar rzeki Rosicy, tworzący naturalną granicę osiedla Zielony Jar w Płocku (ryc. 1). Aby powstrzymać degradację, w 2002 r. miasto objęło ochroną teren o powierzchni 40 ha jako zespół przyrodniczo-krajobrazowy.

Z analiz przeprowadzonych w miastach europejskich wynika, że o intensywności i zasięgu ekspansji zabudowy miejskiej na tereny wiejskie i rolnicze decydują głównie dwa czynniki, które sprawiają, że coraz więcej osób decyduje się na zamieszkanie poza miastem: (1) wzrost liczby ludności miasta; (2) zmiany modelu konsumpcji, często wspierane przez administrację lokalną, która podejmuje działania przyciągające inwestorów.

Przyjmuje się, że ekspansja zabudowy miejskiej – od centrum ku peryferiom – ma charakter przestrzennie ciągły. Badania prowadzone w miastach średniej wielkości w Polsce pokazują, że tak nie jest (Czerny, Czerny 2013; Miętewska-Brynda, Makowski 2013). Można mówić o braku ciągłości na terenach nieodpowiednich do inwestycji mieszkaniowych (np. tereny zalewowe, zbyt strome stoki), przez które zabudowa „przeskakuje”, pozostawiając je niezabudowane (ryc. 1). W Stanach Zjednoczonych przyjmuje się, że obszar zurbanizowany charakteryzuje się gęstością

Ryc. 1. Mapa rozwoju przestrzennego Płocka (źródło: opracowanie własne)

zaludnienia powyżej 1000 osób/km² (Beck, Kolankiewicz 2001), niektórzy jednak uważają, że dla obszaru objętego procesem eksurbanizacji ta wartość jest zbyt wysoka. Płockie osiedla peryferyjne Borowiczki i Imielnica mają gęstość zaludnienia poniżej 1000 osób/km² (tabela 1).

Kwestią mniej poruszaną jest dysonans w krajobrazie wiejskim, spowodowany nowymi formami architektonicznymi i nową, nierolniczą działalnością gospodarczą, związany z pojawianiem się osiedli typu miejskiego pośrodku terenów rolniczych, często w otoczeniu pól uprawnych.

Obserwacje poczynione w okolicach miast wskazują na intensyfikację procesu zajmowania terenów rolniczych i nieużytków przez supermarkety, centra handlowe, kompleksy biur (ang. *business parks*), hurtownie, zakłady przemysłowe, drogi, parkingi, obiekty sportowe, rekreacyjne i inne rodzaje nierolniczego użytkowania ziemi. Powierzchnia gruntów rolnych wokół miasta kurczy się wyraźnie, a w krajobrazie wiejskim pojawiają się obiekty zakłócające jego dotychczasowy charakter i fizjonomię.

Beck i Kolankiewicz (2001) podają listę czynników, które sprzyjają coraz większej ekspansji ludności na tereny wokół miast amerykańskich. Autorzy dzielą te czynniki na cztery grupy: rozwój, transport, środowisko społeczne oraz czynniki demograficzne. W każdej z wymienionych czterech grup szczegółowej analizie poddają kilka zmiennych. Do kategorii rozwój zaliczają:

- preferencje konsumentów w zakresie wielkości domów i działek budowlanych,
- preferencje deweloperów w zakresie budowy domów mieszkalnych, biur i centrów handlowych,
- wielkość subsydiów rządowych oraz wysokość podatków w danym regionie,
- jakość planowania miejskiego,
- poziom zamożności społeczeństwa.

W grupie czynników transportowych istotną rolę odgrywają:

- subsydia rządowe oraz programy rozwoju dróg i kolei,
- preferencje konsumentów,
- ceny benzyny.

Do istotnych czynników społecznych należą:

- standard nauczania w miejscowych szkołach,
- poczucie bezpieczeństwa,
- istnienie napięć na tle kulturowym i etnicznym,
- operatywność władz lokalnych,
- oferta miejsc pracy,
- poziom zanieczyszczeń,
- jakość infrastruktury, istnienie parków i terenów zielonych.

Przedmiotem badań są następujące czynniki demograficzne:

- wielkość gospodarstwa domowego,

- współczynnik zawierania małżeństw i średnia wieku nowożeńców,
- współczynnik rozwodów,
- współczynnik dzietności,
- poziom samodzielności ludzi młodych,
- poziom dochodów młodych ludzi rozpoczynających samodzielne życie.

Nie wszystkie spośród wyżej wymienionych czynników są równie istotne w wypadku miast polskich.

2. KRAJOBRAZ JAKO MIEJSCE WYRAŻAJĄCE TOŻSAMOŚĆ

W każdej kulturze ukształtował się określony krajobraz wiejski, którego forma i fizjonomia są wynikiem działania wielu czynników. Geografowie badają m.in. rolę miejsca w życiu człowieka i jego działaniach gospodarczych. Zakłada się, że miejsce jest tworzone przez człowieka (Czerny A. 2011), zarówno jednostkę, jak i grupę lub instytucję. Miejsce stanowi środowisko życia człowieka i jako takie może kształtować jego zachowania i aktywność zawodową. Na podstawie doświadczeń miejsca ludzie formują swoją tożsamość. Sens miejsca (ang. *sense of place*) staje się centralną częścią poczucia tożsamości, a tym samym wyobrażeń człowieka o krajobrazie i jego symbolice. Jest to uczucie przynależności do miejsca (Rose 1995).

Związki z miejscem mogą odnosić się do określonego obszaru, większego niż nasza ulica czy też rodzinna wieś. Dotyczy to regionu, gdy postrzegamy miejsce jako przestrzeń, która jest nam bliska, której fizjonomię i sposób zagospodarowania rozumiemy, sami je kształtując. Niektóre z tych związków mają przyczynę w dzieciństwie, inne mogą wynikać z przywiązania do miejsca, w którym pracujemy. Jesteśmy skłonni przyjmować, że krajobraz poza miastem został ukształtowany przez historyczne funkcje wsi i rolnictwa oraz warunki środowiska naturalnego. Pola uprawne, obsiane charakterystycznymi roślinami, stanowią część naszego przywiązania do regionu. Drogi wysadzone drzewami, gospodarstwa rolne o wyrazistym i wielokrotnie powielanym układzie tworzą ład przestrzenny poza miastem. Domy są parterowe, przysadziste, otoczone sadem lub ogrodem, budynki gospodarskie znajdują się z tyłu lub obok domu mieszkalnego. Taki układ związany był z cyklem rolnym, szczególnie w Polsce środkowej i wschodniej.

W innych regionach Europy, a tym bardziej w innych częściach świata, krajobraz wiejski jest zupełnie inny, chociaż główna funkcja wsi pozostaje niezmienna – produkcja żywności. Cechy, które uznajemy za typowe dla krajobrazu wiejskiego, ukształtowały różnorodne czynniki: środowiskowe, kulturowe, ekonomiczne i organizacyjno-prawne. Wsie mogą być rozproszone lub skupione, pola – duże lub małe, budynki gospodarcze – pojedyncze lub tworzące zespoły zabudowań, gospodarstwa – otwarte lub ogrodzone, należące do jednej rodziny albo stanowiące przestrzeń użytkowaną przez całą społeczność (np. nomadów).

Pojawienie się w krajobrazie wiejskim elementów obcych – miejskich, reprezentujących styl architektoniczny, zapożyczony z innego regionu i niezharmonizowany

ze względu na zastosowane materiały, formę budynku itp., wprowadza do krajobrazu dysonans. Nie oznacza to, że wieś nie powinna się modernizować i wprowadzać nowych rozwiązań w swojej przestrzeni. Jednak powiązanie wsi z działalnością rolniczą (i inną typową dla terenów wiejskich) sprawia, że formy i gęstość zabudowy wiejskiej odpowiadają tej działalności. Zarazem istnieją pewne normy kulturowe i wzorce estetyczne, których powinni przestrzegać nowi inwestorzy.

Tereny wiejskie otaczające miasta stają się przedmiotem penetracji miejskich form zabudowy, ponieważ mieszkańcy miast poszukują nowego środowiska życia w przestrzeni wiejskiej – mniej zatłoczonej i zapewniającej duże możliwości rozwoju przestrzennego. W literaturze amerykańskiej podkreśla się, że najważniejszą przyczynę urbanizacji wsi stanowią decyzje, dotyczące sposobu użytkowania przestrzeni i sprzyjające rosnącej konsumpcji.

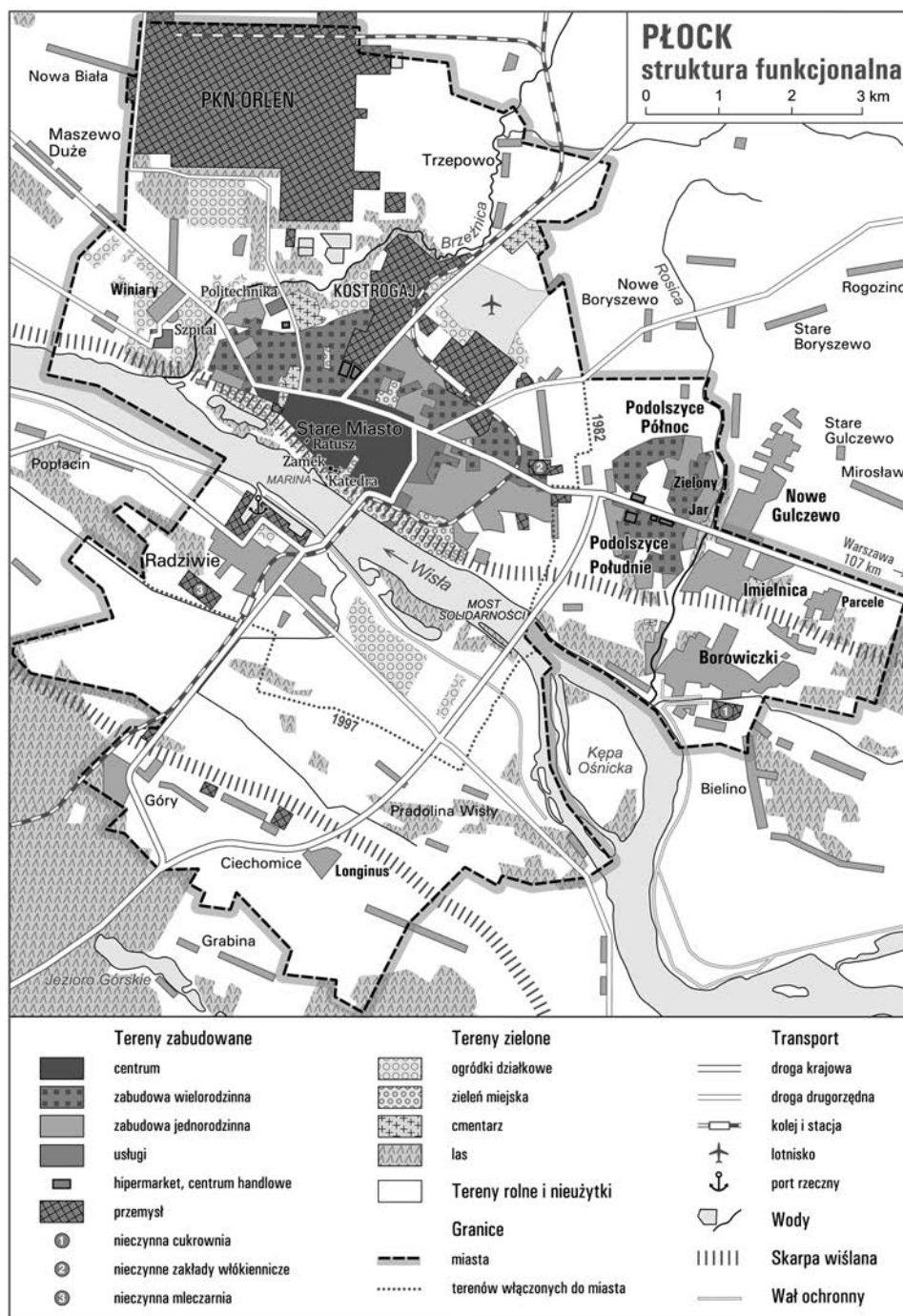
3. PROCESY EKSURBANIZACJI W STREFIE PODMIEJSKIEJ PŁOCKA

Ostatnie dwie dekady przyniosły gwałtowne zmiany w morfologii i przestrzennej organizacji Płocka, a przede wszystkim doprowadziły do dyfuzji zabudowy miejskiej na otaczające tereny. Proces ten związany był ze zmianą struktury funkcjonalnej: ekspansją zabudowy mieszkaniowej, głównie jednorodzinnej i usługowej, a także zamykaniem nierentownych zakładów przemysłowych (ryc. 2).

Nowe osiedla o miejskim charakterze zabudowy i organizacji przestrzennej pojawiają się nie tylko w strefie suburbanizacji, ale i na terenach wiejskich. Według Panadero Moya (2009) proces ten w niewielkich miejscowościach podmiejskich oraz we wsiach położonych w zasięgu dziennych dojazdów do pracy mieszkańców miast średnich polega na przekształcaniu domów, form zabudowy i przestrzeni publicznej z wiejskiej w miejską. To wnikanie form typowo miejskich do przestrzeni zabudowanej na obszarach wiejskich jest zjawiskiem nowym, charakterystycznym dla naszych czasów (Czerny 2010; Czerny, Czerny 2013).

Z punktu widzenia klasycznej teorii lokalizacji położenie w centrum kraju, nad Wisłą, w zasięgu wpływów gospodarczych i politycznych Warszawy, stwarza bardzo dobre przesłanki dla rozwoju Płocka. Położenie na wysokiej, bo 47-metrowej skarpie na prawym brzegu rzeki i dostęp do nisko położonych, rozległych terenów rolno-hodowlanych na lewym brzegu (ryc. 2) zawsze stanowiły ważny czynnik jego rozwoju. Miasto Płock dzieli się na 22 tzw. jednostki pomocnicze (tabela 1): osiedla miejskie i jedną niezamieszkaną jednostkę przemysłową: PKN Orlen. Otaczają je tereny nieuprzemysłowione: od wschodu gmina Słupno, od północy – Stara Biała i Radzanowo, od południa – Łąck i Gąbin, a od zachodu – Nowy Duninów (tabela 2).

Skierowany głównie do gmin podmiejskich odpływ migracyjny nie jest rekompensowany przez przyrost naturalny. Od 2000 r. liczba ludności Płocka stale maleje: w latach 2000–2012 zmniejszyła się o 5,0 tys. (w tym samym okresie przyrost naturalny wyniósł 1,6 tys.). Jednocześnie – mimo ujemnego przyrostu naturalnego – wzrasta

Ryc. 2. Mapa struktury funkcjonalnej Płocka (źródło: opracowanie własne)

liczba ludności powiatu płockiego. W latach 2000–2012 przyrost rzeczywisty w gminie Słupno wyniósł 2,5 tys. osób (*Bank Danych Lokalnych GUS*).

W otaczających centrum miasta blokowiskach, które zbudowano w latach 60., 70. i 80. XX wieku, ludzie byli „ściśnięci” w małych mieszkaniach. Na początku transformacji nastąpił boom w budownictwie mieszkaniowym: w latach 1989–2002 wybudowano 7812 nowych mieszkań (*Narodowy Spis Powszechny 2002...*). Suburbanizacja poprawiła warunki życia: w 1998 r. średnia powierzchnia mieszkania wynosiła 50 m², obecnie w mieszkaniach zbudowanych po 1998 r. mieszka 28% ludności Płocka, a średnia powierzchnia mieszkania zbudowanego w latach 1989–2011 wynosi 73 m² (*Bank Danych Lokalnych GUS*).

W latach 90. z kredytu mieszkaniowego, z powodu wysokiej ceny, korzystało niewiele osób. Budowano domy samodzielnie, powstawały też firmy deweloperskie. Nastąpił spadek liczby mieszkań budowanych w mieście (w granicach sprzed 1982 r.) i wzrost – na peryferiach. Rozpoczął się proces szybkiej, źle kontrolowanej, niekiedy chaotycznej ekspansji zabudowy (domów jednorodzinnych, niskich wielorodzinnych i niewielkich zespołów mieszkaniowych) na tereny rolnicze. Rozproszenie form miejskich w przestrzeni wiejskiej geografowie hiszpańscy określają terminem „inkrustacja”. Nowe osiedla często są położone w środku pól uprawnych, drogi dojazdowe są nieutwardzone, trudno przejezdne po opadach i zimą. Brakuje również innej infrastruktury komunalnej: wodociągów, kanalizacji, wywozu śmieci. Opisywany w literaturze proces deruralizacji zwykle trwa długo, a urbanizacja stopniowo obejmuje kolejne wsie. W tym wypadku proces urbanizacji przebiegał żywiołowo, a indywidualni inwestorzy lub deweloperzy uzyskiwali niekiedy zezwolenia na budowę z pominięciem prawa.

Od początku lat 90. rozwój budownictwa mieszkaniowego następował na terenach wsi włączonych do miasta w 1982 r.: Podolszyc, Imielnicy i Borowiczek – tam, gdzie były wolne ziemie pod zabudowę, przeznaczone na cele nierolnicze. Na wschód od centrum, oprócz bloków, powstały także osiedla dużych, eleganckich domów jednorodzinnych i rezydencji: Podolszyce Północ, Podolszyce Południe i Zielony Jar (ryc. 1). Zamiast prefabrykowanego budownictwa mieszkaniowego zaczęto stosować tradycyjne technologie i nowe, m.in. energooszczędne rozwiązania. Szybki rozwój budownictwa jednorodzinnego na peryferiach, któremu sprzyjała dobra sytuacja ekonomiczna Płocka, doprowadził do ekspansji zabudowy wzdłuż osi drogi krajowej nr 62 na wschód, poza naturalną barierę, którą stanowi jar Rosicy. Imielnica i Borowiczki stały się osiedlami rezydencji. W 1997 r. powierzchnia miasta zwiększyła się z 66 do 88 km². Znaczna część przyłączonego wówczas do miasta obszaru, położona na lewym brzegu Wisły (osiedle Pradolina Wisły), zagrożona jest podtopieniami (*SPD PSH*).

Największym obszarem ekspansji (od początku lat 80.) są Podolszyce, które obejmują trzy osiedla położone wokół niewielkiego wzniesienia: Podolszyce Północ, Podolszyce Południe i Zielony Jar, liczące razem 36 tys. ludności. Ze względu na duży udział zabudowy wielorodzinnej (ryc. 2) gęstość zaludnienia przekracza tu 3000 osób/km². Najdalej od centrum Płocka znajdują się Borowiczki, osiedle nisko położone

Tabela 1. Powierzchnia i ludność osiedli Płocka w 2011 r.

Osiedle	Powierzchnia w km ²	Ludność (2011)	%	Na 1 km ²	Przyrost rzeczywisty (2009–2011)
Borowiczki ^a	6,04	3918	3,2	649	273
Ciechomice ^b	5,55	1196	1,0	216	82
Dobrzyńska	0,79	10 544	8,5	13 347	142
Dworcowa	0,53	5936	4,8	11 201	-116
Góry	8,72	1859	1,5	213	179
Imielnica	3,11	2808	2,3	903	208
Kochanowskiego	0,75	8837	7,1	11 783	-1401
Kolegialna	1,19	10 332	8,3	8683	-736
Łukasiewicza (z Kostrogajem)	2,63	11 543	9,3	4389	-811
Międzytorze	1,23	5800	4,7	4715	59
Podolszyce Południe	2,14	10 086	8,1	4713	412
Podolszyce Północ	3,38	11 820	9,5	3479	369
Pradolina Wisły	7,33	484	0,4	66	20
Radziwie	9,08	3774	3,0	416	125
Skarpa	1,17	9347	7,5	7898	-448
Stare Miasto	0,79	4416	3,6	5589	-448
Trzepowo15	10,55	830	0,7	79	48
Tysiąclecia	0,24	5699	4,6	23 736	-374
Winiary	5,92	1529	1,2	258	4
Wyszogrodzka	3,32	9812	7,9	2955	36
Zielony Jar	0,85	3747	3,0	4408	153
OSIEDLA MIEJSKIE	75,31	124 318	100,0	1651	-2224
PŁOCK ^c	88,05	124 318	100,0	1412	-2224

^a Pogrubieniem wyróżniono osiedla włączone do miasta w 1982 r.

^b Kursywą wyróżniono osiedla włączone do miasta w 1997 r.

^c W tym: PKN Orlen – 7,60 km² i Wisła – 5,14 km².

Źródło: *Miejski Zeszyt Statystyczny*, nr 17, 2009; nr 19, 2011

Tabela 2. Ludność Płocka i gmin podmiejskich w latach 1995–2010 (w tys.)

Gmina	1995	2000	2005	2010	Na 1 km ²	Przyrost rzeczywisty
Miasto Płock	127,1	128,6	127,5	124,7	1443	-2,4
Gąbin	11,4	10,8	10,8	11,0	75	-0,4
Łąck	7,2	4,8	4,9	5,2	55	-2,0
Nowy Duninów	4,0	3,9	3,9	4,0	27	0,0
Radzanowo	7,0	7,0	7,3	8,0	77	1,0
Słupno	4,3	4,4	5,3	6,6	87	2,3
Stara Biała	8,8	9,1	10,0	11,0	99	2,2

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS

na prawym brzegu Wisły, na terenie narażonym na powódzie. Dawniej była to duża wieś, przy której znajdowała się cukrownia.

Domy zbudowane w ostatnich latach reprezentują różne style i są różnej wielkości – od około 120 m² do 350 m² i więcej. Charakterystyczną cechą tych rezydencji – w odróżnieniu od domów budowanych na przedmieściach w Europie Zachodniej – są małe działki ziemi (ryc. 3). Wielkość działki, na której stawia się domy jednorodzinne, to 250–1500 m²; większe działki spotyka się rzadko.

Z liczby wydanych zezwoleń na budowę wynika, że większość nowych domów powstaje lub ma powstać na wschód od Podolszyc, na terenach wiejskich. Wieś Nowe Gulczewo już przekształciła się w teren zurbanizowany (ryc. 4), ale wokół niej rozciągają się pola uprawne, a w sąsiedztwie znajdują się zabudowania gospodarstw rolnych (Stare Boryszewo, Stare Gulczewo, Mirosław). Domy wznoszone przez mieszkańców

Ryc. 3. Osiedle Zielony Jar – rezydencje wzniesione na niewielkich działkach (fot. A. Czerny)

Ryc. 4. Nowe Gulczewo (fot. A. Czerny)

miasta pojawiają się także wewnątrz sąsiednich wsi. W 2007 r. władze Płocka wniosowały o włączenie Nowego Gulczewa do miasta, jednak gmina Słupno, biorąc pod uwagę negatywny wynik przeprowadzonych konsultacji społecznych, sprzeciwiła się i wniosek został odrzucony.

4. WNIOSKI

Na zmiany krajobrazu i sposobu zagospodarowania wsi podmiejskiej wpływają:

- środowisko przyrodnicze,
- uwarunkowania kulturowe,
- sytuacja gospodarcza,
- czynniki prawno-organizacyjne.

Wzajemne oddziaływania wymienionych czynników prowadzą do:

- chaotycznego rozwoju zabudowy mieszkaniowej i usługowej na terenach podmiejskich,
- obniżenia estetyki krajobrazu (ryc. 5),
- ekspansji złych wzorców architektonicznych na tereny wiejskie,
- braku wizji integrującej interesy wykorzystania przestrzeni przez nowych i starych mieszkańców wsi,
- dewastacji naturalnego krajobrazu.

Jednym z najważniejszych czynników procesu przenoszenia mieszkań na peryferie jest rozwój infrastruktury drogowej. Podczas badań terenowych często spotykano

Ryc. 5. Nowe Gulczewo – degradacja walorów estetycznych krajobrazu (fot. A. Czerny)

sytuację, w której brak dobrych dróg i innej infrastruktury prowadził do dewastacji środowiska i zubożenia walorów krajobrazu. Inną przyczyną konfliktów jest wkraczanie zabudowy na piękne krajobrazowo, lecz nienadające się pod zabudowę mieszkaniową tereny zalewowe nad Wisłą, mimo że kolejne powodzie powodują tam znaczne straty materialne. Dotyczy to Płocka oraz sąsiednich gmin: Słupno, Gąbin, Łąck i Nowy Duninów.

Należy także podkreślić występowanie innych elementów, które negatywnie wpływają na procesy urbanizacji:

- domy typu miejskiego rozrzucone na terenach wiejskich ograniczają możliwości ich restrukturyzacji i harmonijnego przekształcanie w tereny o funkcjach nierolniczych;
- w istniejących planach zagospodarowania przestrzennego gmin nie przewidziano nowych terenów o funkcjach usługowych i przemysłowych;
- brakuje dobrych połączeń dróg głównych z lokalnymi;
- stan techniczny dróg lokalnych jest niezadowolający (*Program Ochrony Środowiska...* 2006).

Dane dotyczące migracji (tabela 3) pokazują napływ ludności do podmiejskich gmin położonych na prawym brzegu Wisły (Słupno, Stara Biała i Radzanowo). Niemniej jednak proces ten nadal nie jest bardzo wyraźny, raczej jest to faza początkowa następnego etapu rozwoju miasta i rozprzestrzeniania się krajobrazu miejskiego na tereny wiejskie.

Tabela 3. Migracje wewnętrzne w Płocku i gminach podmiejskich w 2010 r.

Gminy	Ludność (w tys.)	Zameldo- wania	Wymeldo- wania	Saldo migra- cyjne ogółem	Saldo migra- cyjne na 1000 mieszkańców
M. Płock	124,9	942	1527	-585	-4,7
Gąbin	11,0	140	104	36	3,3
Łąck	5,2	85	64	21	4,1
Nowy Duninów	4,0	70	45	25	6,3
Radzanowo	8,0	184	88	96	12,0
Słupno	6,5	242	48	194	30,1
Stara Biała	10,9	288	110	178	16,3

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS

LITERATURA

- Bank Danych Lokalnych GUS, dost.: <http://www.stat.gov.pl/bdl/html/indeks.html> [20.10.2013].
- Beck R., Kolankiewicz L., 2001, *Weighing Sprawl Factors in Large U.S. Cities*, Numbers USA, [b.m.].
- Czerny A., 2011, *Teoria nazw geograficznych*, Warszawa: IGPZ PAN.
- Czerny M., 2005, From city periphery to urban sprawl – Word experiences, [w:] M. Gutry-Korycka (red.), *Urban Sprawl. Warsaw Agglomeration Case Study*, Warszawa: Warsaw University Press, s. 21–36.
- Czerny M., 2006, Warsaw – The Expanded and “Overflowed” City in Transition, *Current Politics and Economics of Russia, Eastern and Central Europe*, vol. 21, iss. 1, s. 1–18.

- Czerny M., 2010, Twórcy i aktorzy przestrzeni miejskiej w aglomeracjach globalnego Południa, [w:] M. Madurowicz (red.), *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, s. 273–286.
- Czerny M., 2011, Miasta globalnego Południa – chaos czy porządek przestrzenny, [w:] S. Kaczmarek (red.), *Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 181–198.
- Czerny M., 2012, Bogota – “fragmented or structured city”?, [w:] M. Czerny, G. Hoyos Castillo (red.), *Big Cities in Transition. City of North and South*, Saarbrücken: LAMBERT Academic Publishing, s. 196–231.
- Czerny M., Czerny A., 2009, An Emerged New Centre of Warsaw, Poland, *Current Politics and Economics of Europe*, vol. 20, iss. 2/3, s. 193–224.
- Czerny M., Czerny A., 2013, La Ciudad de Plock y el proceso de difusión urbana en la realidad de Polonia, [w:] F. Cebrián Abellá, M. Panadero Moya (red.), *Ciudades medias. Formas de expansión urbana*, Madrid: Biblioteca Nueva/Grupo editorial XXI, s. 143–164.
- Miejski Zeszyt Statystyczny*, 2009, nr 17, Płock: Urząd Miasta Płocka, Wydział Rozwoju Miasta.
- Miejski Zeszyt Statystyczny*, 2011, nr 19, Płock: Urząd Miasta Płocka, Wydział Rozwoju Miasta.
- Miętkiewska-Brynda J., Makowski J., 2013, Transformaciones espaciales en la Ciudad de Siedlce y du región (Polonia), [w:] F. Cebrián Abellá, M. Panadero Moya (red.), *Ciudades medias. Formas de expansión urbana*, Madrid: Biblioteca Nueva/Grupo editorial XXI, s. 165–186.
- Narodowy Spis Powszechny 2002. Podstawowe informacje dla Płocka*, dost.: http://www.plock.eu/pl/statystyka_miejska_rozwoj.html [20.10.2013].
- Panadero Moya M., 2009, *Manifestaciones finiseculares del proceso de urbanización en ciudades medias de entornos culturales diferenciados*, maszynopis, Albacete.
- Program ochrony środowiska w powiecie płockim do 2010 r.*, 2006, Płock.
- Rose G., 1995, Place and identity: a sense of place, [w:] D. Massey, P. Jess (red.), *A Place In the World*, Oxford: The Open University/Oxford University Press, s. 87–132.
- SPD PSH, *System przetwarzania danych Państwowej Służby Hydrologicznej*, dost.: <http://spdps.hydro.gov.pl/PSHv7/> [20.10.2013].

Tekst opracowany w ramach realizowanego projektu badawczego

UMO-2012/04/M/HS4/00317, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

COUNTRYSIDE “ENCRUSTED” BY FORMS OF URBAN DEVELOPMENT – A SIGN OF CONFLICT OR PROGRESS?

Summary

The expansion of buildings of urban type to rural areas is a characteristic feature of the contemporary processes of urbanization. This phenomenon takes many forms and has different dynamics depending on various, interrelated factors that result from the spread of global patterns of behaviour and lifestyle, as well as from local social and cultural conditions. The traditional image of a city and ideas about its physiognomy and morphology disappear before our eyes because of new forms of planning. Analysis of these phenomena indicates the positive and negative effects of this process.

Key words: city, suburbanization, urban sprawl, urban villages, rural landscape

BARBARA WYCICHOWSKA

KONFLIKTY W KRAJOBRAZIE – STYGMATY WSPÓŁCZESNEGO MIASTA. PRZYKŁAD ŁODZI

Streszczenie: W pracy zdefiniowano główne źródła i rodzaje miejskich konfliktów przestrzennych z powołaniem na konkretne przykłady z terenu Łodzi. Wiele uwagi poświęcono omówieniu konfliktów natury inwestycyjnej z udziałem terenów zieleni miejskiej i dekapitalizującej się, cennej zabudowy kamienicznej strefy śródmiejskiej. Wskazano na prymat rynkowego kwalifikatora przemian krajobrazu poindustrialnego Łodzi, który z jednej strony doprowadził do wyburzenia wielu cennych zespołów pofabrycznych, a z drugiej – do rewitalizacji komercyjnych o charakterze implantacyjnym, które z reguły lekceważą podejście konserwatorskie i bagatelizują problem konfliktowego sąsiedztwa powstającej inwestycji. Dodatkowo nakreślono problem deprecjacji *sacrum* w krajobrazie miasta, a także zwrócono uwagę na miejskie konflikty natury estetyczno-sanitarnej.

W podsumowaniu omówiony został zakres proponowanych zmian warsztatowych i prawnych w zakresie planowania przestrzennego, których wdrożenie stworzy realne szanse na zdyscyplinowanie gospodarki przestrzennej miasta w takim zakresie, by zahamować proces powstawania nowych i powielania zdefiniowanych konfliktów przestrzennych.

Słowa kluczowe: konflikty przestrzenne, rewitalizacja komercyjna, planowanie przestrzenne

1. WPROWADZENIE

Transformacja polityczno-gospodarcza, dokonująca się w Polsce po 1989 r., wymogła przeprowadzenie zmian legislacyjnych, które w różnym czasie objęły wszystkie dziedziny zarządzania przestrzenią, nie zachowując jednak wymaganej spójności i przejrzystości. Mimo podejmowania działań naprawczych (liczne nowelizacje) system prawny jest nadmiernie rozbudowany, niezborny i dlatego mało skuteczny – nieefektywny do tego stopnia, że sam stanowi barierę dla racjonalnego rozwoju miasta.

Przeniesienie decyzji planistycznych na najniższy poziom administracji – w sytuacji zniesienia obowiązku wykonywania planów zagospodarowania przestrzennego dla gminy/miasta, przy szerokim otwarciu rynku nieruchomości – doprowadziło do realizacji wielu nieskalkulowanych przestrzennie i funkcjonalnie inwestycji, co pozostaje w sprzeczności z przyjętą w *Konstytucji RP* zasadą zrównoważonego rozwoju¹ i co bezkompromisowo rejestruje krajobraz miejski.

Duże miasta od lat – zamiast przystąpić do rewitalizacji niedoinwestowanej, ciekawej pod względem urbanistycznym i architektonicznym historycznej zabudo-

¹ *Konstytucja RP*, 1997, art. 5.

wy kamienicznej obszarów śródmiejskich z wielkim potencjałem mieszkaniowym – rozbudowują się na zewnątrz kosztem nieuzbrojonych terenów o dużych walorach przyrodniczych, dezawuuując ich wartość ekologiczną.

W krajobrazie ulic Łodzi nie brakuje wartościowych i niestety bardzo zaniedbanych kamienic, pustostanów grożących zawaleniem, niepożądanych luk w zwartej zabudowie pierzejowej (np. dziura po zlikwidowanej przez PGE kamienicy przy ul. Piotrkowskiej 58²), a także terenów porozbiórkowych, głównie po wyburzonych obiektach poindustrialnych, na których z powodu kryzysu przeważnie/na ogół nic się nie dzieje.

Ostatnim dokumentem, który zapewniał ochronę obiektom zabytkowym z wpisem do gminnej ewidencji, był ogólny plan zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi (mpzp), który przestał obowiązywać z końcem 2003 r. Tak więc od 2004 r. inwestorzy otrzymali placet na usuwanie zabytków. W efekcie skala wyburzeń w XXI wieku przerosła straty, jakie odnotowano w łódzkich zabytkach przez cały okres PRL-u (Stawasz 2004, s. 171–177).

Krajobraz, który w podstawowym zakresie jest nam narzucany – budowany i przekształcany – wiele mówi o jakości/sprawności gospodarki przestrzennej, wpływa na jakość życia mieszkańców i sugeruje ocenę miasta przez przyjezdnych, którzy często swoje rozpoznanie ograniczają do mobilnej obserwacji przestrzeni. Zarejestrowana atrakcyjność terenu może mieć wpływ na przyszłe decyzje inwestycyjne.

Konflikty przestrzenne czytelne w krajobrazie Łodzi mają swoje źródło w narastającej złożoności struktur przestrzennych miasta, w niewielkim pokryciu terenu miasta planami, w różnicy interesów między podmiotami gospodarującymi, w słabym i nieprecyzyjnym prawie³ oraz w nieuregulowanym rynku nieruchomości (Wycichowska 2006, s. 570–589), a także w prymitywnych preferencjach estetycznych „samorządnych” inwestorów, których nie jest w stanie „ucywiliżować” architekt ani zdyscyplinować niewydolne prawo lokalne.

2. KONFLIKTY Z UDZIAŁEM ZIELENI W KRAJOBRAZIE MIASTA

Mimo powszechnej wiedzy, że tereny zieleni miejskiej spełniają szereg ważnych funkcji (m.in. kształtują klimat i estetykę miasta⁴), najczęściej właśnie kosztem zielonego areалу są modernizowane miejskie ciągi komunikacyjne.

² Konserwator zabytków wyraził zgodę na wyburzenie kamienicy przez PGE pod warunkiem, że spółka odtworzy kamienicę zgodnie z oryginalnym projektem: brakującą kondygnacją z mansardowym dachem i bogato zdobioną elewacją. PGE Dystrybucja nie przystąpiła do rekonstrukcji wyburzonego budynku, dlatego miejski konserwator zabytków zawiadomił prokuraturę o możliwości popełnienia przestępstwa. Szerzej zob.: Hac 2012.

³ Wieloresortowość, za obszerne i zbyt mało konkretne sformułowania w aktach prawnych, różnice/rozbieżności w zapisach branżowych – brak ogólnej spójności.

⁴ Tereny zieleni miejskiej m.in.: zmniejszają uciążliwość miejskiej wyspy ciepła, wpływają na poprawę warunków aerasanitarnych, humanizują przestrzeń miejską.

Zdarza się, że sama zieleń (struktury/pojedyncze obiekty) doprowadza do konfliktów przestrzennych, np. gdy rozrastający się drzewostan zawłaszcza strefę ekspozycji zabytku.

Walory zielonego sąsiedztwa zachłannie wykorzystuje tzw. mieszkaniówka (wzrost ceny nieruchomości), która z reguły przyczynia się do zmiany środowiska gruntowo-wodnego, a w konsekwencji do deprecjacji ważnego dla niej drzewostanu.

2.1. Problem szkodliwego sąsiedztwa

Czasami percepcję ważnego obiektu/widoku ograniczają, a wręcz uniemożliwiają, rozrastające się struktury zieleni lub pojedyncze drzewa. W takich przypadkach obecność drzewostanu, pomimo jego walorów przyrodniczych, należy ocenić negatywnie⁵.

Z kolei bliskie sąsiedztwo drzewostanu jest wręcz poszukiwane przez deweloperów, ponieważ zielone otoczenie podnosi wartość/cenę mieszkaniówki, chociaż z góry wiadomo, że zieleń parkowa zostanie narażona przez nową zabudowę na ubytki jakościowe i ilościowe. Podobnie zagrożone są tereny zieleni miejskiej – a szczególnie zabytkowe parki Łodzi – przez sąsiedztwo rozbudowujących się kosztem ich terenu ciągów komunikacyjnych i obciążanie zieleni emisją liniową.

2.1.1. Toksyczne ciągi komunikacyjne

Poszukiwanie przestrzeni o określonych parametrach lokalizacyjnych, przede wszystkim pod budowę ciągów komunikacyjnych (inwestycje celu publicznego), kończy się najczęściej „zawłaszczaniem” wciąż nieskutecznie chronionych terenów zieleni miejskiej, które mimo powszechnie znanych walorów środowiskowo-krajobrazowych z reguły uznawane są za „najłatwiej osiągalne”.

Tereny zieleni miejskiej dotąd nie doczekały się statusu inwestycji celu publicznego, dlatego nie mają szans na przetrwanie w konfrontacji z szeroko zakrojonymi planami rozbudowy ciągów komunikacyjnych. Wiele łódzkich parków właśnie przez rozbudowę lub budowę nowych ciągów komunikacyjnych zostało zredukowanych powierzchniowo (park Poniatowskiego, park Staszica, park Słowackiego). Nasilenie emisji liniowej ma niewątpliwie wpływ na obniżenie kondycji starego drzewostanu (al. Piłsudskiego obciąża park Źródłiska I i II; al. Mickiewicza, al. Jana Pawła II i ul. Żeromskiego – park Poniatowskiego, al. Unii Lubelskiej – park Piłsudskiego).

Kolejne plany modernizacji systemu komunikacyjnego Łodzi ujawniają kolejne/przyszłe konflikty z zespołami zieleni miejskiej. Do szczególnie niefortunnych przedsięwzięć komunikacyjnych należy zaliczyć: budowę ul. Nowosterlinga przez środek zabytkowego parku Helenowskiego; budowę skrzyżowania ulic Targowa/Orla na granicy z najstarszym i najbardziej utytułowanym parkiem Łodzi – Źródłiska⁶;

⁵ Np. problem wartościowych egzemplarzy drzew rosnących na Wzgórzu Wawelskim, które przysłaniają zamek.

⁶ Parki Źródłiska I i II są wpisane do rejestru zabytków i oba uznane zostały za zbiorowe pomniki przyrody. W grudniu 2007 r., w konkursie, organizowanym przez firmę ogrodniczą Briggs & Stratton, Źródłiska zostały ogłoszone najpiękniejszym parkiem w Polsce i piątym pod względem urody w Europie.

poszerzenie al. Unii Lubelskiej i budowę al. Tomaszewskiego na tyłach Areny, kosztem największego parku w mieście – im. Piłsudskiego; koncepcję rozdzielenia kompleksu parkowego – zabytkowy park 3 Maja i park Baden-Powella – ul. Konstytucyjną; zniszczenie fragmentu zabytkowego parku Legionów i rozcięcie czteropasmową ul. Bednarską parku Dąbrowskiego; koncepcję budowy ul. Nowotargowej w bezpośrednim sąsiedztwie parku Źródlika.

2.1.2. Apartamentowce budowane „na styk” z zabytkowymi parkami

Brak planów zagospodarowania przestrzennego sprawia, że przestrzenią miasta rządzi – pod dyktando wpływowych deweloperów – mało transparentny rynek nieruchomości. Prominentni inwestorzy potrafią zatwierdzić praktycznie dowolną lokalizację pod mieszkaniówkę: apartamentowiec Marina – zbudowany w dolinie renaturalizowanej rzeki Sokołówki; Helenów Park – przy granicy zabytkowego parku Helenowskiego; Solaris Park – na granicy z zabytkowym parkiem Sienkiewicza (ryc. 1).

Konsekwencje tego są widoczne gołym okiem: kolizje gałęzi drzew z elewacjami powstającej zabudowy prowadzą do drastycznego przycinania konarów („elewacja parkowa” – Solaris Park), natomiast zmiana warunków gruntowo-wodnych na skutek głębokich robót ziemnych z upływem czasu powoduje ubytki w drzewostanie, np. uschnięcie i likwidacja drzew przyulicznych – klonów srebrzystych przy ul. św. Teresy (ryc. 2), rosnących na odcinku zaplecza apartamentowca Marina.

Powstające inwestycje dodatkowo przyczyniają się do ograniczenia/zubożenia ekspozycji czynnej i biernej obiektów zieleni komponowanej.

Ryc. 1. Apartamentowiec Solaris Park na granicy z parkiem Sienkiewicza (fot. B. Wycichowska, 2013)

Ryc. 2. Uschnięte klony srebrzyste przy ul. św. Teresy (fot. B. Wycichowska, 2011)

2.2. Drzewa w krajobrazie osiedli

Klimat zielonych osiedli budowanych w okresie międzywojnia, z dużym arealem nasadzeń na gruncie rodzimym (drzewa, krzewy, pnącza), nawiązujących do Howardowskiej idei miast-ogrodów, z których kilka zachowało się w Łodzi (osiedle im. Józefa Montwiłła Mireckiego, osiedle Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, osiedle Spółdzielczego Towarzystwa Budowy Domów dla Urzędników Skarbowych – Łódzka

„Skarbowka” i osiedle Górnych Bloków zbudowane przez Towarzystwo Osiedli Robotniczych na Stokach) (Wycichowska 2012b, s. 115–129), udowadnia ponad wszelką wątpliwość, że zieleń powinna współtworzyć strukturę osiedla. Aktualnie zieleń pojawia się w nadmiarze w nazwach nowo budowanych osiedli⁷, dużo rzadziej na ich terenie.

2.2.1. Osiedla stare

Autorami konfliktów z zielenią „w tle” są często sami samorządowcy, skłonni do uzupełniania zabudową mieszkaniową lub/i usługową osiedli o zdecydowanie dużej powierzchni zieleni. Natomiast wśród mieszkańców osiedli niepokojąco rośnie liczba zwolenników przekształcania terenów zieleni osiedlowej na parkingi. Mimo że w Łodzi w zastraszającym tempie maleje liczba mieszkańców (wyjazdy za granicę, migracje krajowe, starzenie się społeczeństwa i ujemny przyrost naturalny), paradoksalnie rośnie liczba samochodów (kilka samochodów na jedno gospodarstwo domowe).

Zgłaszane przez lokatorów zacinienie okna czy balkonu skutkuje radykalnym przycinaniem gałęzi, w efekcie czego drzewa chorują, czasami obumierają, zawsze zaś tego typu zabiegi przyczyniają się do obniżenia walorów estetycznych nie tylko pojedynczych drzew, ale całego wnętrza osiedlowego (Wycichowska 2010a, s. 181–192). Dodać należy, że tzw. pielęgnacja drzewostanu, zlecana obligatoryjnie w trybie przetargowym, sprowadza się do wyboru najtańszego oferenta, a w konsekwencji prowadzi do okaleczania zieleni miejskiej. Mimo okresowych „nagonek” medialnych proceder pseudopielęgnacji trwa w najlepsze. Efekty tych działań rejestruje krajobraz osiedli (zielenie osiedlowe), dróg (zielenie komunikacyjna) i parków (drzewostan parkowy).

2.2.2. Osiedla nowe, grodzone/za bramą

W sytuacji pogłębiającego się deficytu przestrzeni zielonych miasta alogicznym rozwiązaniem było zdeprecjonowanie wskaźnika „powierzchni terenu biologicznie czynnego”, którym dawniej określano „grunt rodzimy pokryty roślinnością”⁸, do „nawierzchni ziemnej urządzonej w sposób zapewniający naturalną vegetację”⁹, co pozwoliło inwestorom na zwiększanie powierzchni zabudowy kosztem rodzimego gruntu, który stanowi najlepsze podłoże dla najbardziej wydajnej środowiskowo i krajobrazowo zieleni – drzew.

Tak więc prawo sprzyja deweloperom, którzy rozwiązują problem powierzchni terenu biologicznie czynnego, bazując przede wszystkim na trawie wprowadzanej na dachy niskich budynków oraz zapożyczanym zielonym sąsiedztwie (zawłaszczanie pod zabudowę bezpośredniego otoczenia parków miejskich).

⁷ Nazwy osiedli grodzonych: Zielony Rosanów, Helenów Park, Arboretum; Zielone Wzgórze; Zielona Dolina.

⁸ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, (DzU z 2002 r., nr 75, poz. 690, z późn. zm.).

⁹ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 marca 2009 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, (DzU z 2009 r., nr 56, poz. 461).

2.3. Ogrody działkowe

Rodzinne ogródki działkowe (ROD) tworzą zwarte kompleksy zieleni użytkowo-ozdobnej, spełniając istotną funkcję przyrodniczą i społeczną, ale równolegle postrzegane są jako konfliktowe dla miasta. Powodów do ferowania negatywnej oceny – pomijając udowodnioną kolizyjność administracyjno-prawną¹⁰ – jest kilka. W okresie pełnej wegetacji zieleni ROD niewątpliwie wzbogaca krajobraz miasta. Pozytywne wrażenie zanika wraz z zakończeniem sezonu wegetacyjnego, gdy pozbawione liści drzewa i krzewy odsłaniają działkową architekturę, która stanowi przypadkową zbieranie pseudoaltan, budowanych często byle jak, praktycznie z każdego dostępnego materiału. Oprócz prowizorycznych budynków pojawiają się – wbrew prawu – ponadkubaturowe, całoroczne domy.

Zieleni działkowa występująca na terenach śródmiejskich hamuje rozbudowę miasta (gdy występuje na terenach uzbrojonych) i jest dostępna wyłącznie dla działkowców (Wycichowska 2013, s. 45–48).

2.4. Zieleni komunikacyjna w mieście

Dobrodziejstwo drzew przyulicznych doceniane jest przede wszystkim w upalne letnie dni, niestety prawie zawsze wtedy, gdy ich nagle zabraknie. Stare przyuliczne drzewa stanowią przeszkodę dla parkujących samochody. Ponadto, często się je usuwa w przypadku rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej. Tylko nieliczne ulice mają odpowiednio zaplanowane i pielęgnowane ciągi zieleni komunikacyjnej, które znacznie wzbogacają krajobraz miasta (Witkowska 2013), mimo że ich znaczenie i rola zostały naukowo udokumentowane i podkreślone/docenione, m.in. w *Europejskiej Konwencji Krajobrazowej*.

3. RYNKOWY KWALIFIKATOR PRZEMIAN KRAJOBRAZU POINDUSTRIALNEGO MIASTA

W szczególnie trudnej sytuacji znalazły się miasta monoprzemysłowe, zmuszone do radykalnej zmiany kierunku rozwoju (np. Łódź, w której nastąpił totalny upadek przemysłu włókienniczego). Nowy start wymaga inwestorów, bezkompromisowo dyktujących twarde warunki (określające: lokalizację, technologie budowlane, formę zagospodarowania przestrzeni).

Brak planów zagospodarowania przestrzennego sprawia, że przestrzenią miasta rządzi mało transparentny rynek nieruchomości, opanowany przez wpływowych deweloperów, którzy potrafią zdobyć nie tylko prawie dowolną działkę w mieście, ale również zgodę na „każde” warunki zabudowy. Tak generowany rozwój zubaża krajobraz miejski.

¹⁰ W Dzienniku Ustaw RP z 20 lipca 2012 r., poz. 837, ogłoszono wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 11 lipca 2012 r. w sprawie ustawy o rodzinnych ogrodach działkowych. Stwierdzono, że około połowy przepisów (dokładnie 24 przepisy) ustawy o rodzinnych ogrodach działkowych (ROD) jest niezgodnych z konstytucją. Na nowelizację ustawodawcy mają 18 miesięcy. Szerzej zob. Wycichowska 2013, s. 44–45.

Największe straty odnotował historyczny, wielokulturowy krajobraz poindustrialny. Na przestrzeni XXI wieku wyburzono hektary cennej zabudowy poindustrialnej, położonej w różnych częściach miasta, pozyskując w ten sposób tereny, na których powstały¹¹, lub mają powstać, nowe osiedla mieszkaniowe.

Rynkowy kwalifikator przemian krajobrazu miejskiego z jednej strony doprowadził do gigantycznych wyburzeń zabudowy poindustrialnej miasta, z drugiej – do realizacji jednej z najbardziej znanych inwestycji, z którą utożsamiana jest współczesna Łódź – Manufaktury – zaliczanej do największych w Europie centrów handlowo-usługowych, powstałej w wyniku komercyjnej rewitalizacji zespołu pofabrycznego I.K. Poznańskiego.

Wizualne efekty gospodarki rynkowej w centrum miasta – to także wszechobecny handel jarmarczno-szmateksowy w obskurnych budkach (ryc. 3), chaos reklamowy i szyldowy na każdej handlowej ulicy (ryc. 4), który dopełniają fatalnie urządzone witryny sklepowe i pstrokate kolory elewacji sklepowych, malowane według własnego widzimisię przez „samorządnych właścicieli” sklepów.

Ryc. 3. Obskurne budki handlowe na pl. Wolności (fot. B. Wycichowska, 2013)

Ryc. 4. Chaos reklamowy na ul. Zachodniej (fot. B. Wycichowska, 2013)

3.1. Cicha zgoda miasta na likwidację zabudowy poindustrialnej

W krajobrazie Łodzi znajdujemy wiele „białych plam” po wyburzeniu symboli przemysłowej potęgi miasta. Zniknęły bezpowrotnie monumentalne tkalnie i przędzalnie (zespół fabryczny Eisertów, późniejszych Zakładów Przemysłu Wełnianego im. Norberta Barlickiego – „Norbelana”; zespół fabryczny Roberta Biedermanna sąsiadujący z parkiem Helenowskim – ryc. 5; Zakłady Przemysłu Bawełnianego im. Szymona Harnama „Rena Kord”; kompleks fabryczny Ludwika Geyera, pioniera rozwoju przemysłu włókienniczego w Łodzi i w Polsce – ryc. 6), niepowtarzalne elektrownie

¹¹ Na terenach pofabrycznych powstały: osiedle Arboretum, gdzie pojedyncze zabytkowe ściany budynków poindustrialnych włączono w nowoczesną architekturę; osiedle Barciński Park przy ul. Tymienieckiego z zachowanym pofabrycznym kominem i ceglana elewacją zabudowy fabrycznej, komin fabryczny – teraz osiedlowa dominanta – pozostaje czytelny z dużej odległości.

Ryc. 5. Wyburzony zespół fabryczny Biedermanna (fot. B. Wycichowska, 2013)

Ryc. 6. Wyburzony kompleks fabryczny Geyera (fot. B. Wycichowska, 2013)

(secesyjna elektrownia przy al. Politechniki) i stare browary (większość obiektów browaru Anstadta przy ul. Sędziowskiej) (Wycichowska 2010b, s. 127–136).

Rozległe tereny porozbiórkowe widoczne są z głównych ciągów komunikacyjnych: z ul. Piotrkowskiej – widok na pozostałości po wyburzonym kompleksie fabrycznym Geyera; z al. Mickiewicza i ul. Żeromskiego – widok na zarastający plac po wyburzonej fabryce Eisertów¹² (Kędzierski 2010); z ul. Źródłowej i z terenu parku Helenowskiego – widok na dwie ocalałe wieże (kurzową i ciśnieniową) po wyburzonym kompleksie fabrycznym Biedermanna; z ul. Kilińskiego i Tymienieckiego – widok na popadającą w ruinę tkalnię Karola Scheiblera¹³, którą w 1987 r. odwiedził polski papież. Dobitnie świadczą one o małej dbałości miasta o swoje wielokulturowe, poindustrialne dziedzictwo.

3.1.1. Pyrrusowe zwycięstwo rewitalizacji komercyjno-implantacyjnej

Mocno eksponowaną strukturą i ewidentnym przykładem rewitalizacji komercyjno-implantacyjnej w krajobrazie Łodzi jest i pozostanie łódzka Manufaktura (ryc. 7; Kaczmarek 2001, s. 104–106). Zastrzeżenia co do sposobu przeprowadzonej rewitalizacji wielkiego, historycznego zespołu poindustrialnego I.K. Poznańskiego, zgłaszane przez gremium historyczno-konserwatorskie, dawno poszły w niepamięć. Implantacyjny charakter inwestycji sprawia, że całkowicie zrezygnowano z liftingu najbliższego sąsiedztwa wielofunkcyjnego obiektu, który na południu – przez ul. Ogrodową – sąsiaduje z historycznym, bardzo zaniedbanym kompleksem familoków Poznańskiego i budzi skrajne emocje (ryc. 8). Poza tym, mimo wprowadzenia pewnych zmian, wciąż brakuje czytelnego skomunikowania Manufaktury z ul. Piotrkowską.

W Łodzi (poza Manufakturą i fragmentami Księżego Młyna) rewitalizacją objęto przede wszystkim pojedyncze budynki pofabryczne, wille i pałace pofabrykanckie oraz kamienice mieszkalne, co pozwoliło zatrzymać w krajobrazie miasta reprezentację historycznej architektury, która stanowi cenne atrybuty przestrzeni ulic, placów i parków.

¹² Karol Eisert odkupił fabrykę od Judea Bary w 1903 r., wybudował okazałą przedziałnię i nadbudował farbiarnię. W 1945 r. fabryka została upaństwowiona, a w 1950 r. jej patronem został Norbert Barlicki.

¹³ Późniejsze zakłady Uniontex przy ul. Kilińskiego 185.

Ryc. 7. Manufaktura, widok od ul. Ogrodowej (fot. B. Wycichowska, 2013)

Ryc. 8. Zaniebane sąsiedztwo Manufaktury – familoki (fot. B. Wycichowska, 2013)

3.2. Degradacja kamiennej zabudowy śródmiejskiej

Historyczne kamienice – wszechobecne na obszarze strefy wielkomiejskiej – stanowią pod względem architektonicznym i urbanistycznym istotny, niestety bardzo zaniedbany obszar historycznego krajobrazu Łodzi (Pawlak 2011).

Łódź od dziesięcioleci odkładała rewitalizację wielkiego zasobu zabudowy kamiennej starego centrum (kamienice eklektyczne i modernistyczne z końca XIX i 1. połowy XX wieku, wpisane do rejestru lub figurujące w ewidencji zabytków), a jednocześnie godziła się na wkraczanie konfliktowej środowiskowo i krajobrazowo zabudowy mieszkaniowej (osiedla za bramą) na cenne przyrodniczo tereny obrzeży miasta. Sytuację ma uzdrowić nowa strategia rozwoju Łodzi, która kładzie nacisk na rozwój dośrodkowy.

Ratowanie zasobu zabudowy kamiennej rozpoczął w 2011 r. – pod patronatem prezydent miasta H. Zdanowskiej – program „Mia100 kamienic”, który będzie kontynuowany (Anonim 2013). Dotychczas inicjatywa przyniosła „efekty punktowe” – czytelne w krajobrazie ulicy (kontrast odnowionych elewacji z sąsiadującą, zniszczoną zabudową, ryc. 9), natomiast przyszłe remonty (od 2014 r.) mają być nastawione na osiągnięcie „efektu skali” – planowane jest podejmowanie modernizacji całych kwartałów zabudowy.

Dużym problemem dla realizacji programu są nierozwiązane sprawy własnościowe i brak środków po stronie właścicieli zabytkowych kamienic, np. sytuacja zabytkowego domu O. Gehliga przy ul. Tuwima 17, należącego do wspólnoty mieszkaniowej¹⁴ (Pierzchała 2013).

Nierozwiązanym problemem krajobrazu Łodzi są również niezagospodarowane tereny po wyburzonej w latach 60. XX wieku wschodniej pierzei jednej z najważniejszych ulic miasta – ul. Zachodniej (ryc. 10). Podobna sytuacja dotyczy ul. Narutowicza (ubytki w południowej pierzei, na odcinku ul. Kilińskiego – ul. Sienkiewicza) i od dziesięcioleci czekających na wyburzenie pustostanów (m.in. przy ul. Zachodniej i Narutowicza).

¹⁴ Do tej pory miasto nie mogło odnowić domu O. Gehliga, będącego częścią wspólnoty mieszkaniowej, która nie miała pieniędzy na remont zabytku. Jednak znalazło się rozwiązanie – cenna willa zostanie wydzielona ze wspólnoty i przejęta przez gminę Łódź, która opłaci remont kapitalny.

Ryc. 9. Efekty programu „Mia100 kamienic”
(fot. B. Wycichowska, 2013)

Ryc. 10. „Pustki” po wyburzonej pierzei ul. Zachodniej (fot. B. Wycichowska, 2013)

3.3. Nowe śródmiejskie inwestycje

Za kilka lat w krajobrazie Łodzi, w samym śródmieściu, powstanie – będące obecnie w budowie – wielkie Nowe Centrum Łodzi (NCL), którego wyróżnikami mają być zrewitalizowane obiekty ECi i nowatorsko wykreowany obszar po zlikwidowanym dworcu Łódź Fabryczna (Wycichowska 2008a, s. 287–294). Plany i projekty NCL były wielokrotnie zmieniane¹⁵. Dziś zza ogrodzenia terenu tej inwestycji (90 ha!) możemy podziwiać pierwsze efekty budowy/rewitalizacji NCL (ryc. 11). Już niebawem nowe oblicze odsłoni ul. Piotrkowska, która jest w trakcie zmiany nawierzchni i wyposażania w małą architekturę (ryc. 12).

Ryc. 11. Wielki plac budowy Nowego Centrum Łodzi (fot. B. Wycichowska, 2013)

Ryc. 12. ul. Piotrkowska po modernizacji
(fot. B. Wycichowska, 2013)

4. DEGRADACJA ZABYTKOWEGO SACRUM W KRAJOBRAZIE MIASTA

Kościóły w krajobrazie Łodzi – podobnie jak w innych dużych miastach – na skutek mody na wysoką zabudowę straciły na ekspozycyjności. W Łodzi zachowały się pojedyncze przykłady zamknięcia ulic czystą bryłą kościoła (kościół parafialny Ojców

¹⁵ Kolejne koncepcje NCL firmowały światowej sławy nazwiska z dziedziny architektury, urbanistyki i sztuki: Frank Gehry, Rob Krier i David Lynch. Problemy finansowe i spory między pomysłodawcami NCL sprawiają, że zakres realizacji może być dla samych Łódzian dużym zaskoczeniem.

Jezuitorów pw. Najświętszego Serca Jezusa zamykający ul. Roosevelta – ryc. 13, kościół Wniebowzięcia NMP na pl. Kościelnym zamykający ul. Lutomierską) lub czytelności wież kościelnych w pierzei ulicy (wieża kościoła ewangelicko-augsburskiego św. Mateusza i wieża bazyliki archikatedralnej św. Stanisława Kostki – widoczne z odległych miejsc, w zachodniej pierzei ul. Piotrkowskiej). Do degradacji *sacrum* w krajobrazie miejskim dochodzi przede wszystkim za sprawą nowego, szkodliwego dla kościołów i cmentarzy sąsiedztwa.

Łódzką trasę W-Z od czasu budowy arterii w latach 70. XX wieku zamykała na zachodzie czytelna dominanta kościoła pw. Matki Boskiej Zwycięskiej¹⁶. Obecnie z bryłą kościoła konkuruje czterogwiazdkowy hotel Doubletree by Hilton (projekt Stefana Kuryłowicza), oddany do użytku w 2013 r.¹⁷ (ryc. 14).

Ryc. 13. Zamknięcie ul. Roosevelta bryłą kościoła pw. Najświętszego Serca Jezusa (fot. B. Wycichowska, 2013)

Ryc. 14. Trasa W-Z – wieża kościoła konkuruje z bryłą hotelu (fot. B. Wycichowska, 2013)

Do kolejnej „niezdrowej” konkurencji z *sacrum* „w tle” może dojść na zamknięciu ul. Roosevelta. Aktualnie ulicę tę – patrząc z ul. Piotrkowskiej – zamyka bryła kościoła pw. Najświętszego Imienia Jezus. Jeśli jednak wzdłuż al. Piłsudskiego powstanie zabudowa wysoka – a takie są plany – za kościołem pojawią się wysokościowce.

Świadcami degradacji *sacrum* są zwiedzający łódzkie zabytkowe cmentarze. Z roku na rok ubywa na nich drzew, zaś nasadzenia alejowe, nie wiadomo z jakiego powodu, są podkrzesywane bardzo wysoko (przykładem: Cmentarz Stary, część katolicka, aleja główna, przy ul. Ogrodowej). Dużym dysonansem w aspekcie styczności funkcji pozostaje bliskie sąsiedztwo Manufaktury z zespołem zabytkowych cmentarzy przy

¹⁶ Kościół w stylu bazylikowym, zbudowany w latach 1929–1938 według projektu Józefa Kabana.

¹⁷ Hotel powstał przy budynkach sławnej Wytwórni Filmów Fabularnych w Łodzi (przy al. Mickiewicza). Ze względu na specyfikę sąsiedztwa zrodził się pomysł, by fasada nawiązywała do tradycji Łódzi filmowej. W szklanej elewacji został utrwalony kadr z pierwszego filmu nakręconego w łódzkiej WFF – *Zakazane piosenki*. „Filmowy efekt” dla niedoinformowanego oglądacza pozostaje słabo czytelny, natomiast niezdrową konkurencję dwóch dominant w polu widzenia ważnego ciągu komunikacyjnego Łodzi obserwują na co dzień wszyscy pokonujący tę trasę.

ul. Ogrodowej – widok z cmentarza katolickiego na reklamy obiektów handlowych największego centrum usługowego miasta.

5. KONFLIKTY SANITARNO-HIGIENICZNE W KRAJOBRAZIE MIASTA

W krajobrazie miasta coraz bardziej przeszkadza przypadkowa lokalizacja i mało estetyczny wygląd punktów/miejsc zbiórki domowych odpadów – bardzo ekspozowane, brudne, zniszczone i często przepełnione pojemniki. Mobilne kontenery na odpady bytowe straszą praktycznie na każdym śródmiejskim podwórku i na terenie osiedli. Nowe, większe pojemniki nie mieszczą się pod budowanymi w latach 70. i 80. XX wieku wiatami i ażurowymi osłonami. Współczesny model konsumpcji – opakowanie trwalsze od produktu – horrendalnie zwiększył ilość odpadów na jednego mieszkańca. Zaśmiecone zostały miejsca o konkretnych lokalizacjach (opuszczone działki z zabudową lub bez, nawet na terenach śródmiejskich, zaplecza rodzinnych ogródków działkowych, rowy przy drogach wylotowych, „wybrane” podwórka). Dochodzi jeszcze problem gołębi, które na skutek bezmyślnego dokarmiania zadomowiły się na dobre – zakładają gniazda na balkonach i drzewach, opanowały niektóre strefy osiedli i zieleńce, stając się utrapieniem wielu przestrzeni publicznych (feter, brud).

6. PARADOKS KRAJOBRAZU ŁODZI POINDUSTRIALNEJ

O historii przemysłowej miasta paradoksalnie zaświadczać odrestaurowane i zaadaptowane dla różnych funkcji założenia rezydencjonalne – pałace i wille fabrykantów w otoczeniu komponowanej zieleni¹⁸ (Koter i in. 2005, s. 109–136). W Łodzi obiekty rezydencjonalne sąsiadowały bezpośrednio z wielkimi kompleksami fabrycznymi, co stanowi cenny atrybut poindustrialnego miasta. Rezydencje w otoczeniu parkowym przetrwały, natomiast współtworząca założenie fabryczno-rezydencjonalne zabudowa poindustrialna została w większości wyburzona.

W krajobrazie wielu łódzkich ulic – oprócz ogrodów pofabrykanckich – pozostają czytelne sylwety historycznych parków miejskich, których powstanie należy również łączyć z rozwojem Łodzi przemysłowej – miasto sukcesywnie zakładało zieleń komunalną w celu poprawy warunków życia mieszkańców (Wycichowska 2012a, s. 333–348).

Zachowała się szata roślinna łódzkich parków, natomiast rzeki – po skanalizowaniu – prawie całkowicie znikły z krajobrazu miasta. Stawy, które znajdują się na terenie historycznych parków pofabrykanckich i miejskich i wzbogacają krajobraz parkowy, rzadziej miejski¹⁹, są zbiornikami wtórnymi, zasilanymi przez studnie głębinowe lub z wodociągu.

¹⁸ M.in.: pałac Alfreda Biedermanna o cechach modernistycznych przy ul. Franciszkańskiej 1/3 – użytkuje Uniwersytet Łódzki; neorenesansowy pałac Karola Poznańskiego przy ul. Gdańskiej 32 – zajmuje Akademia Muzyczna; pałac Roberta Schweikerta przy ul. Piotrkowskiej 262 – siedziba Instytutu Europejskiego; neorenesansowa willa Edwarda Herbsta przy ul. Przedzalanianej 72 – mieści oddział Muzeum Sztuki; wille braci Józefa i Reinholda Richtera przy ul. ks. Skorupki – użytkuje Politechnika Łódzka.

¹⁹ Zbiornik wodny w parku Reymonta (na granicy z Białą Fabryką Geyera) widoczny z ul. Piotrkowskiej.

Z lasu kominów górujących nad miastem okresu *Ziemi obiecanej* zachowały się nieliczne, rzadko przy historycznej zabudowie przemysłowej²⁰ (ryc. 15), a tylko wyjątkowo przetrwały w ramach nowych osiedli mieszkaniowych jako historyczna dominanta – atrybut dziedzictwa przemysłowego terenu (osiedle grodzone Barciński Park II, ryc. 16).

Ryc. 15. Najstarszy komin fabryczny Łodzi przy Białej Fabryce Geyera (fot. B. Wycichowska, 2013)

Ryc. 16. Komin fabryczny jako dominanta osiedla Barciński Park II (fot. B. Wycichowska, 2013)

W krajobrazie ulic uwagę przyciągają zrewitalizowane obiekty poindustrialne, z których większość zachowała swoje charakterystyczne, ceglane elewacje²¹. Znaczny potencjał zabudowy pofabrycznej przejęły wyższe uczelnie: Uniwersytet Łódzki i Politechnika Łódzka²².

7. WNIOSKI

Narastające konflikty funkcjonalno-przestrzenne, które rejestruje krajobraz miejski, wynikają z: nieprawidłowego rozwoju infrastruktury (nadmierna rozbudowa komunikacji kosztem obszarów śródmiejskich z obiektami zieleni historycznej), problemów własnościowych, tragicznej sytuacji związanej ze starzeniem się zasobów

²⁰ Zachowały się m.in.: pierwszy łódzki komin fabryczny zbudowany przy Białej Fabryce Geyera; komin przy fabryce Wilhelma Lürkensa przy al. Kościuszki 35 – aktualnie rewitalizowany; komin zabytkowej elektrowni Karola Scheiblera.

²¹ Przykłady zrewitalizowanych obiektów poindustrialnych i ich aktualne użytkowanie: fabryka Adolfa Laube – znajduje się w niej Centrum Biznesowe „Synergia” (ul. Wólczańska 128/130); budynek Fabryki Maszyn i Odlewnia Żelaza Hermanna Müllera i Augusta Seidla – pełni funkcje usługowo-biurowe (ul. Wólczańska 125); fabryka wyrobów wełnianych Maksymiliana Schiffera – pełni funkcje usługowo-biurowe (ul. Gdańska 132); fabryka Józefa Balle – ma w niej siedzibę „Gazeta Wyborcza” (ul. Sienkiewicza 72); fabryka Ferdynanda Goldnera – mieści WSHE (ul. Rewolucji 1905 r. 52); fabryka Schweikerta – budynek ma ponad 150 m długości, zajmują go trzy wydziały Politechniki Łódzkiej (ul. Wólczańska 215); zabytkowy kompleks fabryczny Maksa Wilczyńskiego i Jakuba Hirszberga – mieści biura kilkudziesięciu firm (al. Kościuszki 23/25) oraz otynkowana fabryka Towarów Bawełnianych Kindermanna – mieści się w niej hotel Fokus (ul. Łąkowa 23/25).

²² Politechnika Łódzka posiada dziesięć pofabrycznych obiektów naukowo-dydaktycznych na terenach pofabrycznych Rosenblatta i Schweikertów oraz siedem zabytkowych pałacików i willi po łódzkich fabrykantach, a także dzierżawi zabytkowy park im. ks. bp. Michała Klepacza. Szerzej zob. Anonim 2010.

mieszkaniowych historycznego centrum miasta, a także z postępującej destrukcji opuszczonych kompleksów historycznej zabudowy poprzemysłowej, na które nakłada się chaos budowlany.

W XXI wieku w gospodarowaniu przestrzenią wciąż mamy do czynienia z niedocenianiem znaczenia dziedzictwa przyrodniczo-krajobrazowego miasta, a więc z nierespektowaniem standardów ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego zawartych w prawie krajowym i w *Europejskiej Konwencji Krajobrazowej*²³.

Dobłą metodą na zhumanizowanie krajobrazu miasta może okazać się wprowadzenie ściśle określonych wytycznych budowlanych i dodatkowo normy estetycznej, która wymagałaby szczegółowego dookreślenia dla konkretnych lokalizacji (skala kwartału, osiedla, ulicy). Kompletność regulacji powinna gwarantować zachowanie porządku/harmonii przestrzennej w skali ulicy, osiedla i miasta²⁴.

Batalia o zachowanie ładu przestrzennego wymaga rozpoznania zasobów krajobrazu miejskiego w konfiguracji, którą wyznaczają przestrzenie publiczne, w tym ciągi komunikacyjno-widokowe – w taki sposób, aby można było określić granice stref (obszary) przewidziane pod określonego typu zabudowę, która nie zdominuje/przysłoni ważnych obiektów dziedzictwa kulturowego miasta²⁵ (Wycichowska 2008b).

Środowisko urbanistów całościowe uregulowanie procesu inwestycyjno-budowlanego wiąże z przyjęciem *Kodeksu urbanistyczno-budowlanego*, który zawierać ma kompleksową regulację tego procesu w aspektach zrównoważonego rozwoju (w tym ładu przestrzennego), konstytucyjnej gwarancji własności, samodzielności planistycznej gminy oraz zasad sprawnego wyważania interesów – publicznego i indywidualnego (*Kodeks...* 2013).

Wskazane byłoby także zaliczenie obiektów zieleni miejskiej do inwestycji celu publicznego oraz przyjęcie i konsekwentna realizacja programu rewitalizacji przyrodniczej w skali miasta. Wdrożenie *Kodeksu urbanistyczno-budowlanego* i skuteczna ochrona terenów zieleni w pryncypialny sposób zmniejszą ryzyko powstawania nowych i powielania zdefiniowanych konfliktów przestrzennych, co przyczyni się do poprawy warunków życia w mieście w wymiarze kulturowo-społecznym i przyrodniczo-estetycznym, w dostosowaniu do potrzeb i oczekiwań współczesnego mieszkańca – użytkownika.

²³ Konwencja ratyfikowana przez Rzeczpospolitą Polską 27 września 2004 r. weszła w życie 1 stycznia 2005 r.

²⁴ Wskazania powinny być szczegółowe i jednoznaczne – oprócz parametrów podstawowych, dotyczących wysokości, spadku dachów czy zwartości zabudowy, powinny zawierać wytyczne co do materiałowości, dopuszczalnej kolorystyki budynków, ogrodzeń, małej architektury, a także parametry typów nasadzeń.

²⁵ Tego typu rozpoznanie przeprowadziła Miejska Pracownia Urbanistyczna w Łodzi, zlecając studentom Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej wykonanie opracowania *Studium panoram miasta z określonych punktów widokowych* (2012). W jaki sposób wyniki opracowania przełożą się na decyzje planistyczne, tego jeszcze nie wiadomo.

LITERATURA

- Anonim, 2010, *Żwawa emerytka*, dost.: <http://forumakademickie.pl/aktualnosci/2010/4/29/524/zwawa-emerytka/> [10.10.2013].
- Anonim, 2013, 30 kamienic do remontu. Na rewitalizację miejskich budynków wydano już 150 mln zł, *Express Ilustrowany*, 5 sierpnia, s. 4.
- Hac A., 2012, PGE już nie obiecuje kamienicy przy ul. Piotrkowskiej, *Gazeta Wyborcza. Łódź*, 9 sierpnia, s. 10.
- Kaczmarek S., 2001, *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 104–106.
- Kędzierski D., 2010, Ulica Eliasza Pańskiego – Żeromskiego, *Kronika Miasta Łodzi*, 3 (51), s. 201–203.
- Kodeks urbanistyczno-budowlany – tezy. Projekt roboczy – do dalszych prac*, wersja 1. z 10 lipca 2013 r., Warszawa: Komisja Kodyfikacyjna Prawa Budowlanego.
- Konstytucja RP, 1997.
- Koter M. et al., 2005, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 109–136.
- Pawlak M., 2011, Jak rozwiązać problem biedy w centrum Łodzi, *Dziennik Łódzki*, 5 kwietnia, s. 8.
- Pierzchała W., 2013, Willa Gehliga doczeka się remontu, *Dziennik Łódzki*, 18 sierpnia, s. 12.
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, DzU z 2002 r., nr 75, poz. 690; DzU z 2003 r., nr 33, poz. 270 oraz DzU z 2004 r., nr 109, poz. 1156.
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 marca 2009 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, DzU z 2009 r., nr 56, poz. 461.
- Studium panoram miasta z określonych punktów widokowych*, 2012, opracowanie wykonane przez studentów Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej na zlecenie Miejskiej Pracowni Urbanistycznej w Łodzi.
- Stawasz D., 2004, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju regionu. Teoria i praktyka*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 171–177.
- Witkowska M., 2013, Kościuszki ma być zielona, *Dziennik Łódzki*, 13 maja, s. 12.
- Wycichowska B., 2006, Badanie konfliktowego charakteru krajobrazu kulturowego jako przedmiot zainteresowania architektury krajobrazu. Prewencyjna rola planowania przestrzennego w rozwiązywaniu konfliktów przestrzennych, [w:] W. Wołoszyn (red.), *Krajobraz kulturowy: cechy – walory – ochrona*, Lublin: Zakład Ochrony Środowiska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, s. 312–314.
- Wycichowska B., 2008a, Nowe „serce” dla Łodzi. Projekt na miarę XXI wieku, *Czasopismo Techniczne*, seria Architektura, nr 4, z. 9 (R. 105), s. 287–294.
- Wycichowska B., 2008b, Rola studium krajobrazowego w kreacji i ochronie walorów wizualnych krajobrazu, [w:] A. Zaręba, D. Chylińska (red.), *Studia krajobrazowe jako podstawa właściwego gospodarowania przestrzenią*, Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, s. 579–589.
- Wycichowska B., 2010a, Wytyczne do programu działania na rzecz poprawy estetyki i funkcjonalności zieleni osiedlowej w Łodzi, [w:] M. Kosmala (red.), *Zieleń osiedlowa – stan obecny i wskazania do poprawy*, Toruń, s. 181–192.
- Wycichowska B., 2010b, Zanikający krajobraz Łodzi przemysłowej w XXI wieku, [w:] D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, s. 127–136.
- Wycichowska B., 2012a, Zabytkowe parki Łodzi – żywe symbole poindustrialnej przeszłości miasta, [w:] J. Łach, A. Zaręba (red.), *Studia krajobrazowe. Krajobrazy zdefiniowane – znaki i symbole w krajobrazie*, Wrocław: Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, s. 333–348.

- Wycichowska B., 2012b, Zielone miasto – idea z rzeczywistość. Przykład Łodzi, [w:] M. Kosmala (red.), *Zieleń a klimat społeczny miasta*, Toruń: Polskie Zrzeszenie Inżynierów i Techników Sanitarnych, Oddział Toruń, s. 115–129.
- Wycichowska B., 2013, Przesądzona zmiana polityki państwa w zakresie ogrodnictwa działkowego, *Przegląd Komunalny. Gospodarka Komunalna i Ochrona Środowiska*, nr 8, s. 44–48.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 lipca 2012 r. w sprawie ustawy o rodzinnych ogrodach działkowych, DzU z 20 lipca 2012 r., poz. 837.

LANDSCAPE CONFLICTS – THE STIGMA OF A MODERN CITY. THE EXAMPLE OF ŁÓDŹ

Summary

The author defines the main sources and types of urban spatial conflicts, using examples from the Łódź area. She gives a lot of attention to conflicts related to investments involving urban green areas and valuable tenement buildings in the central zone of the city, which are undergoing decapitalization. Another issue discussed in the paper is the significance of the market qualifier of the changes in the post-industrial landscape of Łódź, which on the one hand has led to the demolition of several precious post-industrial complexes, and on the other – to numerous commercial implantation revitalizations, which usually disregard the conservatory approach or the problem of confrontational neighbourhood. Moreover, the author presents the problem of *sacrum* depreciation in the cityscape, as well as points to the urban aesthetic-sanitary conflicts.

In conclusion the author discusses a range of suggested changes in the methods and legal regulations regarding spatial planning, the introduction of which will create realistic chances of controlling the city's spatial economy so as to stop the process of creating new and copying old spatial conflicts.

Keywords: spatial conflicts, commercial revitalizations, spatial planning

SZYMON OPANIA

PRZYKŁADY KONCEPCJI KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU W PLANOWANIU PRZESTRZENNYM

Streszczenie: Tożsamość odbierana przestrzennie wskazuje na to, z jaką przestrzenią i jakimi jej cechami się identyfikujemy, a które z nich akceptujemy. Odczuwana w pierwszym odruchu więź z konkretną przestrzenią wiąże się z otaczającym nas krajobrazem i jego cechami, które zwykły użytkownik szybko identyfikuje, nie posługując się żadnymi naukowymi kryteriami. Odnosi się do widoków, które są dla niego krajobrazem.

Krajobraz taki, pojmowany jako obraz rozwoju społeczeństwa, powinien manifestować cywilizacyjny dorobek społeczeństwa w sferze technologicznej, ekonomicznej, kulturowej i światopoglądowej. Dlatego, dla potrzeb artykułu, autor skupił się na tym wycinku regionalnej rzeczywistości, w której widoczne są idee, kształtujące tożsamość miejsca bądź regionu. Założenie istnienia idei w planowaniu przestrzennym bazuje na przekonaniu o skuteczności planowania przestrzennego, jak i wykorzystywanych w tym celu metod, które przyczyniają się do kształtowania struktur przestrzennych oraz krajobrazu.

Słowa kluczowe: koncepcja, planowanie przestrzenne, krajobraz, wizerunek, tożsamość

1. WPROWADZENIE

Wielu z nas, jak architekci i urbaniści, koncentruje prace, badania i życie wokół pojęcia przestrzeni, traktowanej dwu- lub trójwymiarowo, konkretnie lub abstrakcyjnie, filozoficznie lub ideologicznie, a czasem przez pryzmat innych dziedzin nauki. W każdym z wymiarów przestrzeni zawiera w sobie pojęcia: wnętrza, domu, miasta, regionu, granic, tożsamości i wielu innych, stając się wspólnym mianownikiem lub punktem odniesienia, będąc całym więc otoczeniem ludzi, wpływając tym samym na ich życie i działalność. Co wpływa na to, że zastanawiamy się czasem nad stopniem, w jakim utożsamiamy się z przestrzenią, z jaką przestrzenią i jej cechami się identyfikujemy, w kontekście działań, tych codziennych, jak i tych związanych z naszą pracą.

Odczuwana w pierwszym odruchu więź z konkretną przestrzenią wiąże się z otaczającym nas krajobrazem i jego cechami, które zwykły użytkownik szybko identyfikuje, nie posługując się żadnymi naukowymi kryteriami. Odnosi się do widoków, które są dla niego krajobrazem (Opania 2012).

2. IDEA JAKO NARZĘDZIE PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO – CZYLI PODSTAWA DZIAŁAŃ

Planowanie regionalne ma w Polsce ponad osiemdziesięcioletnią historię. Stało się ono podstawowym narzędziem i bezdyskusyjnym standardem we współczesnym kształtowaniu rozwoju regionalnego, a zatem i jego krajobrazu. Jednak wysoki poziom złożoności uwarunkowań regionalnych oraz procesów planistycznych skłaniają do posługiwania się metodami opartymi na interdyscyplinarnych, systematycznych analizach lub na metodach prognostycznych, których celem jest wypracowanie różnego rodzaju scenariuszy, modelu lub koncepcji. W procesie rozwoju planowania regionalnego widoczna jest różnorodność koncepcji metodycznych – od takich, które koncentrują się na aspektach przestrzennych, przez te, które zawierają również elementy planowania gospodarczego, aż po te, które traktują planowanie regionalne jako planowanie przede wszystkim społeczno-ekonomiczne (Jędraszko 1981).

Trudność w ustaleniu skuteczności planowania może być również spowodowana komplikacjami relacji pomiędzy dokumentami o wyraźnym charakterze strategicznym a dokumentami z precyzyjnymi wytycznymi wykonawczymi. Pomiedzy takimi, które odnoszą się do całego regionu, a tymi, dotyczącymi jego wybranych fragmentów, uznanych za kluczowe.

Ocena realizacji zadań założonych w opracowaniach regionalnych i ich skuteczności funkcjonowania w przestrzeni odbywa się przez pryzmat założonych celów planowania przestrzennego. Powoduje to, że w osądzie skuteczności decydującą rolę odgrywa sposób doboru mierników, przypisanych dokumentom zgodnie z bieżącym sposobem oceny, co też zauważa Zygmunt Ziobrowski, przypisując miernikom wartości aspekt zmiennej mody: osąd wartości jest nierozłączny z koncepcją systemu mierników, priorytetów oraz odpowiadających im rozwiązań.

Dzisiejsze mierniki, bazujące w dużej mierze na kryteriach zrównoważonego rozwoju i ładu przestrzennego, powinny wzajemnie się uzupełniać i być ściśle ze sobą powiązane. Istotą rozwoju i ładu, a zarazem ogniwem łączącym oba obszary problemowe jest środowisko życia człowieka. Są to takie komponenty przestrzeni, z którymi użytkownicy utożsamiają się najszybciej i najchętniej, a które jednocześnie kształtują rozwój ich samych. Są to:

- „jakość środowiska przyrodniczego i otoczenia w miejscu zamieszkania;
- atrakcyjność krajobrazu (...);
- funkcjonalność i harmonijność (...) układu przestrzennego;
- szanse na zatrudnienie i wybór miejsca pracy;
- aktywność społeczeństwa i władz miejskich;
- poziom dobrobytu i bezpieczeństwa mieszkańców” (Ziobrowski 1992).

Analizując rozwój historii urbanistyki i planowania przestrzennego z punktu widzenia jego wpływu na kształtowanie krajobrazu, można zauważyć wiele idei i koncepcji, które z perspektywy czasu wydają się ówczynie tylko modne, futurystyczne

czy po prostu nierealne. Jednak są wśród nich i takie, które – dzięki ich autorom, obdarzonym zdolnościami przewidywania bądź zmysłem obserwacji i umiejętnością syntezy, albo po prostu dzięki panującej modzie – w istotny sposób wpłynęły na kształtowanie się koncepcji rozwoju miast i regionów.

Poza tym nasze postrzeganie, odczytywanie krajobrazu może być w znacznej mierze subiektywne. Polegać może na kojarzeniu wiedzy o przedmiocie obserwacji na podstawie tego, co istnieje w naszej świadomości, i na podstawie naszego bezpośredniego postrzegania lub bezpośredniej obserwacji (Strzeмиński 1958, s. 14–16)¹.

3. KONCEPCJE KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU JAKO WYRAZ IDEI – PRZYKŁADY

Krajobraz, pojmowany jako obraz rozwoju społeczeństwa, powinien manifestować cywilizacyjny dorobek społeczeństwa w sferze technologicznej, ekonomicznej, kulturowej i światopoglądowej. Manifesty takie, w zakresie planowania przestrzennego, operują schematami, zawierającymi wielokrotnie idee kształtujące tożsamość miejsca bądź regionu.

3.1. Mieszkać lepiej – czyli Leśny Pas Ochronny GOP

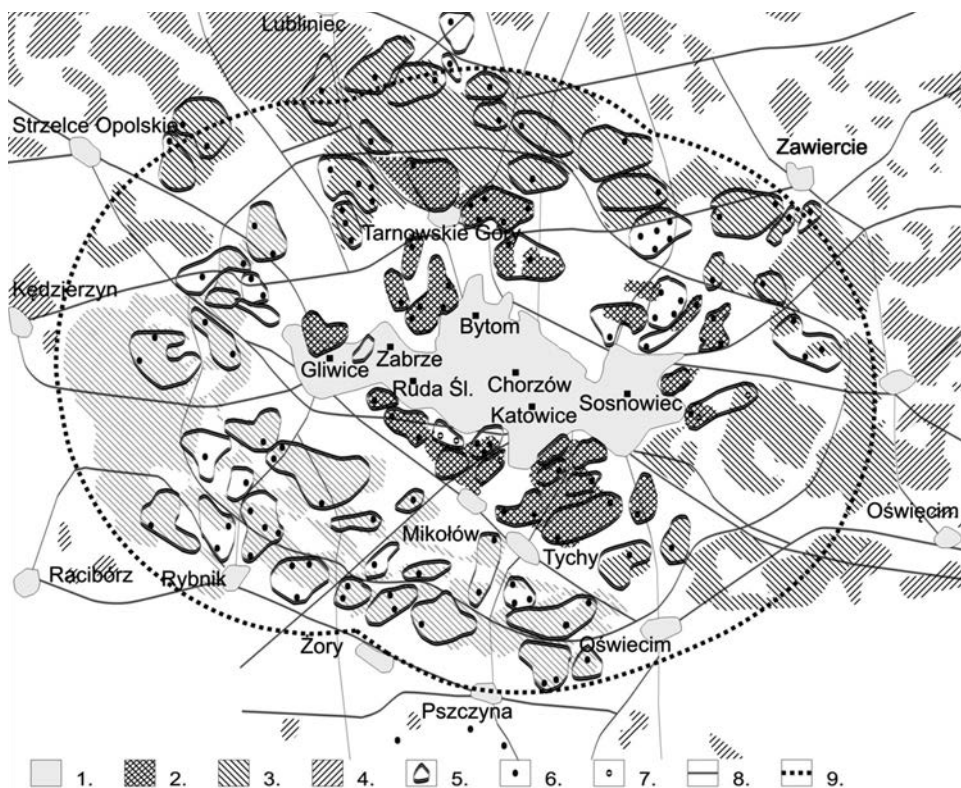
Modelowe opracowanie planistyczne, wynikające z potrzeby poprawy stanu środowiska Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego², poprzez zwiększenie ilości zieleni miejskiej i rekreacyjnej, jest przykładem istotnej koncepcji dla rozwoju regionu.

W latach 60. XX wieku dzisiejsza aglomeracja górnośląska była obszarem, na którym w szczególny sposób zaobserwować można było konflikty pomiędzy sferami: gospodarczą, społeczną i ekologiczną. Z uwagi na konieczność rekultywacji środowiska przyrodniczego w 1967 r. powstała idea ochrony i poprawy warunków klimatyczno-zdrowotnych GOP, polegająca na wykorzystaniu do tego zadania przyrody, a zwłaszcza istniejących dużych kompleksów leśnych. Była ona również remedium na katastrofalny stan systemów przyrodniczych i krajobrazowych w centralnej części GOP. Koncepcja opierała się na scaleniu istniejących wokół centralnej części GOP zasobów przyrodniczych i celowym kształtowaniu struktury przestrzennej, zmierzającym do utworzenia wokół niej pierścienia lasów o szerokości około 20 km. W sumie opracowanie obejmowało obszar o powierzchni około 1800 km², na którym przeprowadzano zabiegi hydro- i fitomelioracyjne, przebudowę drzewostanów oraz zorganizowano i zbudowano 150 ośrodków rekreacyjno-wypoczynkowych na powierzchni około 900 km² (ryc. 1–4). Co ważne, nowatorstwo koncepcji wynikało z analizy wskaźników z podobnych realizacji stosowanych w świecie³. Jako wartość wyjściową przyjęto chłonność

¹ A na to, jak to jest istotne, wskazuje brak skojarzeń Krakowa z miastem przemysłowym, podczas gdy wg danych z 1994 r. było to trzecie co do wielkości miasto przemysłowe w Polsce. Por.: Bartkiewicz 1994.

² GOP – Górnośląski Okręg Przemysłowy – nazwa „historyczna”, niewystępująca już w dokumentach planistycznych. W jej miejsce mamy: aglomeracja górnośląska.

³ Problematyka LPO-GOP omówiona została szeroko w wydawnictwie pokonferencyjnym: *Zagospodarowanie rekreacyjne Leśnego Pasa Ochronnego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego* (1970).

Ryc. 1. Koncepcja Leśnego Pasa Ochrony LPO, wg pomysłu Wojciecha Armaty (źródło: Jurga 1982, s. 66, opracowanie graficzne: S. Opania)

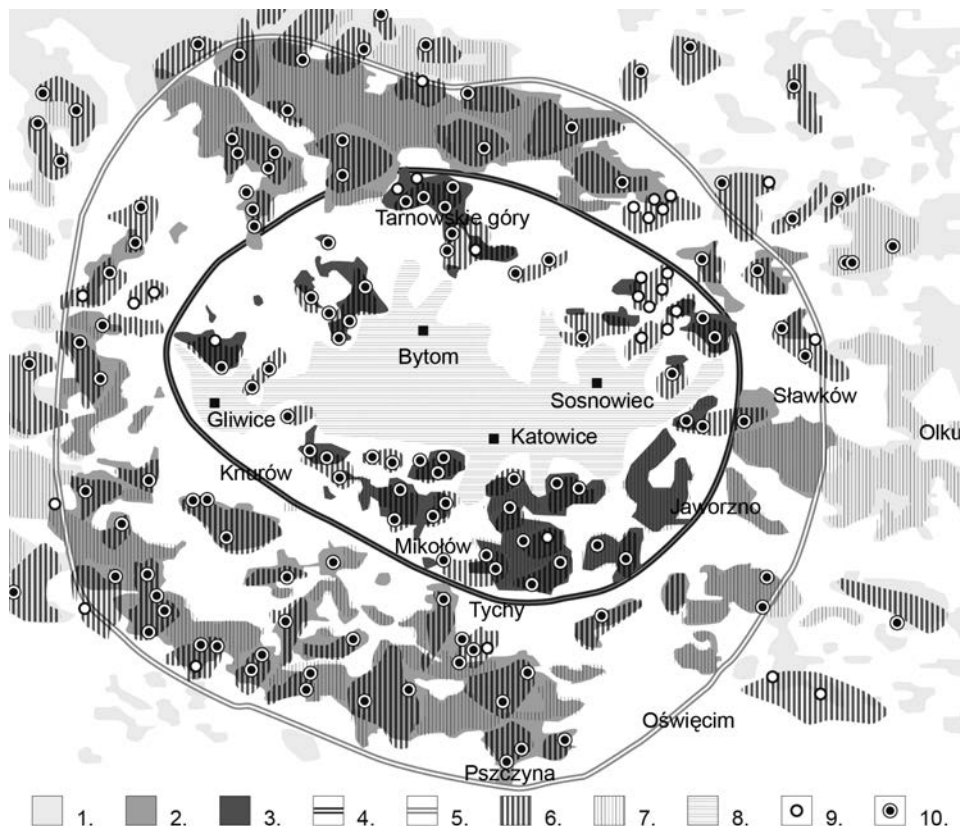
Oznaczenia: 1 – tereny zurbanizowane, 2 – LPO, I etap realizacji, 3 – LPO, koncepcja docelowa, 4 – lasy pozostałe, 5 – regiony wypoczynkowe, 6 – ośrodki wypoczynkowe, 7 – ośrodki wypoczynkowe w budowie (1969 r.), 8 – główny układ drogowy, 9 – zasięg 30 km strefy zielonej GOP

Ryc. 2. Bytom – Sucha Góra – leśny kompleks wypoczynkowy w otoczeniu rezerwatu buków Seget (fot. S. Opania)

Ryc. 3. Zielona – przywodny ośrodek rekreacyjno-wypoczynkowy, zrealizowany w okolicy Tarnowskich Gór (fot. S. Opania)

Ryc. 4. Leśny Pas Ochrony LPO – schemat funkcjonalny, opr. graficzne: S. Opania (*Leśny Pas Ochrony GOP, przebieg realizacji rekreacyjnego zagospodarowania 1971, plansza 18*)

Oznaczenia:

1 – lasy w strefie wypoczynku codziennego, 2 – lasy w strefie podmiejskiej wypoczynku codziennego i wypoczynku świątecznego bliskiego, 3 – lasy w strefie podmiejskiej wypoczynku świątecznego bliskiego i świątecznego dalszego, 4 – granica strefy miejskiej wypoczynku codziennego, 5 – granica strefy podmiejskiej wypoczynku codziennego i wypoczynku świątecznego bliskiego, 6 – rejon wypoczynkowy o funkcji: wodnej, leśno-parkowej, parkowo-wodnej, parkowej, leśnej, 7 – lasy o funkcji izolacyjnej, 8 – strefa urbanizowana GOP, 9 – ośrodki przywodne, 10 – ośrodki parkowo-leśne

rekreacyjną lasów na poziomie: 5 mieszkańca/ha (M/ha), która ostatecznie wynosiła 6 M/ha w okresie 1967–1968 oraz 14 M/ha w perspektywie docelowej do 1980 r. Obok zaplanowanych, nowych, ogólnodostępnych ośrodków wypoczynkowych istotnym elementem była polityka ochrony przyrody w granicach opracowania, realizowana w postaci świadomej kultywacji roślin dostosowanych do środowiska oraz w postaci ograniczania inwestycji do poziomu przyrodniczej odporności środowiska.

3.2. Z krajobrazem do UNESCO – Nord-Pas de Calais

Region Nord-Pas de Calais położony jest w północnej części Francji, przy granicy z Belgią. Trwająca prawie 270 lat, działalność górnicza do roku 1990 pozostawiła trwałe ślady w krajobrazie⁴. Koncentracja takich szkód, jak zanieczyszczenie środowiska czy deformacje powierzchni terenu, sprawiała, że krajobraz wywoływał przygnębiające wrażenie, był odbierany jako „czarny region” (ryc. 5).

Ryc. 5. Historyczny krajobraz miasta Douai w Bassin Minier w regionie Nord-Pas de Calais (źródło: rysował S. Opania)

Restrukturyzacja, trwająca od 1960 r., nastawiała się na prowadzenie polityki odnawiania terenów przemysłowych przy wspieraniu dużych projektów regionalnych. Odnowa terenów przemysłowych miała być zintegrowana z całościowo prowadzonym procesem planowania oraz polityką rozwojową: tworzenie Regionalnego Pasa

⁴ Teren pierwotnie podmokły, pokryty został hałdami odpadów, pocięty kanałami odwadniającymi. W wielu miejscach działalność górnicza spowodowała osiadanie terenów. Poza tym, na przestrzeni lat 1720–1990 działalność górnicza zaznaczyła swą obecność w przestrzeni regionu olbrzymią ilością różnorodnych elementów. Na podstawie studium badawczego spółki węglowej Houillères du Bassin Minier du Nord-Pas de Calais z roku 1969, na stanie spółki było m. in.: 4000 ha powierzchni kopalń i terenów przemysłowych, 852 szyby, 326 hałd, 13 koksowni i 120 000 domów mieszkalnych w ok. 600 osiedlach robotniczych, 5400 ha terenów osiedli i dróg, 3800 ha powierzchni zakładów przemysłowych, 17 600 (!) ha pól i lasów oraz wiele kościołów, plebanii, szkół, obiektów sportowych, szpitali, urzędów i teatrów, por.: Bertram 2008.

Zieleni, zmniejszenia powierzchni terenów oraz gleb zanieczyszczonych, poprawy polityki mieszkaniowej itp.

W 2000 r. powołano w regionie Mission Bassin Minier (Misja Zagłębia Węglowego), której zadaniem było wspomaganie władz lokalnych i regionalnych w zakresie m.in. odbudowywania zdegradowanych terenów zurbanizowanych, promowania dziedzictwa kulturowego oraz zmiany wizerunku regionu. Działania rozpoczęła od inwentaryzacji i oceny obiektów, po sporządzeniu której przystąpiono do przywracania terenu do „stanu zerowego”. Polegało ono na totalnej likwidacji i wyburzeniach. Jedynie część obiektów i terenów wykupiły gminy, pozostawiając je, zgodnie z wolą mieszkańców, jako „świadków historii”. Były to przede wszystkim wieże wyciągowe i pojedyncze hałdy (ryc. 6). W wyniku tzw. generalnej inwentaryzacji opisano 1114 obiektów, stanowiących 65% ogółu powstałych w latach 1720–1990. Inwentaryzacją objęto: szyby wyciągowe, wieże wyciągowe, hałdy, osiedla górnicze, wyposażenie związku ratowników górniczych, obiekty religijne (kościół i kaplice), obiekty wyposażenia socjalnego (szpitale, szkoły, żłobki) oraz nasypy kolejowe. Powyższe obiekty uznane zostały za istotne elementy dziedzictwa kulturowego, co stanowiło podstawę dla koncepcji zakładającej wpisanie wskazanych obszarów regionu na Listę Dziedzictwa Światowego UNESCO.

Ryc. 6. Pozostawione hałdy stożkowe w okolicy miejscowości Lens (fot. S. Opania)

Działania zmierzające do wpisania zagłębia górniczego Nord-Pas de Calais na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, w specjalnej kategorii „krajobraz kulturowy ewolucyjny”, rozpoczęto w 2002 r. Kategoria *Evolved Cultural Landscape* umożliwiła przedstawienie zagłębia nie jako zbioru terenów i zabytków, lecz jako organicznej i spójnej całości, w której łączą się historia i pamięć, natura i budynki, infrastruktura techniczna i mieszkaniowa. Starania o umieszczenie na liście UNESCO są owocem z jednej strony długotrwałego procesu radzenia sobie z następstwami prowadzonej eksploatacji węgla, a z drugiej zauważalnych wartości w zakresie rozwoju architektury i techniki oraz w ramach planowania przestrzennego miast i kształtowania krajobrazu w czasie trwającej działalności górniczej. Na listę wytypowano 25% ogółu istniejących obiektów

inżynierskich, 15% istniejących linii kolejowych z nasypami oraz takich elementów, które objęte były wcześniej tzw. generalną inwentaryzacją.

Rozpoczęte w tym okresie rekultywacje, przeprowadzane na tzw. sposób naturalny, polegający na zalesianiu uzyskanych obszarów, stanowią obecnie uzupełnienie regionalnego systemu terenów zieleni, do których należą m.in.: zarówno tereny leśne Lavoisier Rousseau, doliny rzeczne – Vallée de la Souchez, jak i tereny rekreacyjne (wędkarstwo, kolarstwo, jazda konna, edukacja ekologiczna) wokół zbiorników wodnych, jak np. Chabaud-Latour. Również w 1998 r. powstał, z inicjatywy Rady Regionalnej Nord-Pas de Calais, Naturalny Park Regionalny Scarpe-Escaut, będący jednym z 45 parków regionalnych Francji powołanych przez ministra gospodarki przestrzennej i środowiska (ryc. 7).

Ryc. 7. Wieża wyciągowa szybu w Parku Regionalnym Scarpe-Escaut (fot. S. Opania)

Zadania tego parku i jemu podobnych to:

- zachowanie i pielęgnowanie dziedzictwa przyrodniczego, kulturowego i krajobrazowego;
- współuczestnictwo w zagospodarowywaniu terenu;
- dbałość o rozwój ekonomiczny i społeczny;
- promowanie turystyki i form wypoczynku;
- rozpowszechnianie wiedzy i kształtowanie wrażliwości społecznej.

Równolegle prowadzone działania koncentrowały się na zachowaniu i modernizacji istniejących obiektów dziedzictwa kultury technicznej i przemysłowej, w tym na zachowaniu i zabezpieczeniu hałd oraz nasypów kolei górniczych oraz na rewitalizacji obiektów dziedzictwa jako miejsc pamięci.

Starając się o uznanie UNESCO, region Nord-Pas de Calais upatrywał i nadal upatruje w tym akcie szansy zdobycia marki atrakcji turystycznej, dziedzictwo staje się produktem konsumpcyjnym – towarem. W konsekwencji miejsce to jest godne uwagi jako przykład krajobrazu ukształtowanego przez trwające trzy wieki (od XVIII do XX wieku) wydobycie węgla.

3.3. Wyspy krajobrazu – Drocourt

Historia miasteczka Drocourt, położonego około 25 km na południe od Lille, związana jest ze zlokalizowaną tam niegdyś koksownią. W wyniku trwających planowanych przemian krajobrazu budynki koksowni wyburzono i w 2005 r. ogłoszono konkurs na zagospodarowanie terenu. W efekcie dziś powstaje na obszarze 160 ha, w bezpośredniej bliskości centrum miasta, projekt – *Park des Îles* (Park Wysp). Wysp kształtowanych na zbiorniku wodnym, w którym woda pochodzi z trwającego nadal odwadniania kopalń. W założeniu realizacja jest podstawą do ochrony bioróżnorodności i rozwoju aktywnego wypoczynku. Koncepcja zakłada budowę małych wysp z parkami tematycznymi (ryc. 8, 9, 10) w formie mozaiki przenikających się kręgów, gdzie współistnieją zarówno tematyczne ogrody, jak i duże otwarte przestrzenie (łąki) i mokradła, a między nimi takie funkcje, jak: recepcja i edukacja.

Ryc. 8. Drocourt – koncepcja zagospodarowania terenu byłej koksowni wraz z istniejącymi hałdami jako parku. Istotnymi elementami koncepcji są: dziedzictwo (*patrimoine*), kontrasty (*contrastes*) i czerń (*noir*). Wizualizacja koncepcji konkursowej. Proj.: ILEX – paysageurbanisme (źródło: *Aménagement...*, s. 45)

Park podzielony jest na cztery strefy: 1. – wyspy tematyczne (np. sady, plantacje winorośli), 2. – korytarz biologiczny – miejsce rekreacji, relaksu i bliskości natury, które realizuje założenie powiązania terenów otwartych i budowę regionalnego systemu zieleni, 3. – tajemniczy las – miejsce aktywności na świeżym powietrzu (jazda na rowerze, bieganie, jazda na rolkach, wspinaczka), 4. – strefa wyobraźni i edukacji. Strefy 3. i 4. zlokalizowane zostały w obszarze rekultywowanej hałdy, która, jak zakłada scenariusz działań, zostanie ostatecznie zrehabilitowana po 10 latach, a ukształtowana i zagospodarowana do 2014 r.

Ryc. 9. Część zrealizowanej strefy 1. – wysp tematycznych (źródło: *Aménagement...*)

Ryc. 10. Część zrealizowanej strefy 4. – wyobraźni i edukacji (źródło: *Aménagement...*)

3.4. Odwrócenie znaczeń – Harnes

Przykładem działania, mającego na celu kreowanie nowej jakości krajobrazu, jest realizacja parku z wykorzystaniem biologicznej oczyszczalni ścieków w miejscowości Harnes we Francji. Zlokalizowany na terenach poprzemysłowych, realizowany zgodnie z programem rekultywacji terenów poprzemysłowych, w miejscu działających szybów „9” kopalni Harnes, w sąsiedztwie wieży ciśnień i hałdy pokopalnianej. Nową tożsamość, jaką uzyskał (Uffelen van 2010, s. 783), teren objęty działaniami zawdzięcza połączeniu historycznej przeszłości i jego współczesnemu wykorzystaniu. Idea odwoływała się do kojarzącej się z miejscem produkcją energii i z brudem towarzyszącym koksowni i zakłada realizację biologicznej oczyszczalni ścieków dla miasta. Filtrowanie zanieczyszczonych wód powierzchniowych odbywa się z wykorzystaniem systemu lagun (ryc. 11, 12) i odpowiednio dobranej roślinności. W ten sposób na terenie o po-

wierzchni 15 ha powstało 8 basenów o głębokości do 80 cm, które dodatkowo stały się miejscem schronienia ptactwa i nietoperzy w opuszczonych obiektach pokopalnianych. Obszar ten dał schronienie 140 gatunkom ssaków, płazów i ptaków i znajduje się na nim obecnie około 200 gatunków roślin zapewniających bioróżnorodność. Jest to cenny przykład aktywizacji terenu poprzemysłowego na podstawie pozostałych elementów krajobrazu kulturowego, które miały, a dzięki realizacji projektu nadal mają wpływ na kształtowanie lokalnej tożsamości. Funkcjonujące obecnie jako centrum sportu i rekreacji Harnes, z wykorzystaniem sąsiednich hałd jako miejsc do spacerów trekkingowych oraz nordic walking, stało się miejscem spacerów mieszkańców miasta, gdzie można spotkać biegaczy, rodziny z dziećmi, turystów i miłośników przyrody.

Ryc. 11. Harnes – widok na park lagun (źródło: Gogle Earth)

Ryc. 12. Brud, towarzyszący kiedyś temu miejscu, zastąpiony został „miejscem do oczyszczania” (źródło: Maxime Soens, *Lagunage de Harnes*)

Historyczne znaki w krajobrazie, którymi były wieże wyciągowe, zostały zastąpione nowymi, świadczącymi o toczących się przemianach, w postaci wiatraków (ryc. 13). Ich wertykalizm nawiązuje do charakteru historycznych szybów, tworząc *poetycką ciągłość miejsca i znaków* (Harsetma 2006, s. 26–33). Unikalny w skali regionu Nord-Pas de Calais projekt parku w Harnes otrzymał w 2006 r., podczas czwartego Biennale Krajobrazowego w Barcelonie, główną nagrodę europejską za szczególne „osiągnięcia estetyczne i poetyckie, jak również za walory edukacyjne i ekologiczne oraz za wkład w przekształcenia regionu”.

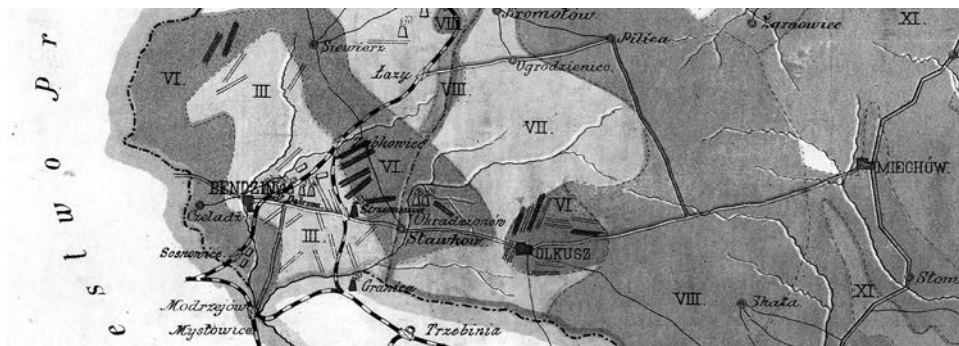

Ryc. 13. Miejsce po kopalni – kojarzone ze źródłem energii, odtwarza znaczenie w postaci wiatraków (źródło: Maxime Soens, *Lagunage de Harnes*)

3.5. Pustynia Błędowska – powrót do przeszłości?

Pustynia Błędowska, popularnie zwana również „Polską Saharą”, to największy w Polsce obszar lotnych piasków pochodzenia fluwioglacjalnego (około 33 km²), leżący na pograniczu Wyżyny Śląskiej i Wyżyny Olkuskiej. Jest to zarazem największy w Europie obszar występowania piasków śródlądowych. Rozciąga się od Błędowa na zachodzie do gminy Klucze na wschodzie. Granicą północną pustyni jest wieś Chechło, a na południu graniczy ona z dużym obszarem leśnym. Długość pustyni wynosi około 10 km, a szerokość do 4 km.

Faktycznie pustynia powstała w wyniku ingerencji człowieka w środowisko. Datowany od XIII wieku rozwój górnictwa srebra i ołowiu (ryc. 14) oraz hutnictwa w rejonie Olkusza spowodował wycinkę drzew, które posłużyły jako materiał do wzmocnienia konstrukcji szybów i sztolni. W wyniku intensywnej eksploatacji surowca drzewnego do potrzeb rozwoju przemysłu wykarczowane zostały znaczne połacie lasu. Wówczas znajdujące się tu grube pokłady piasków czwartorzędowych o pochodzeniu polodowcowym zostały odsłonięte, co uruchomiło procesy eoliczne – przewiewanie piasku spowodowane siłą wiatru – tworzące „antropogeniczną pustynię”, którą można oglądać do dzisiaj. Zmiany w środowisku wywołane ingerencją

Ryc. 14. Mapa geognostyczna części guberni kieleckiej z 1875 r., z widocznymi kopalniami w okolicach Sławkowa (źródło: Archiwum Dawnej Dąbrowy Górniczej)

człowieka, spowodowały, że na tym terenie powstał specyficzny mikroklimat, a ponadto można było obserwować zjawiska charakterystyczne dla naturalnych pustyń, takie jak: fatamorgany, burze piaskowe i wydmy.

Obecnie krajobraz pustyni znacznie się zmienił w wyniku prowadzonych w latach 60. XX wieku nasadzeń stabilizujących piaski i jest zdecydowanie mniej „pustynny”. Zarastające wydmy przypominają bardziej zakrzaczoną łąkę, dodatkowo na obecny wygląd wpłynęło posadzenie w zachodniej części pustyni młodników sosnowych i brzoźowych (ryc. 15, 16). Odślonięte poacie piasku można spotkać już tylko w jej niewielkiej części od strony Klucze i w pobliżu miejscowości Chechło.

Ryc. 15. Ogólny widok pustyni Błędowskiej – lata 70. XX wieku (źródło: Projekt LIFE + „Pustynia Błędowska”, realizowany przez gminę Klucze)

Ryc. 16. Widok sukcesywnie zarastającej pustyni (źródło: Projekt LIFE + „Pustynia Błędowska”, realizowany przez gminę Klucze)

Teren pustyni w niedalekiej przeszłości był wykorzystywany jako poligon oraz poprowadzona była magistrała piaskowa do Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, na potrzeby funkcjonowania kopalń, w celu dostarczania piasku na podsadzkę do pobliskich kopalń, przez co zniszczona została część pustyni.

Z uwagi na postępujące zarastanie pustyni, władze gminy Klucze postanowiły wprowadzić program czynnej ochrony siedlisk na terenie pustyni. W tym celu w 2009 r. został złożony wniosek do Komisji Europejskiej o dofinansowanie z instrumentu finansowego LIFE+ projektu *Czynna ochrona kompleksu priorytetowych siedlisk napiaskowych w obszarze Natura 2000 na Pustyni Błędowskiej* (ryc. 17). Celem projektu jest osiągnięcie właściwego stanu ochrony największego w Polsce kompleksu dwóch napiaskowych siedlisk przyrodniczych: ciepłolubnych muraw i wydym śródlądowych, wymienionych w załączniku I Dyrektywy Siedliskowej.

Taki powrót do przeszłości, być może budzący jedynie pytania o datę graniczną tego powrotu, i czynna ochrona istniejących siedlisk napiaskowych umożliwi poprawę stanu ekosystemów napiaskowych i krajobrazów charakterystycznych dla śródlądowego występowania piasków wydmy. Może być też, co ważne, spektakularnym

Ryc. 17. Realizacja Projektu LIFE + Pustynia Błędowska – karczowanie lasu (źródło: *Projekt LIFE + „Pustynia Błędowska”, realizowany przez gminę Klucze*)

działaniem w zakresie odtwarzania tych ekosystemów wykorzystywanym do promocji lokalnych krajobrazów, będących istotnym składnikiem rozwoju lokalnego.

4. WNIOSKI

Takie pojęcia, jak „krajobraz” czy „wizerunek”, odgrywają we współczesnej Europie niezwykle istotną rolę. Przywołuje się je w działaniach promujących regiony. Przez pryzmat tych terminów patrzymy szerzej na obszar promowany, skupiamy się nie tylko na jego atutach przemysłowo-gospodarczych, ale również na walorach przestrzennych, krajobrazie, zjawiskach społecznych, kulturalnych, politycznych, naukowych czy sportowych. Nierzadko te walory decydują o powodzeniu prowadzonych akcji promocyjnych. Są jednak one uzupełnieniem wielokierunkowych działań przestrzennych zapisanych w dokumentach planistycznych. Planowanie przestrzenne, mające u swych podstaw m.in. polepszenie jakości otaczającej nas przestrzeni i określenie perspektyw rozwoju, prowadzi do nowej jakości krajobrazu i zmian wizerunku regionów. Krajobraz wtedy może być pojmowany jako obraz rozwoju społeczeństwa, który manifestuje cywilizacyjny dorobek społeczeństwa w sferze technologicznej, ekonomicznej, kulturowej i światopoglądowej. Obrazują to często idee zawarte w planowaniu przestrzennym, które przybliżają podejmowane działania, jak i też są elementem promocji tych działań.

Zmiana podejścia do promocji jest częściowo wynikiem członkostwa naszego kraju w strukturach oraz systemie Unii Europejskiej i przejmowania europejskich standardów kreowania wizerunku regionów w polityce i rozwoju gospodarczym. Wizerunek, wytworzony przez lokalną kulturę, a więc będący jej własnością, wyróżnia się pozytywnymi skojarzeniami, które przyciągają, rozbudzają ciekawość, dają poczucie wartości i motywują do działań. Taki zespół działań i narzędzi, służących poprawie krajobrazu, atrakcyjności i konkurencyjności miast, regionów i obszarów w oczach rzeczywistych i potencjalnych użytkowników tworzy tzw. marketing urbanistyczny. Jakość tego krajobrazu oraz kierunek jego przemian w sposób istotny podkreślają działania spektakularne, które z jednej strony są realizacją założonych planów, a z drugiej strony – ich niezaprzeczalną reklamą.

LITERATURA

- Aménagement des cokes de Drocourt et terrils associés*, 2012, Hénin-Carvin: Communauté d'agglomération d'Hénin-Carvin & Mission Bassin Minier Nord-Pas De Calais.
- Bartkowicz 1994, Struktura przestrzenna Krakowa a użytkowanie terenów miejskich, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, t. XXVI, Kraków, s. 5–10.
- Bertram C., 2008, Kandydatura zagłębia Nord-Pas de Calais do wpisania na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego, [w:] J. Gorgoń (red.), *Krajobraz zbudowany na węglu*, Katowice: Instytut Ekologii Terenów Uprzemysłowionych w Katowicach, s. 82–85.
- Harrema H., 2006, Inspiration of Barcelona, *Scape, The international magazine for landscape architecture and urbanism*, vol. 1/2006, s. 26–33.
- Jędraszko A., 1981, *Plany struktury – zastosowanie do planowania przestrzennego województw*, Warszawa–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jurga S., 1982, *Miejsce planowanie przestrzenne w województwie katowickim 1945–1980. Szkic historyczny*, Katowice: Biuro Planowania Przestrzennego.
- Leśny Pas Ochronny GOP, przebieg realizacji rekreacyjnego zagospodarowania*, 1971, Katowice: Komitet do spraw Zagospodarowania Leśnego Pasa Ochronnego.
- Opania S., 2012, *Tożsamość a wizerunek obszarów poprzemysłowych, przykład aglomeracji górnośląskiej*, Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Strzebiński W., 1958, *Teoria widzenia*, Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- Uffelen van Ch. (red.), 2010, *1000 x Landscape Architecture*, Salenstein: Braun Publishing AG.
- Zagospodarowanie rekreacyjne Leśnego Pasa Ochronnego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, 1970, materiały z konferencji zorganizowanej przez TUP w Katowicach 25–26.04.1970 r., Katowice: Towarzystwo Urbanistów Polskich Oddział Katowice.
- Ziobrowski Z., 1992, *Mierniki jakości przestrzeni miejskiej*, Kraków: Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej.

EXAMPLES OF LANDSCAPING CONCEPTS IN SPATIAL PLANNING

Summary

Identity, received spatially indicates with which space and identify its characteristics of to identify, and which ones we accept. Felt the first impulse relationship a specific space associated with the surrounding landscape and its features that a normal user quickly identify, without using any scientific criteria. It refers to the views that for him landscapes.

The landscape, conceived as a picture of the development of society, should manifest civilizational achievements in the sphere of social, technological, economic, cultural and ideological. Thus, for the purposes of article, Author focused on this sector of the regional reality in which ideas can be seen forming identity of the place or region. The notion of a concept in spatial planning is based on the belief in its efficacy contributes to the formation of spatial structures and the landscape.

Key words: conception, spatial planning landscape, image, identity

ALICJA KRZEMIŃSKA, ANNA DZIKOWSKA

LOKALNE KONFLIKTY KRAJOBRAZOWE I PRZYRODNICZE – STUDIUM PRZYPADKU NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH OBSZARÓW NA TERENIE MIASTA WAŁBRZYCHA

Streszczenie: W artykule przedstawiono problem dotyczący sposobu analizy lokalnych konfliktów krajobrazowych i przyrodniczych na terenach silnie zdegradowanych na przykładzie miasta Wałbrzycha. W badaniach oparto się na metodzie bonitacji punktowej dla czterech grup kryteriów i 26 mierników, które pozwoliły na ocenę siły i natężenia oddziaływania negatywnego i pozytywnego na krajobraz i środowisko przyrodnicze. Zaproponowana metoda może być stosowana w systemach ocen obszarów problemowych i warunkować sposób i kierunek ich rewitalizacji

Słowa kluczowe: krajobrazy zdegradowane, obszary pokopalniane i postindustrialne, tereny konfliktowe, Wałbrzych

1. WPROWADZENIE

Rozwój gospodarczy i realizacja celów przestrzennych wiążą się ze zmianami w środowisku przyrodniczym wielu obszarów, w tym szczególnie tych, gdzie prowadzone jest bądź było wydobywanie złóż kopalin. Tereny te najczęściej borykają się z dużymi problemami środowiskowymi i konfliktami różnej natury, szczególnie w przypadku obszarów położonych w granicach miasta. Przykładem mogą być obszary dwóch dzielnic Wałbrzycha, tj.: Sobięcina i Gaju, gdzie bliskie sąsiedztwo centrum miasta, osiedli mieszkaniowych oraz obszarów cennych przyrodniczo generuje wiele konfliktów. Jednak właśnie te tereny mogą stanowić cenny rezerwuuar obszarów inwestycyjnych bądź rekreacyjnych dla miasta Wałbrzycha, co niestety nie zostało – jak do tej pory – wykorzystane przez miasto, a informacje o potencjalnych zmianach lub nowych formach zagospodarowania istnieją jedynie w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha* (2008). Dla terenów tych nie uchwalono miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, przez co stanowią one swoistą „dziurę” inwestycyjną w centrum miasta. Niesie to za sobą wiele konsekwencji: od finansowych (duże połacie obszarów miejskich nie są zagospodarowane, a miasto nie czerpie z tego korzyści) do przyrodniczych i społecznych. Brak uregulowań planistycznych umożliwia istnienie starych i lokalizowanie nowych destruktorów środowiskowych, które przez wiele najbliższych lat mogą generować i pogłębiać negatywny stan jakościowy tego obszaru, a przez to stwarzać podłoże do dalszych problemów środowiskowych, przestrzennych i społecznych. Wygenero-

wane duże bezrobocie w latach 90. ubiegłego stulecia utrzymuje się nadal, a obecne zagospodarowanie, brak pomysłów i rozwiązań kompleksowych, dotyczących tych obszarów wzmacnia konflikty. Uwidacznia się to nie tylko w sposobie życia mieszkańców tych dzielnic, ale również w poczuciu bezpieczeństwa na tych terenach. Intensywność i oddziaływanie konfliktów jest tu wielopłaszczyznowe, przenikające się wzajemnie, odciskające różne piętno zarówno na środowisku, jak i w krajobrazie. Znaleźnienie systemu oceny, uwzględniającego odpowiednio dobrane kryteria i mierniki, powinno pozwolić na ocenę intensywności konfliktów na tych terenach, gdzie działalność człowieka odcisnęła już swoje duże piętno. Dlatego też celem pracy była analiza wybranych wskaźników jakości środowiska w połączeniu z oceną funkcjonalności układu przestrzennego, z uwzględnieniem walorów kulturowych. Analiza poszczególnych kategorii, synteza wyników oraz odniesienie do istniejących i potencjalnych generatorów konfliktów pozwoli na ocenę stopnia ich intensywności. Należy podkreślić, że wybrany obszar badawczy stanowi teren, który został w przeszłości znacząco przekształcony przez człowieka. W krajobrazie miasta Wałbrzycha powstały liczne formy antropogeniczne, które obecnie mają kluczowe znaczenie dla jego fizjonomii i ukształtowanej tożsamości miejsca. Ponadto jest to obszar problemowy, gdzie wyznaczenie „terenów częściowych”, które powinny zostać poddane rewitalizacji, powinno być poprzedzone kompleksową analizą i studium przypadku.

2. OBSZAR BADAŃ

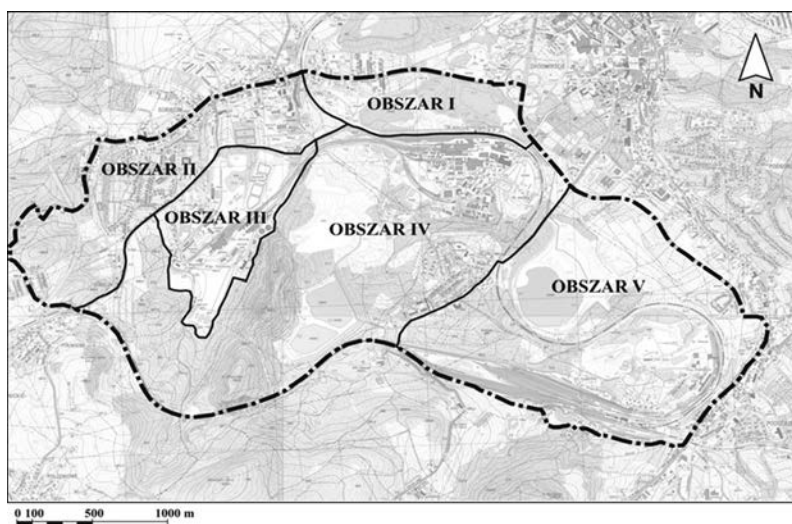
Obszar badań obejmuje dwie dzielnice Wałbrzycha, tj. Sobięcin i Gaj, które zlokalizowane są w południowo-zachodniej części miasta. Od południowego zachodu graniczy z miejscowością Boguszów-Gorce, a od północy z dzielnicami Biały Kamień i Śródmieście, od północnego wschodu z dzielnicą Pogórze I, a od południowego wschodu z dzielnicą Pogórze II. Granica opracowania biegnie wzdłuż ul. 1 Maja, która stanowi fragment drogi nr 367 (Wałbrzych – Boguszów-Gorce – Kamienna Góra), następnie na zachodzie pokrywa się z granicą miasta. Od południa obszar zamyka linia kolejowa, a od wschodu granicę stanowi odcinek ul. Generała Władysława Sikorskiego oraz Niepodległości. Począwszy od północnego zachodu, nad obszarem opracowania góruje masyw Chełmca, a dokładnie Kopisko, od południa Kuźnicka Góra i Brzezinka. Dzielnica Sobięcin, która stanowi około 60% całej powierzchni terenu badań, należy do najwyższych położonych fragmentów Wałbrzycha. Obszar zabudowany omawianego terenu położony jest na wysokości 420–520 m n.p.m. w dolinie Sobięcinki. Gaj jest jedną z najmniejszych dzielnic miasta, którą stanowi kameralne osiedle położone przy ulicy Stanisława Moniuszki w pobliżu dawnego szpitala powiatowego na wysokości od 460 do 500 m n.p.m. Teren ten położony jest przy trasie wylotowej, prowadzącej na południe, do Mieroszowa. Główną osią komunikacyjną całego obszaru badań jest ul. Stanisława Moniuszki, przechodząca następnie w ul. Mieroszowską.

Krajobraz tego obszaru został w dużej mierze przekształcony przez człowieka. Przeważają tu formy antropogeniczne w postaci wyrobisk, zwałowisk osadników, zbior-

ników poflotacyjnych i innych. Zmiany wprowadzone głównie w XIX wieku związane były z budową dróg, kolei żelaznej, linii telegraficznych itp. Intensywna eksploatacja kruszyw na obszarze opracowania szczególnie destruktywnie oddziaływała na środowisko i sposób zagospodarowania terenu, a powstające hałdy często przyczyniały się i przyczyniają obecnie do zaburzeń w układzie wodnym, obniżając poziom wód gruntowych i powodując szkodliwe odwodnienie gleby. Niektóre zwałowiska na tym terenie mają postać potężnych wzgórz porośłych lasami i przypominają naturalne wzniesienia, inne natomiast są stosunkowo płaskie i nieporośnięte. W początkowym okresie istnienia hałdy nie tylko szpeciły krajobraz, ale również zapylały i zatrzymywały okoliczną atmosferę, wywołując niekorzystne warunki mikroklimatyczne badanego terenu i okolic sąsiednich (Michalkiewicz 1993). Teren ten boryka się z dużymi problemami środowiskowymi, związanymi z użytkowaniem terenu w latach świetności kopalń (zanieczyszczenie gleb, wód, duże zapylenie, zmiany morfologiczne terenu, przeobrażania szaty roślinnej) oraz obecnym zagospodarowaniem i lokalizacją składowisk odpadów – w tym niebezpiecznych, złomowisk itp. (Wójcik 2011). Pomimo wielości problemów środowiskowo-krajobrazowych oraz społecznych, niestety, *Lokalny program rewitalizacji Wałbrzycha na lata 2008–2015* (2008) nie uwzględnia planów rewitalizacji dla tych dzielnic, co wydaje się nieuzasadnione, a brak kompleksowych rozwiązań pogłębia destrukcję tego terenu.

3. MATERIAŁY I METODY BADAWCZE

Badania, które przeprowadzono na potrzeby niniejszej pracy, opierają się na analizie materiałów kartograficznych (mapy topograficzne w skali 1: 10 000 i 1: 25 000 i mapy sozologiczne), badań terenowych wykonanych w latach 2011–2013, wywiadów z mieszkańcami oraz analiz takich dokumentów, jak: *Aktualizacja „Programu ochrony środowiska dla miasta Wałbrzych na lata 2010–2014 z perspektywą do roku 2018”* (2010), *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha*, przyjęte uchwałą Nr XI/154/99 Rady Miejskiej Wałbrzycha z 30 czerwca 1999 r., zmiany w Studium w kolejnych latach, tj.: uchwała Nr XII/142/03 Rady Miejskiej Wałbrzycha z 10 lipca 2003 roku oraz uchwała Nr XXII/197/08 Rady Miejskiej Wałbrzycha z 28 marca 2008 roku, *Lokalny program rewitalizacji Wałbrzycha na lata 2008–2015* – Załącznik do uchwały Rady Miejskiej Wałbrzycha nr XXXV/311/09 z dnia 12.02.2009 r. (z późn. zm.). W drugim etapie pracy skupiono się na wybranych 26 miernikach, pozwalających na ocenę siły i natężenia oddziaływania, negatywnego bądź pozytywnego, na danym obszarze. Następnie uszeregowano je w cztery główne grupy (kategorie): A. Walory przyrodnicze i krajobrazowe, B. Funkcjonalność układu przestrzennego, C. Walory kulturowe, D. Generatory konfliktów (tabela 1). Wzorem do rozważań były mierniki jakości przestrzeni miejskiej wg Ziobrowskiego (1992) oraz badania i analizy przeprowadzone przez A. Rożtańskiego, K. Kordus i A. Kozłowską (2007) na terenie górnośląskiej aglomeracji miejskiej oraz badania A. Flis (2004; 2008).

Ryc. 1. Podział terenu badawczego na 5 obszarów częściowych (źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://94.40.24.34/walbrzych/start.jsp>, podkład: Mapa topograficzna 1992, godło: 45-C-b-4, 45-C-d-2, 45-D-3-3, 45-D-c-1)

Poligon badawczy, obejmujący łączną powierzchnię 789 ha, podzielono na pięć obszarów częściowych (I – pow. 53 ha, II – pow. 117 ha, III – pow. 61 ha, IV – pow. 305 ha, V – pow. 253 ha) (ryc. 1). Poszczególne wydzielения charakteryzują się heterogenicznymi problemami środowiskowo-krajobrazowymi. Następnie dla każdego terenu wykonano ocenę ze względu na wybrane kryteria. Skala ocen wahała się od (-5) (skrajnie negatywny wpływ danego wskaźnika na krajobraz i środowisko) do +5 (bardzo pozytywny wpływ danego wskaźnika na krajobraz i środowisko). Ocenę jakości danego obszaru ze względu na rozpatrywane grupy wskaźników ustalono na podstawie wartości średnich arytmetycznych następująco: 5,0 do 3,1 pkt. – bardzo wysoka, od 3,0 do 1,1 – wysoka, od 1,0 do (-1,0) umiarkowana, od (-1,0) do (-3,0) niska i od (-3,1) do (-5,0) bardzo niska. Suma punktów poszczególnych mierników z każdej grupy kryteriów pozwoliła na walidację intensywności konfliktów na obszarach częściowych, a obliczona z nich wartość średnia na ocenę podatności całego obszaru na konflikty krajobrazowe. W oparciu o całkowitą sumę punktów dla wszystkich grup zastosowano następującą skalę intensywności potencjalnych konfliktów: 65 do 39 brak konfliktów, 38 do 14 małe konflikty, 13 do (-13) średnie konflikty, (-14) do (-38) duże konflikty, (-39) do (-65) bardzo duże konflikty.

4. WYNIKI

W strukturze użytkowania badanego obszaru przeważają tereny niezabudowane, silnie przekształcone antropogenicznie, gdzie można wyróżnić pięć obszarów o podobnych warunkach krajobrazowo-środowiskowych. Tereny te poddano analizie szczegółowej ze względu na 4 główne grupy kryteriów (tabela 1). W pierwszej grupie analizowano

walory przyrodniczo-krajobrazowe, gdzie wśród 10 wybranych wskaźników największy wpływ pozytywny miało zróżnicowanie ukształtowanie i morfologia terenu (średnio 4,2 pkt). Jest to związane z nagromadzeniem na tym obszarze dominant antropogenicznych w postaci hałd, zbiorników wodnych i kominów elektrowni Victoria, które pozytywnie wpływają na zwiększenie heterogeniczności krajobrazu. Duże znaczenie w ogólnej ocenie tej grupy wskaźników miały również ciągi i punkty widokowe, których największą ilość wyznaczono na obszarach IV i V (ocena 5 pkt) oraz III (ocena 4 pkt). Ocena negatywna związana była głównie ze stopniem wrażliwości na antropopresję danego terenu [średnio dla całego obszaru (-4,8) pkt] oraz antropogenizacją szaty roślinnej [średnio (-4,6) pkt]. Środowisko przyrodnicze na większości badanego terenu zostało silnie przekształcone i nie występują tu naturalne ekosystemy, a jedynie roślinność synantropijna, związana z próbą rekultywacji tego obszaru. Wśród drzewostanu przeważają: brzoza brodawkowata *Betula pendula*, olsza czarna *Alnus incana*, topola osika *Populus tremula* i pojedynczo klon zwyczajny *Acer platanoides*, głóg dwuszyjkowy *Crateagus laevigata*. Występujące tu gleby są silnie zdegradowane (procesy flotacji), które najczęściej mają odczyn kwaśny. Na niewielkich obszarach zaobserwowano również gleby zasolone, wykazujące duże zanieczyszczenie metalami ciężkimi (cynk, ołów, kadm, miedź) (Jankowski, Junak, Kaługa 1996). Wyjątkiem jest południowa część obszaru o powierzchni około 119 ha (około 15% całości obszaru), gdzie występują półnaturalne łąki oraz zbiorowiska leśne – dominują bory, choć na stokach i piargach utrzymują się buczyny i zboczowe lasy *Tilio-Acerion*. Teren ten wchodzi w skład obszaru NATURA 2000 „Góry Kamienne” PLH020038. Jak wynika z przeprowadzonych analiz, ze względu na walory przyrodniczo-krajobrazowe obszary cząstkowe mają zbliżoną do siebie średnią liczbę punktów, a w przypadku obszarów nr II, II i V są identyczne (średnia 0,5 pkt) (tabela 1). Jakość obszarów pod względem walorów przyrodniczo-krajobrazowych oceniono jako umiarkowaną, z wyjątkiem obszaru nr IV (wysoka) (tabela 2).

Kolejną analizą była ocena funkcjonalności układu przestrzennego, w której wyróżniono 5 wskaźników (tabela 1). Wzięto pod uwagę intensywność zabudowy, zróżnicowanie funkcji terenu, nasycenie infrastrukturą przemysłową, harmonijność układu przestrzennego. Oceniono również istniejącą sieć komunikacyjną. Pozytywnym wskaźnikiem, świadczącym o różnorodności krajobrazu na badanym obszarze, jest wysoka ocena zróżnicowania funkcji terenu. Dwa obszary, tj. IV i V uzyskały najwyższą notę (5 pkt) ze względu na występowanie różnych sposobów i form zagospodarowania, tj. od osiedli mieszkalnych (osiedle Gaj – obszar IV) do terenów leśnych, hałd oraz terenów PKP i składowisk odpadów. Wpływa to pozytywnie na potencjalny rozwój obszaru oraz kształtowanie zróżnicowanych form aktywności społecznej na tych terenach. Wszystkie analizowane wydzielienia charakteryzują się wysokim nasyceniem infrastrukturą przemysłową. Należy jednak podkreślić, że może ona stanowić w przyszłości szansę na pozytywny kierunek zmian przestrzeni. Stanowi ona swoiste świadectwo przeszłości, jest obrazem przemian i elementem tożsamości miejsca nierozzerwalnie związanym z historią miasta Wałbrzycha. Obecnie w większości

Tabela 1. Charakterystyka fizjonomii obszaru badawczego w oparciu o metodę bonitacji punktowej wraz z oceną intensywności konfliktów krajobrazowo-środowiskowych

Lp.	Kryterium oceny	Obszar badawczy					Σ	Średnia
		I	II	III	IV	V		
A. WALORY PRZYRODNICZE I KRAJOBRAZOWE								
1.	Zróźnicowanie ukształtowania i morfologii terenu	4	2	5	5	5	21	4,2
2.	Zróźnicowanie siedliskowe	1	1	1	3	2	8	1,6
3.	Obecność wód powierzchniowych (rzek, zbiorników wodnych itd.)	3	2	3	3	2	13	2,6
4.	Stopień przekształcenia środowiska przyrodniczego	-5	-3	-5	-4	-5	-22	-4,4
5.	Dominanty krajobrazowe	3	3	5	4	4	19	3,8
6.	Estetyka krajobrazu	2	3	1	3	1	10	2
7.	Stopień wrażliwości na antropopresję	-5	-4	-5	-5	-5	-24	-4,8
8.	Antropogenizacja szaty roślinnej	-5	-3	-5	-5	-5	-23	-4,6
9.	Punkty i ciągi widokowe	2	2	4	5	5	18	3,6
10.	Stopień naturalności krajobrazu	1	2	1	3	1	8	1,6
SUMA		1	5	5	12	5	28	5,6
ŚREDNIA		0,1	0,5	0,5	1,2	0,5	2,8	0,6
B. FUNKcjONALNOŚĆ UKŁADU PRZESTRZENNEGO								
1.	Intensywność zabudowy	-2	-4	-5	-3	-2	-16	-3,2
2.	Zróźnicowanie funkcji terenu	3	3	1	5	5	17	3,4
3.	Nasycenie infrastrukturą przemysłową	-2	-3	-5	-4	-4	-18	-3,6
4.	Harmonijność układu przestrzennego	1	3	4	3	2	13	2,6
5.	Sieć komunikacyjna	1	3	3	3	4	14	2,8
SUMA		1	2	-2	4	5	10	2
ŚREDNIA		0,25	0,5	-0,5	1	1,25	2,5	0,5
C. WALORY KULTUROWE								
1.	Dominanty architektoniczne	1	1	5	4	1	12	2,4
2.	Obszary atrakcyjne turystycznie	2	2	3	5	4	16	3,2
3.	Atraktory architektoniczne, zabytki	4	3	5	5	2	19	3,8
SUMA		7	6	13	14	7	47	9,4
ŚREDNIA		2,3	2,0	4,3	4,7	2,3	15,7	3,1
D. GENERATORY KONFLIKTÓW								
1.	Obecność destruktorów środowiskowych	-4	-3	-5	-5	-5	-22	-4,4
2.	Zaburzenia krajobrazu	-5	-2	-5	-4	-5	-21	-4,2
3.	Bariery liniowe	-3	-2	-5	-4	-5	-19	-3,8
4.	Bariery przestrzenne	-5	-2	-4	-4	-5	-20	-4
5.	Konflikty społeczne	-4	-3	-5	-4	-5	-21	-4,2
6.	Konflikty i kolizje przestrzenne	-5	-3	-5	-5	-5	-23	-4,6
7.	Hałas	-3	-2	-4	-2	-3	-14	-2,8
8.	Obecność biedaszybów	-1	-1	-1	-5	-5	-13	-2,6
SUMA		-30	-18	-34	-33	-38	-153	-30,6
ŚREDNIA		-3,3	-2,0	-3,8	-3,7	-4,2	-17,0	-3,4
OCENA INTENSyWNOŚCI KONFLIKTÓW								
SUMA A+B+C+D		-21	-5	-18	-3	-21	-68	-14

Źródło: opracowanie własne

są to obiekty i sieci instalacji w złym stanie technicznym i estetycznym, co wpływa na ich negatywną ocenę [od (-2) do (-5)]. Średnia dla tego wskaźnika jest najniższą miarą w tej kategorii i wynosi (-3,6) (tabela 1), ale przy odpowiednich nakładach finansowych i wykreowaniu nowej funkcji obiekty te mogą „na nowo ożywić ten obszar”. Terenem o wyróżniającą się harmonijnością układu jest obszar III (4 pkt, tabela 1). Cechuje go równowaga form architektonicznych oraz przemysłany, niezaburzony przypadkowymi inwestycjami układ przestrzenny. Pozostałe obszary wymagają pewnych działań naprawczych, które wzmocnią i podkreślą walory tego miejsca. Ostatnim wskaźnikiem kategorii „Funkcjonalność układu przestrzennego” jest sieć komunikacyjna. Suma tego wskaźnika dla poszczególnych obszarów wynosi 14 pkt, a średnia 2,8 (tabela 1). Zróżnicowanie tej oceny jest związane z różnym stopniem nasycenia tych obszarów siecią komunikacyjną. Szczególny wpływ mają tutaj drogi szynowe. Są to obszary o rozbudowanej sieci i infrastrukturze kolejowej, które obecnie nie są w pełni doceniane ani wykorzystywane. Brak inwestycji obejmujących wymianę lub modernizację elementów infrastruktury kolejowej wpływa na pogarszanie się jej stanu technicznego oraz coraz mniejsze wykorzystanie do celów gospodarczych. Należy podkreślić również, że sieć komunikacyjna stanowi bardzo ważny element przestrzeni, wpływający na kształtowanie wewnętrznych podziałów oraz możliwości rozwoju integracji i połączenia tych terenów z obszarami bezpośrednio z nim sąsiadującymi. Tworząc w przyszłości plany rozwoju, rewitalizacji lub rehabilitacji tych terenów, należałoby dokładnie przeanalizować możliwości rozwoju sieci komunikacyjnej. Obecnie stanowi ona potencjalnie pozytywny element, który wymaga uwagi i działań wzmacniających jego potencjał. Jakość ocenianych obszarów częściowych ze względu na funkcjonalność układu przestrzennego określono jako umiarkowaną, z wyjątkiem obszaru nr V (wysoka) (tabela 2).

Kolejna kategoria – „Walory kulturowe” – związana jest z występowaniem na tym obszarze dominant architektonicznych, atraktorów architektonicznych i zabytków. W wyniku nagromadzenia tych elementów w przestrzeni tereny te zyskują również wartość jako obszary o wyjątkowych walorach turystycznych. Jest to związane głównie z występowaniem zabudowy objętej ochroną konserwatorską w skali szczegółowej (pojedyncze budynki lub budowle) oraz wielkoobszarowej (kompleksu zabudowy

Tabela 2. Ocena jakości obszarów częściowych oraz całego obszaru z uwzględnieniem poszczególnych grup wskaźników

Nr obszaru badawczego	Walory przyrodnicze i krajobrazowe	Funkcjonalność układu przestrzennego	Walory kulturowe	Generatory konfliktów
I	umiarkowana	umiarkowana	wysoka	bardzo niska
II	umiarkowana	umiarkowana	wysoka	niska
III	umiarkowana	umiarkowana	bardzo wysoka	bardzo niska
IV	wysoka	umiarkowana	bardzo wysoka	bardzo niska
V	umiarkowana	wysoka	wysoka	bardzo niska
Cały obszar	umiarkowana	umiarkowana	bardzo wysoka	bardzo niska

Źródło: opracowanie własne

i osiedla). Jest to kategoria, która wyraźnie wpływa na pozytywny odbiór krajobrazu ze względu na wartości historyczne, estetyczne i architektoniczne. Średnia ocena poszczególnych wskaźników wynosi od 2,4 do 3,8, a suma od 12 do 19 (tabela 1). Najwyżej został oceniony wskaźnik atraktory architektoniczne oraz zabytki ze względu komasację tych elementów. Związane jest to również z ich ponadczasowym charakterem – stanowią element i integralną całość z infrastrukturą przemysłową, będącą elementem tożsamości miejsca miasta Wałbrzycha. Według przyjętych kryteriów jakość terenu ze względu na walory kulturowe są bardzo wysokie (tabela 2).

Bardzo ważnym elementem w ocenie całościowej konfliktów krajobrazowych na tym terenie była również ocena 9 wskaźników w grupie generatorów konfliktów, ze względu na które końcowa ocena uległa znacznemu obniżeniu, ponieważ wszystkie przyjmowały wartość ujemną [od (-4,6) do (-2,6)] (tabela 1) i mocno oddziaływały na jakość krajobrazu. Na całym poligonie badawczym występowały zarówno bariery liniowe, jak i powierzchniowe, szczególnie na obszarach III-V (tabela 1). Wszechobecność destruktorów środowiskowych [ocena średnia (-4,4 pkt)] w postaci w różnym stopniu zabezpieczonych hałd, zbiorników poflotacyjnych, szlamów oraz składowiska odpadów, w tym odpadów niebezpiecznych, skupu złomu, firm sprzedających olej do samochodów ciężarowych, elektrociepłowni Victoria itd. znacznie obniża jakość środowiska i krajobrazu. Równie ważnym czynnikiem są konflikty społeczne, występujące na całym terenie badawczym [ocena średnia (-4,2)] (tabela 1). Likwidacja kopalń, oprócz bezpośredniego wpływu na środowisko, spowodowała wiele problemów natury ekonomicznej i społecznej, w tym miała bezpośredni wpływ na bezrobocie. Wiele rodzin górników (i nie tylko) straciło możliwości zarobkowe, co z czasem miało wpływ na zwiększenie intensywności zachowań aspołecznych, a z czasem i przestępczych. Mimo że współcześnie nie ma już kopalń w Wałbrzychu, to wydobywanie węgla trwa nadal poprzez niekontrolowany urobek węgla w postaci tzw. biedaszybów. „Biedaszyby” to świetnie zorganizowana spółka, zarządzana przez „twory mafiopodobne”. Dzielnice Sobięcin i Gaj stały się osiedlami niebezpiecznymi, które w konsekwencji są skazane na wyludnienie, i biorąc pod uwagę politykę miasta Wałbrzycha, może to być miejsce „zapomnienia”, na którym lokalizowane będą wszelkiego rodzaju odpady, a ewentualne zalesienie będzie miało na celu maskowanie tego procederu. Jak w przysłowiu: „Co z oczu, to z serca”. Generatory konfliktów miały największy wpływ na ocenę jakości krajobrazu i środowiska szczególnie na obszarze V [średnio (-4,2) pkt], a najmniejszy na obszarze II [średnio (-2,0) pkt] (tabela 1). Jakość obszarów ze względu na istnienie i wpływ tych generatorów oceniono na bardzo niską, oprócz obszaru nr II. Biorąc pod uwagę całą powierzchnię – również na bardzo niską (tabela 2).

Ocena intensywności konfliktów krajobrazowych i przyrodniczych wskazuje, że największą ich koncentrację obserwuje się na obszarze V i I (-21 pkt) oraz III (-18 pkt) (tabela 1). Obszary te bardzo różnią się od siebie nie tylko powierzchnią, ale również sposobem zagospodarowania, a jednak intensywność konfliktów i problemów środowiskowo-krajobrazowych jest znaczna. Obszary te powinny być objęte w pierwszej kolejności procesami i programami rewitalizacji i regeneracji. Szczególnie obszar I, który stanowi część tzw. Palestyny (nieoficjalna nazwa Sobięcina, wg Staffa red. 2005)

i jest obszarem o dużym bezrobociu i wysokim poziomie przestępczości. Niestety, obszar ten nie został wytypowany przez władze miasta do rewitalizacji (*Lokalny Program...* 2008–2015). Włączenie go do tego programu z pewnością pozwoliłoby nie tylko na jego rozwój, ale również w wymierny sposób mogłoby wpłynąć na jakość środowiska i krajobrazu.

5. PODSUMOWANIE

Problem oceny konfliktów krajobrazowych i przyrodniczych na obszarach pokopalnianych i przemysłowych jest ważnym elementem w procesie zarządzania tymi terenami, szczególnie w pierwszej fazie planowania rewitalizacji. Ocena zamian i konfliktów krajobrazowo-przyrodniczych jest w dużej mierze pomocna w wycenie tego przedsięwzięcia i wskazaniu prawidłowych kierunków zmian na tym obszarze. W opracowaniach przyrodniczo-krajobrazowych często uwzględnia się tylko wskaźniki charakteryzujące krajobraz i stan środowiska przyrodniczego, bez wyraźnego włączenia informacji dotyczących funkcjonalności układu przestrzennego oraz walorów kulturowych, które wydają się szczególnie istotne przy planowaniu zmian na terenach położonych w granicach miasta. Tereny te mogą stanowić ważną rezerwę przestrzeni, która powinna być wykorzystana i uwzględniana w planach zagospodarowania przestrzennego. Wytypowanie i ocena elementów wpływających na powstanie lokalnych konfliktów przyrodniczo-krajobrazowych wymaga zastosowania metodyki, pozwalającej na ocenę stopnia intensywności tych konfliktów w syntetycznym ujęciu całościowym. Wykorzystana w pracy metoda bazująca na ocenie bonitacyjnej, zawierająca cztery grupy ocenianych mierników (walory przyrodnicze i krajobrazowe, funkcjonalność układu przestrzennego, walory kulturowe, generatory konfliktów), pozwoliła na taką właśnie ocenę. Tereny pokopalniane i postindustrialne są obszarami trudnymi do oceny intensywności konfliktów, które na nich występują ze względu na zazwyczaj bardzo duży poziom destrukcji oraz wielopłaszczyznowość problemów krajobrazowych, przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych. Często tereny te traktowane są z założenia jako obszary nieprzydatne do dalszego użytkowania, a w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego jedyną formą rewitalizacji jest ich rekultywacja w kierunku leśnym. W wyniku takiej rekultywacji powstają obszary, gdzie możliwości wykorzystania tych przestrzeni jako powierzchnie użytkowane stają się znikome. Sytuacja ta zniechęca zarówno władze miasta, jak i ewentualnych inwestorów do dalszego, bądź jakiegokolwiek inwestowania w ich rozwój.

Wałbrzych to miasto, gdzie głównym czynnikiem rozwoju były intensywne działania industrialne. Konsekwencją takich przemian jest współcześnie obecność licznych elementów i form antropogenicznych oraz obiektów i budowli przemysłowych. Stanowią one swoiste świadectwo przeszłości i obraz transformacji tych terenów. Poddanie tych terenów kompleksowej rewitalizacji jest procesem niezbędnym dla poprawy warunków socjalnych i ekonomicznych mieszkańców oraz poprawy wizerunku estetycznego dzielnicy Sobiecin i Gaj. W przyszłości niewykorzystany potencjał tych terenów, infrastruktura i obiekty przemysłowe mogą stać się „wi-

zytówką miasta” i przyczynić się w sposób kluczowy do wykreowania bezpiecznej i atrakcyjnej przestrzeni.

LITERATURA

- Aktualizacja „Programu ochrony środowiska dla miasta Wałbrzych na lata 2010–2014 z perspektywą do roku 2018”, 2010, dost.: http://www.um.walbrzych.pl/strony/do_druku/nasze_miasto/ochrona_srodowiska/aktualizacja_ochrony_srodowiska.pdf [13.01.2014].
- Flis A., 2004, Konflikty funkcjonalno-przestrzenne w Słupsku jako wynik relacji człowiek–środowisko w przyrodzie, [w:] R. Klimko (red.), *Geografia problemów ekologiczno-krajobrazowych Słupska*, Słupsk, s. 121–140.
- Flis A., 2008, Struktura krajobrazów zabudowanych Słupska – próba oceny jakości przestrzeni miejskiej, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XXII, s. 233–242.
- Jankowski K., Junak S., Kaługa K., 1996, *Wałbrzych i okolice. Przewodnik ilustrowany*, Wałbrzych: Polska Agencja Promocji Turystyki, s. 15–35.
- Lokalny Program Rewitalizacji Wałbrzycha na lata 2008–2015, Załącznik do uchwały Rady Miejskiej Wałbrzycha Nr XXXV/311/09 z dnia 12.02.2009 (z późn. zm.), dost.: http://www.um.walbrzych.pl/rewitalizacja/lokalny_program_rewitalizacji_walbrzycha_2008-2015.pdf [13.01.2014].
- Mapa topograficzna, układ 1992, skala 1:10 000, godło: 45-C-b-4.
- Mapa topograficzna, układ 1992, skala 1:10 000, godło: 45-C-d-2.
- Mapa topograficzna, układ 1992, skala 1:10 000, godło: 45-D-3-3.
- Mapa topograficzna, układ 1992, skala 1:10 000, godło: 45-D-c-1.
- Michalkiewicz S., 1993, *Wałbrzych. Zarys monografii miasta na tle regionu*, Wrocław: Wydawnictwo DTSK.
- Staffa M. (red.), 2005, *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, tom 10. *Góry Wałbrzyskie, Pogórze Wałbrzyskie, Pogórze Bolkowski*, Wrocław: Wydawnictwo I-BIS, s. 14–20.
- Roztański A., Kordus K., Kozłowska A., 2007, Historyczna analiza przemian ekologicznych siedlisk – istotne źródło w planowaniu i rewitalizacji i zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich o tradycji przemysłowej, [w:] J.K. Lenartowicz, D. Maciąg (red.), *Rewitalizacja miast poprzez regenerację terenów poprzemysłowych: teoria i dobra praktyka*. Materiały 2. Konferencji REGENTIF, Politechnika Krakowska, Kraków 30 maja–1 czerwca 2007, Kraków: Politechnika Krakowska, s. 161–170.
- Uchwała Nr XI/154/99 Rady Miejskiej Wałbrzycha z dnia 30 czerwca 1999 roku *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha*, zmienione Uchwałą Nr XII/142/03 Rady Miejskiej Wałbrzycha w dniu 10 lipca 2003 roku, zmienione Uchwałą Nr XXII/197/08 Rady Miejskiej Wałbrzycha w dniu 28 marca 2008 roku.
- Wójcik J., 2011, *Przemiany wybranych komponentów środowiska przyrodniczego rejonu wałbrzyskiego w latach 1975–2000 w warunkach antropopresji, ze szczególnym uwzględnieniem wpływu przemysłu*, (=Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego 21), Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Ziobrowski Z., 1992, *Mierniki jakości przestrzeni miejskiej*, Warszawa: IGPiK.

LOCAL LANDSCAPE AND NATURAL CONFLICTS – A CASE STUDY IN SELECTED AREAS IN THE CITY OF WAŁBRZYCH

Summary

The article presents a problem with the method the analysis of local conflicts landscape and natural areas heavily degraded example of the city of Wałbrzych. The study was based on the method of grading score for the four groups of criteria and 26 meters, which made it possible to assess the strength and intensity of negative and positive impacts on the landscape and the natural environment. The proposed method can be used in systems evaluations of problem areas and conditioning method and direction of their revitalization.

Key words: degraded landscapes, post-industrial and post-mining areas, areas of conflict, Wałbrzych

ANNA DZIKOWSKA, ALICJA KRZEMIŃSKA

INFRASTRUKTURA PRZEMYSŁOWA JAKO CZYNNIK DETERMINUJĄCY ZAGOSPODAROWANIE PRZESTRZENNE MIASTA WAŁBRZYCHA NA PRZYKŁADZIE DZIELNICY SOBIĘCIN, GAJ

Streszczenie: Infrastruktura przemysłowa stanowi element dominujący w przestrzeni miast industrialnych i postindustrialnych. W pracy przedstawiono obecny stan zagospodarowania przestrzennego i strukturę własnościową gruntów w wybranych dzielnicach miasta Wałbrzycha na podstawie dokumentów planistycznych oraz badań terenowych. W wyniku analiz określono możliwości kształtowania nowych funkcji przestrzeni poprzemysłowej oraz atuty i szanse na wykorzystanie jej jako atraktora regionu.

Słowa kluczowe: infrastruktura przemysłowa, przestrzeń poprzemysłowa, Wałbrzych, zagospodarowanie przestrzenne

1. WSTĘP

Struktura oraz zagospodarowanie przestrzenne miasta jest obrazem przemian i śladem przeszłości. Łączy indywidualny charakter miejsca z uwarunkowaniami kulturowymi i lokalizacyjnymi (Benevolo 1995; Sierecka-Nowakowska 2001). Dynamiczny rozwój przemysłu był i jest czynnikiem przekształceń środowiska miejskiego, powodując powstawanie wielkoobszarowych przestrzeni jednorodnych pod względem funkcji. Tereny postindustrialne, podporządkowane potrzebom podmiotów gospodarczych i „naznaczone” przekształceniami środowiska przyrodniczego, po wyczerpaniu naturalnych surowców lub w przypadku braku efektywności stosowanych rozwiązań technicznych pozostają często niezagospodarowane (Rostański, Woźniak, Tokarska-Guzik, 2006; Gasidło, Gordoń 1999, s. 6–9, 13–21, 123–153; Gasidło 1998, s. 5–78). Brak spójnej koncepcji ich rewitalizacji, otwarcia się na nowe perspektywy przemian i poszukiwania innowacyjnej funkcji użytkowania powoduje powstawanie terenów o przypadkowym zagospodarowaniu lub obszarów o niewykorzystanym bądź zmarnowanym potencjale (ryc. 1). W niniejszym artykule infrastrukturę przemysłową identyfikuje się jako wszystkie budynki i budowle służące przemysłowi, które umożliwiają prawidłowe funkcjonowanie gospodarcze obszaru.

Rozwój analizowanego obszaru, funkcji i struktury zabudowy, elementów infrastruktury komunikacyjnej i przemysłowej był ściśle uwarunkowany wydobyciem węgla kamiennego. Pierwsze obiekty związane z tą działalnością powstały na badanym obszarze w 1780 r. Były to szyby wydobywcze, Zakład Koksowniczy „Mieszko”, Kopalnia Węgla Kamiennego „Victoria”, Kopalnia Węgla Kamiennego „Wałbrzych”, Elektro-

Ryc. 1 Obecny stan terenów pokopalnianych wraz z infrastrukturą techniczną: A – Sobięcín – zbiornik poftotacyjny, B – elementy kolejki transportowej w dawnej Kopalni Węgla Kamiennego „Julia”, C – zespół budynków należących do dawnej Kopalni Węgla Kamiennego „Julia”, D – widok na budynki warsztatów i biur na terenie dawnej Kopalni Węgla Kamiennego „Julia”, E – pozostałości infrastruktury technicznej w dawnej Kopalni Węgla Kamiennego „Julia” (fot. A. Dzikowska)

ciepłownia „Merkury” oraz inne zabudowania przemysłowe i usługowe, niezbędne dla funkcjonowania przemysłu wydobywczego. Elementem łączącym poszczególne budowle i budynki były korytarze podziemne, które stanowiły ważną sieć infrastruktury technicznej (Piątek 1996; Michalkiewicz 1993, s. 9–18). Efektywne działanie tak dużego nagromadzenia punktów wydobywczych i przetwórczych węgla kamiennego było uwarunkowane dostępnością niezagospodarowanych obszarów, zlokalizowanych w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Służyły one do składowania odpadów i „produktów ubocznych”, powstających podczas obróbki i procesów przetwórczych wydobytego surowca. Tworzono osadniki i hałdy, które stanowią element nierozzerwalny również ze współczesną strukturą miasta Wałbrzycha. W bezpośrednim sąsiedztwie kopalni i szybów sytuowano także osiedla mieszkaniowe, które przeznaczano dla pracowników zakładów wydobywczych.

¹ W artykule zostały wykorzystane nazwy własne obiektów przemysłowych stosowane po II wojnie światowej.

2. METODYKA I WYKORZYSTANE MATERIAŁY

Analizę funkcji i zagospodarowania terenu (ryc. 2) wykonano na podstawie informacji kartograficznych i opisowych zamieszczonych w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha*, przyjętym uchwałą nr XI/154/99 Rady Miejskiej Wałbrzycha z dnia 30 czerwca 1999 r. Uwzględniono również zmiany wprowadzane w *Studium...* w kolejnych latach, tj.: uchwałą nr XII/142/03 Rady Miejskiej Wałbrzycha z dnia 10 lipca 2003 r. oraz uchwałą nr XXII/197/08 Rady Miejskiej Wałbrzycha z dnia 28 marca 2008 r. Informacje zaczerpnięte z wyżej wymienionych dokumentów uzupełniono podczas badań terenowych. Przeprowadzono również analizę uwarunkowań i kierunków rozwoju (ryc. 3) oraz analizę struktury własnościowej gruntów (ryc. 4), która została wykonana w oparciu o informacje dostępne w Systemie Informacji Przestrzennej Powiatu Wałbrzyskiego (<http://94.40.24.34/walbrzych/start.jsp>, 05.11.2013) oraz dane zebrane podczas wizji lokalnych. Analizę opracowano w celu identyfikacji dominujących typów własności gruntów oraz wyodrębnienia cech charakterystycznych wydziałów. Wyróżniono następujące typy własności gruntów: własność gminy bez wieczystego użytkowania, własność skarbu państwa bez wieczystego użytkowania, własność osób fizycznych, własność innych osób prawnych, własność gminy z wieczystym użytkowaniem, własność skarbu państwa z wieczystym użytkowaniem, własność gminy bez wieczystego użytkowania – w trwałym zarządzie, własność gminy bez wieczystego użytkowania – oddana w użytkowanie, własność skarbu państwa bez wieczystego użytkowania – w trwałym zarządzie. Zestawienie analizy struktury własnościowej i analizy funkcji terenu pozwoliło na określenie potencjalnych możliwości kształtowania oraz zagospodarowania przestrzeni. Wszystkie analizy zostały wykonane w granicach obszaru wydzielonego na potrzeby realizacji projektu badawczego² oraz w pasie buforowym (w granicach miasta Wałbrzycha), w celu wskazania powiązań z otaczającymi go obszarami i uwarunkowań przestrzennych.

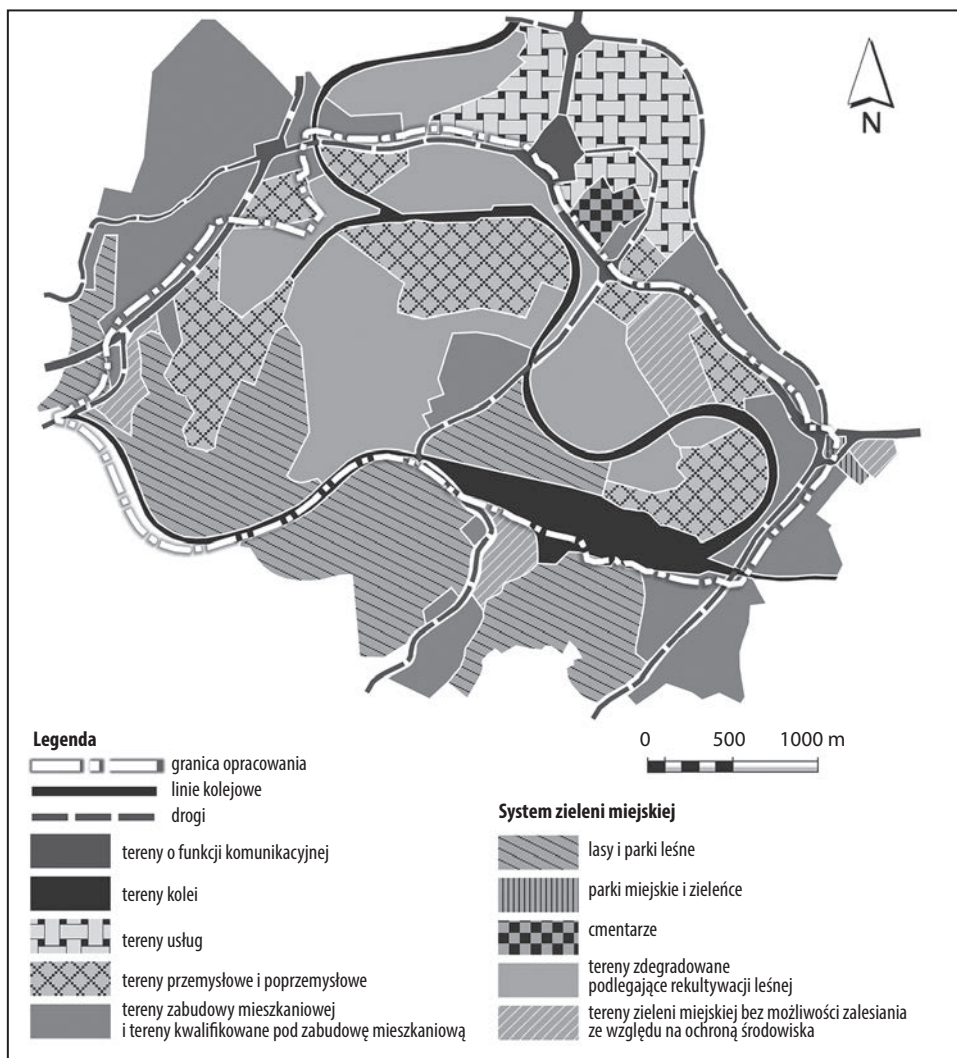
3. ANALIZA FUNKCJI I ZAGOSPODAROWANIA TERENU ORAZ ANALIZA UWARUNKOWAŃ I KIERUNKÓW ROZWOJU

Analizie poddano obszar położony w południowej części Wałbrzycha, który znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie ścisłego centrum miasta. Droga krajowa nr 35, która prowadzi do Starego Zdroju, stanowi granicę wschodnią i północno-wschodnią badanego obszaru. Od strony zachodniej i północno-zachodniej obszar badań przylega do terenów mieszkaniowych dzielnicy Sobięcin, a od strony południowo-zachodniej do miejscowości Boguszów-Gorce. Od południowego wschodu i wschodu teren badań otaczają dzielnice mieszkaniowe Podgórze I i Podgórze II (fragmenty tej drugiej, położone po zachodniej stronie drogi nr 35, stanowią integralną część opracowania

² Projekt badawczy własny nr N N527 0721 33 *Koncepcja rewitalizacji dawnych terenów Dolnośląskiego Zagłębia Węglowego na przykładzie dzielnicy Sobięcin w Wałbrzychu*.

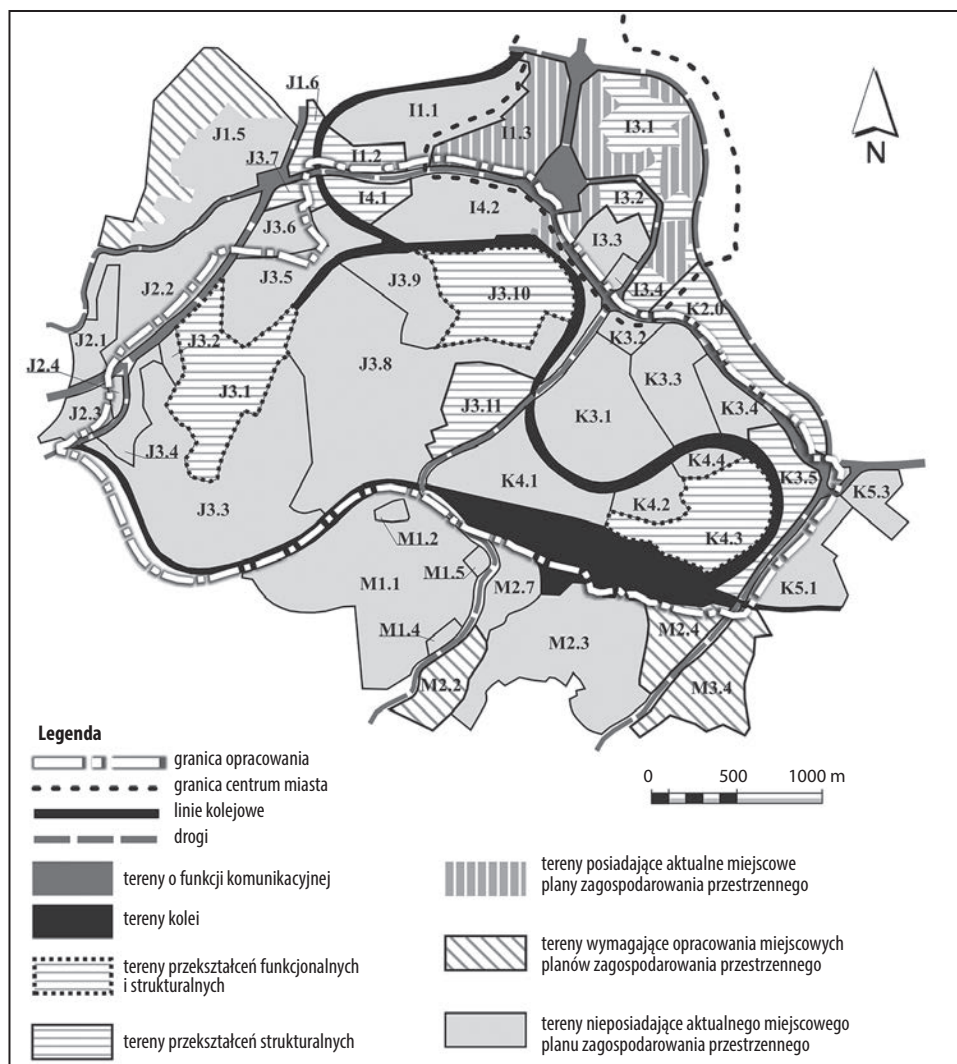
– ryc. 2). Główna droga na obszarze objętym opracowaniem łączy się z drogą nr 35 w części północno-wschodniej i stanowi główną oś komunikacyjną na analizowanym terenie oraz ciąg prowadzący z centrum Wałbrzycha ku dzielnicy Glinik Nowy.

Współczesna struktura funkcjonalno-przestrzenna analizowanego obszaru przedstawia obraz jego przemian gospodarczych w minionych wiekach. Teren jest położony na pograniczu czterech jednostek urbanistycznych, tj.: Śródmieścia (oznaczonego symbolem „I”), Sobięcina (oznaczonego symbolem „J”), pierwszej części Podgórza II

Ryc. 2. Struktura funkcjonalno-przestrzenna (źródło: opracowanie własne na podstawie: *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha* oraz badań własnych)

(oznaczonego symbolem „K”) oraz drugiej części Podgórza II (oznaczonego symbolem „M”) (ryc. 3, tabela 1). Jednostka Śródmieście to tereny wielofunkcyjne, gdzie dominuje zabudowa usługowo-mieszkaniowa (zlokalizowana tuż przy granicy analizowanego obszaru od strony północno-wschodniej), jak również tereny pokopalniane. W jej obrębie położony jest także cmentarz, który objęto ochroną konserwatorską. Największy udział procentowy obszaru badań zajmuje druga wydzielona jednostka – Sobięcín, gdzie przeważają tereny o funkcji przemysłowej i poprzemysłowej, obejmujące zabu-

Ryc. 3. Analiza uwarunkowań i kierunków rozwoju (źródło: opracowanie własne na podstawie: *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha* oraz badań własnych)

Tabela 1. Wypis ze Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha

Symbol obszaru	Uwarunkowania rozwoju	Kierunki zagospodarowania przestrzennego
1	2	3
I. Śródmieście		
I 1.1	Zieleń wysoka (teren zrekultywowanej hałdy)	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
I 1.2	Zabudowa mieszkaniowa o niskiej intensywności	Utrzymanie obecnej funkcji terenu. Konieczne przekształcenia strukturalne i działania rehabilitacyjne
I 1.3	Teren częściowo zainwestowany, użytkowany ekstensywnie	Kwalifikacja terenu pod zabudowę usługową związaną z centrum ogólnomiejskim. Dla terenu tego obowiązują ustalenia aktualnego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego
I 3.1	Zabudowa staromiejska, centrum usługowo-handlowe i administracyjne miasta, całość objęta najwyższą formą ochrony konserwatorskiej	Obszar przekształceń funkcjonalnych i strukturalnych oraz działań rehabilitacyjnych zabudowy i zagospodarowania terenu. Dla części obowiązują ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego
I 3.2	Zabudowa usługowa z zielenią towarzyszącą. Obszar objęty ochroną konserwatorską	Utrzymanie obecnej funkcji terenu. Dla części terenu obowiązują ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego
I 3.3	Cmentarz czynny, objęty ochroną konserwatorską	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
I 3.4	Zabudowa mieszkaniowa i usługowa	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
I 4.1	Zabudowa mieszkaniowa i produkcyjno-składowa w części objęta ochroną konserwatorską	Obszar przekształceń strukturalnych i działań rehabilitacyjnych
I 4.2	Teren zieleni wysokiej, rekultywowana hałda i stawy osadowe	Utrzymanie obecnej funkcji terenu. Możliwość zagospodarowania stawu osadowego na wysypisko guzu
J. Sobięcin		
J 1.5 i J 1.6	Zabudowa mieszkaniowa, zabudowa usługowa i usługowo-produkcyjna, ogrody działkowe, tereny rolne użytkowane ekstensywnie, przebieg magistralnych sieci uzbrojenia (gazociągi, linie elektryczne)	Zabudowa mieszkaniowa i usługowa kwalifikowana do działań rehabilitacyjnych. Możliwe zagospodarowanie części terenów rolnych pod funkcję mieszkaniową, w tym przypadku konieczne będzie opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego
J 2.1 i J 2.3	Tereny leśne – lasy ochronne	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
J 2.2 i J 2.4	Zabudowa mieszkaniowa o niskiej intensywności objęta ochroną konserwatorską	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
J 3.1	Zabudowa przemysłowa (teren byłej kopalni i koksowni „Victoria”), teren objęty ochroną konserwatorską	Obszar podlegający przekształceniom funkcjonalnym i strukturalnym
J 3.2	Zabudowa mieszkaniowa	Utrzymanie obecnego użytkowania. Możliwa zmiana funkcji na usługową lub usługowo-produkcyjną
J 3.3	Tereny leśne – lasy ochronne	Utrzymanie obecnej funkcji terenu

1	2	3
J 3.4	Ogrody działkowe	Utrzymanie obecnej funkcji terenu. Możliwość zmiany na zabudowę usługowo-produkcyjną
J 3.5 i J 3.6	Teren częściowo zdegradowany, a w części nieużytkowany	Wymagane działania restrukturyzacyjne i rehabilitacyjne. Możliwość wprowadzenia funkcji usługowo-produkcyjnej
J 3.7	Zabudowa mieszkaniowa, zabudowa usługowa i usługowo-produkcyjna	Zabudowa mieszkaniowa i usługowa kwalifikowana do działań rehabilitacyjnych
J 3.8	Teren zdegradowany (hałdy)	Wymagana rekultywacja terenu poprzez zalesienie
J 3.9	Składowisko odpadów komunalnych z terenami przyległymi	Utrzymanie funkcji składowiska i rezerwa terenu pod zabudowę zakładu utylizacji odpadów
J 3.10	Zabudowa przemysłowa (teren byłej kopalni i koksowni „Wałbrzych”), teren objęty ochroną konserwatorską	Teren podlegającym przekształceniom funkcjonalnym i strukturalnym
J 3.11	Zespół zabudowy jednorodzinnej objęty ochroną konserwatorską	Utrzymanie obecnej funkcji terenu. Konieczne działania rehabilitacyjne w zakresie zabudowy i zagospodarowania terenu
K. Podgórze		
K 2.0	Istniejąca zabudowa mieszkaniowa, wielorodzinna	Utrzymanie obecnej funkcji terenu. Wymagane działania rehabilitacyjne w zakresie utrzymania zabudowy
K 3.1	Hałda i staw osadowy w trakcie rekultywacji	Tereny sportowo-rekreacyjne
K 3.2	Ogrody działkowe, zabudowa jednorodzinna	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
K 3.3	Teren użytkowany rolniczo	Zieleń niska, możliwość zalesienia
K 3.4	Ogrody działkowe oraz teren nieurządzony	Utrzymanie obecnej funkcji terenu, zieleń niska urządzona
K 3.5	Istniejąca zabudowa mieszkaniowa	Utrzymanie obecnej funkcji terenu. Wymagane działania rehabilitacyjne w zakresie utrzymania zabudowy
K 4.1 i K 4.2	Teren częściowo zalesiony, częściowo nieużytkowany, w części zabudowa usługowa	Utrzymanie zieleni wysokiej oraz rekultywacja pozostałej przestrzeni
K 4.3	Zabudowa przemysłowa (teren byłej kopalni i koksowni „Mieszko”)	Teren przekształceń strukturalnych i funkcjonalnych
K 4.4	Składowisko odpadów przemysłowych	Rekultywacja poprzez nasadzenie zieleni wysokiej
K 5.1	Zespół zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej, objęty ochroną konserwatorską	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
K 5.3	Zieleń niska, nieurządzona	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
M. Podgórze		
M 1.1	Tereny leśne – lasy ochronne	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
M 1.2	Tereny magazynowo-składowe	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
M 1.4	Teren rozproszonej zabudowy mieszkaniowej i zagrodowej	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
M 1.5	Teren rozproszonej zabudowy mieszkaniowej i zagrodowej	Utrzymanie obecnej funkcji terenu

1	2	3
M 2.2	Teren rozproszonej zabudowy mieszkaniowej i zagrodowej oraz tereny rolne	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
M 2.3	Tereny leśne, lasy ochronne	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
M 2.4	Teren rozproszonej zabudowy mieszkaniowej i zagrodowej oraz tereny rolne	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
M 2.7	Tereny ekstensywnego rolnictwa	Utrzymanie obecnej funkcji terenu
M 3.4	Teren rozproszonej zabudowy mieszkaniowej i zagrodowej oraz tereny rolne	Potencjalny obszar budownictwa mieszkaniowego. Dla terenów obecnie użytkowanych rolniczo wymagane jest opracowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha*

dowania oraz infrastrukturę poprzemysłową, jak również tereny należące do systemu zieleni miejskiej. W części południowo-zachodniej wyróżniono lasy, które stanowią fragment Specjalnego Obszaru Ochrony Natura 2000 Góry Kamienne PLH 020038 (<http://natura2000.gdos.gov.pl>, 21.10.2013) oraz tereny podlegające rekultywacji leśnej. Osiedle mieszkaniowe Gaj, położone w centralnej części obszaru badań, to zespół zabudowy jednorodzinnej, który stanowi przykład „osiedla parkowego”. Część wschodnia analizowanego obszaru – jednostka urbanistyczna Podgórze II („K”) – to tereny o funkcji przemysłowej, poprzemysłowej, mieszkaniowej oraz tereny zieleni miejskiej podlegające rekultywacji leśnej. Od strony południowej do analizowanego obszaru przylega część druga Podgórza II („M”), gdzie przeważają tereny zalesione i rozproszona zabudowa mieszkaniowa. Cztery wydzielienia, a mianowicie: J 3.4, K 3.3, K 5.3 i M 2.7³ (ryc. 3, tabela 1), zostały zaliczone do systemu zieleni miejskiej, przy czym są to tereny praktycznie bez możliwości zalesiania, ze względu na wprowadzoną ochronę krajobrazu. Przyjęto ten kierunek zagospodarowania przestrzennego głównie ze względu na walory krajobrazowe i wizualne terenów położonych w ich bezpośrednim sąsiedztwie oraz ochronę istniejących osi widokowych. Elementem spajającym wszystkie wyżej wymienione obszary jest sieć komunikacyjna. Na analizowanym obszarze na przełomie XIX i XX wieku występowała bardzo rozbudowana sieć linii kolejowych. Współcześnie część z nich została zlikwidowana lub zamknięta, ale główny układ jest nadal użytkowany, będąc ważnym elementem infrastruktury przemysłowej. Podstawę komunikacji stanowi współcześnie przede wszystkim sieć dróg.

Niestety, dla analizowanego obszaru nie został opracowany miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego. Jedynie obszary z nim graniczące od strony północno-wschodniej oraz część wydzielienia nr I 4.2 (ryc. 3, tabela 1) mają aktualne dokumenty planistyczne. Są to wydzielienia o funkcji usługowej, położone w dzielnicy Śródmieście, w bezpośrednim sąsiedztwie ścisłego centrum miasta, które dynamicznie

³ Wydzielienia K 5.3 i M 2.7 znajdują się poza granicami obszaru objętego niniejszym opracowaniem.

się rozwijają, a zatem dla właściwego przeprowadzenia inwestycji na tych obszarach niezbędne było szczegółowe opracowanie planów i wytycznych. W obrębie trzech obszarów: J 3.1, J 3.10 oraz K 4.3 (ryc. 3, tabela 1) zidentyfikowano przekształcenia funkcjonalne i strukturalne. Są to tereny, które w przeszłości zostały silnie przeobrażone pod wpływem dynamicznego rozwoju przemysłu. Powstały w ich obrębie szyby wydobywcze, budynki należące do zakładów koksowniczych czy elektrociepłowni oraz inne elementy infrastruktury niezbędne do prawidłowego funkcjonowania przemysłu wydobywco-przetwórczego. Do najważniejszych obiektów należą:

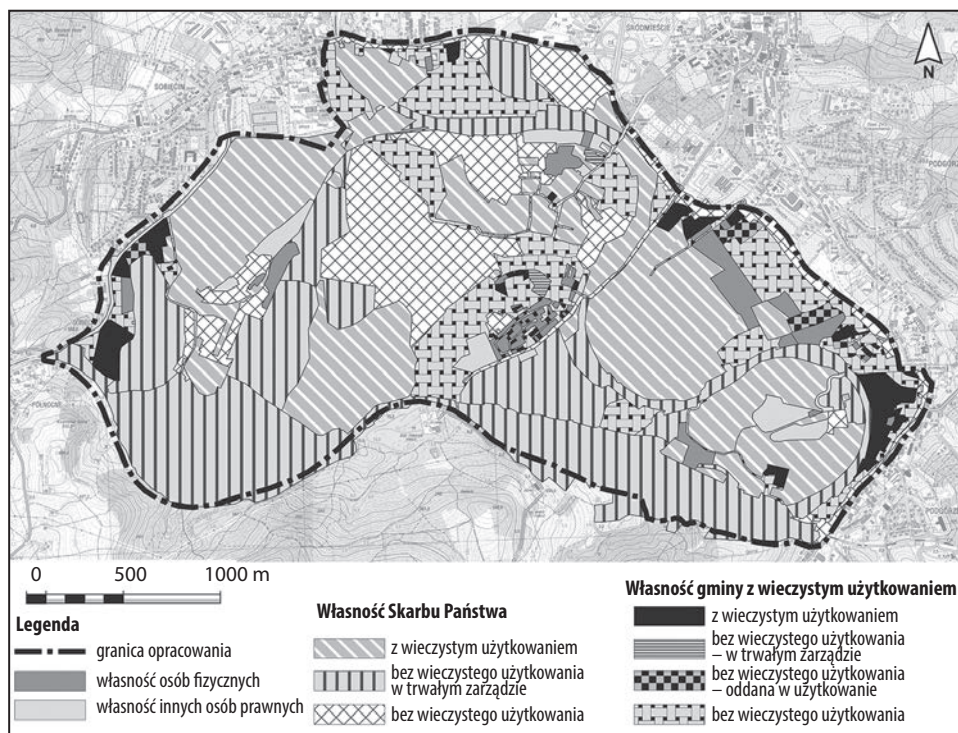
- w obrębie wydzielenia J 3.1: Kopalnia Węgla Kamiennego „Victoria” (1893–1994), Wałbrzyskie Zakłady Koksownicze „Victoria” (1900 r.), Elektrociepłownia „Merkury” (2006 r.),
- w obrębie wydzielenia J 3.10: Kopalnia Węgla Kamiennego „Wałbrzych” (1780–1998),
- w obrębie wydzielenia K 4.3: Szyb „Staszic” (1830–1993), Szyb „Eugeniusz” (1889–1993), Zakład Koksowniczy „Mieszko” (1890–1989).

Kompleks zabudowy o funkcji mieszkaniowej – wydzielenie J 3.11 – to zespół zabudowy jednorodzinnej, który powstał na początku XX wieku. Osiedle było głównie przeznaczone dla pracowników kopalni, otoczone terenami zielonymi, z założenia miało stanowić enklawę wśród terenów przemysłowych. Większość wydzieleni położonych w części północno-zachodniej, centralnej (osiedle Gaj) oraz wschodniej analizowanego obszaru (I 1.2, I 1.3, J 1.5, J 1.6, J 3.4, J 3.6, J 3.11, K 2.0, K 3.1, K 3.5) (ryc. 3, tabela 1), na których występuje zabudowa mieszkaniowa i/lub przemysłowa, wymaga szybkich i stanowczych działań rehabilitacyjnych.

Wyróżniono również cztery obszary, które stanowią tereny dynamiczne, poddawane współcześnie rekultywacji lub mające szczególny wpływ na zmiany zagospodarowania przestrzennego. Między ul. 1 Maja a linią kolejową (I 4.2, ryc. 3, tabela 1) aktualnie znajduje się staw osadowy, który otoczony jest zielenią wysoką. Teren ten obecnie podlega rekultywacji, a docelowo – po dalszych zabiegach rekultywacyjnych – może zostać wykorzystany jako obszar rekreacyjny lub – zgodnie ze *Studium...* – przeznaczony na lokalizację wysypiska gruzu, co byłoby marnowaniem jego potencjału. W części centralnej opracowania (J 3.9) istnieje składowisko odpadów komunalnych, a w przyszłości może powstać na tym terenie zakład utylizacji. Znajdujące się na tym obszarze hałdy (J 3.8, ryc. 3, tabela 1), położone w jego bezpośrednim sąsiedztwie, obecnie poddawane są rekultywacji leśnej. Drugi obiekt o analogicznej funkcji znajduje się w obrębie wydzielenia K 4.4 (ryc. 3, tabela 1). Jest to miejsce deponowania odpadów pochodzenia przemysłowego, gdzie również zaplanowano rekultywację leśną. Niestety, bezpośrednio z tym obszarem sąsiadują tereny, które w przeszłości pełniły funkcje przemysłowe, a współcześnie są wykorzystywane do celów rolniczych (K 3.3) oraz jako ogródki działkowe (K 3.4), co wpływa na zwiększenie konfliktów środowiskowych na tym obszarze (ryc. 3, tabela 1).

4. ANALIZA STRUKTURY WŁASNOŚCIOWEJ

Głównym czynnikiem przemian na analizowanym obszarze był przede wszystkim rozwój przemysłu wydobywczego oraz inna działalność gospodarcza, związana bezpośrednio z pozyskiwaniem węgla kamiennego lub jego przetwórstwem. Po zamknięciu kopalń pozostało wiele niewykorzystanych obiektów infrastruktury przemysłowej oraz terenów wymagających rekultywacji lub działań rehabilitacyjnych. Analizowany obszar charakteryzuje się bardzo zróżnicowaną wielkością wydzielen poszczególnych typów własnościowych (ryc. 4). Wielkoobszarowe tereny o prostych liniach wydzielen, zwartej wewnętrznej strukturze i spójnej funkcji stanowią własność skarbu państwa. Jest to głównie związane z ich funkcją i sposobem zagospodarowania. Obejmują one obszary poprzemysłowe, podlegające rekultywacji lub działaniom rehabilitacyjnym (hałdy, osadniki oraz tereny zabudowy), tereny kolei oraz elementy systemu zieleni miejskiej (głównie lasy i parki leśne, tereny zieleni miejskiej bez możliwości zalesiania ze względu na ochronę krajobrazu). Największe „rozdrobienie” i zróżnicowanie struktury własnościowej występuje w części centralnej (osiedle Gaj), wzdłuż grani-

Ryc. 4. Struktura własnościowa gruntów (źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://94.40.24.34/walbrzych/start.jsp>, 05.11.2013; podkład: Mapa topograficzna 1992, godło: 45-C-b-4, 45-C-d-2, 45-D-3-3, 45-D-c-1)

cy wschodniej i zachodniej oraz północnej analizowanego obszaru. Wielkość tych wydzielen jest również uwarunkowana ich funkcją zagospodarowania. W obrębie osiedla Gaj występuje mozaika gruntów, będących własnością osób fizycznych oraz własnością gminy z wieczystym użytkowaniem. Ta struktura własności jest integralna z charakterem przestrzeni, stanowiącej osiedle domków jednorodzinnych lub zabudowy szeregowej. Pozostałe tereny o rozdrobnionej strukturze własnościowej obejmują głównie grunty należące do gminy (z wieczystym użytkowaniem, bez wieczystego użytkowania – oddane w użytkowanie lub bez wieczystego użytkowania) oraz do osób fizycznych. Wzdłuż granicy wschodniej są to obszary o funkcji mieszkaniowej lub kwalifikowane pod zabudowę mieszkaniową oraz tereny poprzemysłowe. W części zachodniej występują tereny, należące do systemu zieleni miejskiej oraz obszary zabudowy mieszkaniowej. Natomiast wzdłuż granicy północnej wyróżniają się wydzielenia o funkcji poprzemysłowej (podlegające procesom rekultywacyjnym) oraz strefa zabudowy mieszkaniowej wzdłuż ul. 1 Maja (ryc. 4).

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Miasta industrialne i postindustrialne to przestrzenie o strukturze nasyconej elementami infrastruktury przemysłowej, gdzie niewidoczna jest granica między „środowiskiem zbudowanym” a przyrodniczym (Pancewicz 2007). Najczęściej tworzą ją budynki i budowle o znacznych wysokościach lub kubaturach, które dominują w krajobrazie ze względu na swoją funkcję i formę. Rozwój ośrodków przemysłowych powoduje również powstawanie „obiektów służebnych”, których istnienie i czynne użytkowanie jest uwarunkowane istnieniem przemysłu. Na analizowanym obszarze występuje komasacja postindustrialnych obiektów budowlanych (głównie szyby wydobywcze i hale przetwórcze) oraz wieloprzestrzennych, jednorodnych areałów – hałd i osadników, które są przestrzeniami „pustymi”. Jednocześnie jest to obszar bogaty pod względem zabytkowej architektury poprzemysłowej oraz zabudowy mieszkaniowej. Na szczególną uwagę zasługuje nie tylko modelowe pod względem układu przestrzennego i struktury osiedle Gaj, ale również liczne obiekty poprzemysłowe, takie jak szyby, hale przemysłowe i produkcyjne wraz z instalacjami wydobywczymi. Kreują one swoiste dziedzictwo regionu, które jest nierozzerwalnym „śladem historii” oraz częścią tożsamości tego miasta. Być może to właśnie one stanowią kluczowy element dla ożywienia i wdrożenia zmian tej przestrzeni. Stworzenie planu adaptacyjnego, wykreowanie nowej, inspirującej funkcji użytkowania, zgodnej z wymaganiami konserwatorskimi, może być strategicznym punktem dla przemian miasta Wałbrzycha. Należy podkreślić, że większość tych terenów oraz obiektów należy do skarbu państwa lub gminy, co jest ich niewątpliwym atutem i podkreśla pozytywną wartość w przypadku poszukiwania nowej formy i funkcji zagospodarowania. Ze względu na spójną własność są to obszary, gdzie wprowadzenie kreatywnych, innowacyjnych i nowatorskich koncepcji projektowych nie powinno być problematyczne, a dodatkowo może stanowić mocny impuls do rozwoju gospodarczego i turystycznego. Wdrożony

jednolity kierunek rekultywacji leśnej wpływa pozytywnie na środowisko przyrodnicze i wizualne obszaru, ale w tym przypadku nasuwa się jednak pytanie – czy obszary o tak dogodnej lokalizacji w stosunku do centrum miasta, o bardzo dobrym połączeniu z infrastrukturą drogową, w bliskości strefy przygranicznej, nie zasługują czy też wręcz nie powinny zostać wykorzystane jako rezerwuar przestrzeni miejskiej przeznaczonej do bardziej intensywnego zagospodarowania i użytkowania? Dlaczego na terenie tym pogłębiane są procesy destrukcyjne poprzez lokalizację nietrafionych przedsięwzięć, np. składowisk odpadów niebezpiecznych, które tylko wzmacniają niekorzystny odbiór obszaru? Nikt na te pytania nie chce odpowiedzieć, a szkoda, bo efektywne wykorzystanie tej przestrzeni z pewnością mogłoby przyczynić się do poprawienia wizerunku miasta i regionu, na którym skorzystaliby także mieszkańcy, jak również umożliwiłoby to wyznaczenie nowego kierunku rozwoju takich obszarów.

LITERATURA

- Benevolo L., 1995, *Miasta w dziejach Europy. Tworzenie Europy*, Warszawa: Wydawnictwo Krąg, Oficyna Wydawnicza Wolumen.
- Gasidło K., 1998, *Problemy przekształceń terenów przemysłowych*, Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Gasidło K., Gorgoń J., 1999, *Modelowe przekształcenia terenów poprzemysłowych i zdegradowanych. Zarządzanie zrównoważonym rozwojem aglomeracji katowickiej, Program UNDP*, Katowice: Centrum Usług Drukarskich H. Miler.
- Mapa topograficzna, układ 1992, skala 1:10 000, godło: 45-C-b-4.
- Mapa topograficzna, układ 1992, skala 1:10 000, godło: 45-C-d-2.
- Mapa topograficzna, układ 1992, skala 1:10 000, godło: 45-D-3-3.
- Mapa topograficzna, układ 1992, skala 1:10 000, godło: 45-D-c-1.
- Michałkiewicz S., 1993, *Wałbrzych. Zarys monografii miasta na tle regionu*, Wrocław: Wydawnictwo DTSK.
- Pancewicz A., 2007, Rola elementów środowiska przyrodniczego w procesie odnowy zdegradowanego krajobrazu miejskiego, *Czasopismo Techniczne*, seria Architektura, z. 5-A, s. 64–66.
- Piątek E., 1996, Kształtowanie wałbrzyskiego krajobrazu kulturowego XIX i XX wieku, [w:] E. Piątek, Z. Piątek (red.), *Szczawno-Zdrój: Historia miasta i uzdrowiska*, Szczawno-Zdrój: Graficzne Studio Komputerowe „Biblo”, s. 16–32.
- Rostański A., Woźniak G., Tokarska-Guzik B., 2006, Wykorzystanie spontanicznych procesów przyrodniczych w rewitalizacji terenów poprzemysłowych – kontrowersje i rozwiązania, *Czasopismo Techniczne*, seria Architektura, z. 8-A, s. 75–86.
- Sierecka-Nowakowska B., 2001, Wartości przyrodniczo-kulturowe jako podstawa przekształceń strukturalnych miasta poprzemysłowego, *Architektura Krajobrazu*, nr 3/2011, s. 93–100.
- Uchwała Nr XI/154/99 Rady Miejskiej Wałbrzycha z dnia 30 czerwca 1999 roku *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałbrzycha*, zmienione Uchwałą Nr XII/142/03 Rady Miejskiej Wałbrzycha z dnia 10 lipca 2003 roku, zmienione Uchwałą Nr XXII/197/08 Rady Miejskiej Wałbrzycha z dnia 28 marca 2008 roku.
- <http://94.40.24.34/walbrzych/start.jsp> [05.11.2013].
- <http://natura2000.gdos.gov.pl> [21.10.2013].

Badania sfinansowano z Projektu Badawczego Własnego nr N N527 0721 33 „Koncepcja rewitalizacji dawnych terenów Dolnośląskiego Zagłębia Węglowego na przykładzie dzielnicy Sobiecin w Wałbrzychu”.

INDUSTRIAL INFRASTRUCTURE AS A DETERMINANT OF SPATIAL PLANNING IN WAŁBRZYCH CITY ON THE EXAMPLE OF SOBIĘCIN, GAJ DISTRICT

Summary

Industrial infrastructure constitutes a predominant element in the space of industrial and post-industrial cities. In this paper authors present the contemporary state of spatial planning and the ownership structure of grounds in chosen districts of Wałbrzych on the basis of planning documents and field research. As a result of the analyses the possibilities of forming (determining) new functions of the post-industrial space were presented, as well as the advantages and chances of using this space as an attractor of the region.

Key words: industrial infrastructure, post-industrial space, Wałbrzych, spatial planning

ALEKSANDRA LIS, ALICJA KRZEMIŃSKA, ANNA DZIKOWSKA

PRZESTRZENNE WSKAŹNIKI ZAGROŻENIA. PROPOZYCJE METODOLOGICZNE DO BADAŃ NAD BEZPIECZEŃSTWEM PARKU IM. JANA III SOBIESKIEGO W WAŁBRZYCHU

Streszczenie: Autorki prowadzą badania dotyczące problemu bezpieczeństwa przestrzeni w parku Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu, finansowane przez NCN. W niniejszym artykule przedstawiają metodologię prowadzonych badań, uzasadniając wybór przestrzennych wskaźników zagrożenia wraz z opisem sposobu ich badania metodami ilościowymi i jakościowymi. W podsumowaniu wskazują zakres możliwości wykorzystania metody jako narzędzia badawczego w ocenach bezpieczeństwa podobnych przestrzeni oraz ich przydatność w badaniach naukowych i praktycznych, mogących mieć zastosowanie dla działań strategicznych i projektowych w obszarze przestrzeni miejskiej.

Słowa kluczowe: przestrzeń miejska, przestrzenne wskaźniki zagrożenia, bezpieczeństwo przestrzeni, park im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu

1. WPROWADZENIE

Poczucie bezpieczeństwa w miejscach publicznych uzależnione jest od wielu czynników, w tym również czynników przestrzennych, które mogą być odbierane przez użytkowników w zróżnicowany sposób. Tereny parków miejskich stanowią tę część przestrzeni miejskiej, która służyć powinna do wypoczynku i relaksu. Niestety, często obszary te nie spełniają swojej funkcji, a przez to nie są użytkowane w wystarczającym stopniu. Taki stan rzeczy zainicjował badania prowadzone przez autorki na terenie parku im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr decyzji: DEC-201101/B/HS4/00815). Celem badań jest analiza zachowań o podłożu kryminogennym w przestrzeni publicznej (jakim jest park miejski) wraz z określeniem metodyki prowadzenia takich badań, pozwalającej na wiarygodne określenie zagrożenia oraz powiązanie ich z czynnikami przestrzennymi.

Za podjęciem badań na terenie parku im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu przemawiały przesłanki, dotyczące problemów z bezpieczeństwem jego użytkowników, oraz stan zagospodarowania parku. Obszar badań jest położony w południowo-zachodniej części Polski w mieście Wałbrzychu o rozwiniętej infrastrukturze postindustrialnej i pokopalnianej, który przynależy administracyjnie do województwa dolnośląskiego. Park zlokalizowany jest w ścisłym centrum miasta, które mieszkańcy uważają za obszar niebezpieczny. Jest to park leśny, usytuowany pomiędzy trzema dzielnicami: Stary Zdrój, Stare Miasto i Nowe Miasto. Zajmuje obszar 32 ha, obejmując teren trzech wznie-

sień: Góry Parkowej – dawne Wzgórze Szubieniczne (510 m n.p.m.), dawne Wzgórze Schillera (508 m n.p.m.) – dziś bezimienne oraz Wzgórze Goethego (508 m n.p.m.) (Hryniewicz 1997; Krzezińska i in. 2011; Steckiewicz 1986). Informacje na temat parku pojawiły się już na przełomie XIX i XX wieku. Prace nad rozbudową parku odbywały się w latach 1907–1908, które ukończono w 1936 r. (Hryniewicz 1977; Steckiewicz 1986) i od tego czasu układ przestrzenny jest stały. W parku zlokalizowanych było wiele atrakcji, w tym między innymi: tor saneczkowy, rosarium, tereny o charakterze ogrodowym, kamieniołomy i amfiteatr (Hryniewicz 1977). Od lat 80. teren ten ulegał coraz większej dewastacji i był postrzegany jako obszar niebezpieczny. Pod koniec roku 2012 część parku poddano rewitalizacji, jednak poczucie bezpieczeństwa jego użytkowników nadal jest niezadowalające.

2. KORZENIE PRZESTRZENNYCH ANALIZ PRZESTĘPCZOŚCI

Przestrzenna analiza przestępczości ma swe teoretyczne korzenie w trzech podstawowych koncepcjach zaliczanych do współczesnego nurtu ekologicznego: teorii racjonalnego wyboru, teorii działań rutynowych oraz teorii schematów zachowań przestępczych (Błachut 2007; Goldschneider 2010; Wortley i in. 2008).

Teoria racjonalnego wyboru odnosi się do mechanizmu decyzyjnego sprawcy, który przebiega, podobnie jak w przypadku innych ludzi, zgodnie z klasycznym schematem procesu motywacji, będącej funkcją atrakcyjności celu i kosztów jego osiągnięcia (Reykowski 1992; Lis 2002, 2004, 2005). Przestępca w tej teorii traktowany jest jako jednostka racjonalna, która przed dokonaniem czynu przestępczego ocenia zysk i koszty, w skład których wchodzi także ryzyko poniesienia kary. Odnosząc tę teorię do analiz czynników przestrzennych, można przewidywać zachowania sprawcy, znając rozmieszczenie potencjalnych celów i ich atrakcyjność dla różnych rodzajów sprawców oraz okoliczności wpływające na możliwości popełnienia przestępstwa i jego koszty (w tym wspomniane ryzyko). Jest rzeczą oczywistą, że sytuacja przestrzenna nie jest jedynym zbiorem okoliczności, brany pod uwagę przez potencjalnego sprawcę, jednak w niektórych typach czynów odgrywa istotną rolę. W tej teorii istotą przewidywania i ocen jest mechanizm motywacyjny działania jednostki – potencjalnego sprawcy. Pomija ona, co było zresztą przedmiotem krytyki tej teorii (Wortley i in. 2008, s. 40–41), szereg czynników mających wpływ na zróżnicowanie decyzji i wyborów sprawców, jak np. indywidualne możliwości poznawcze, posiadanie lub brak odpowiedniego doświadczenia, zakres dostępności niezbędnych informacji, poziom inteligencji, typ osobowości, wychowanie, presja rówieśników, uzależnienie od narkotyków itp.

Pomocniczą wobec teorii racjonalnego wyboru (Wortley i in. 2008) jest **teoria działań rutynowych**, stworzona przez Cohena i Felsona (1979). Teoria ta jest znana głównie z często przywoływanego schematu trójkąta przestępczego, który jest ilustracją tezy, mówiącej, że o popełnieniu przestępstwa decyduje okazja uzależniona od trzech czynników, które stanowią: umotywowany przestępca z przestępczymi intencjami i zdolnością do działania zgodnie z tymi inklinacjami, odpowiednia ofiara lub cel oraz

brak ochrony zapobiegającej przestępstwu. Podstawą teorii rutynowych działań jest więc interakcja motywacji, sposobności i celów (Wortley i in. 2008). W odniesieniu do przestrzeni, istotne są szczególnie dwa ostatnie elementy. Pierwszy stanowią, podobnie jak w teorii racjonalnego wyboru, cele działań przestępczych (z włączeniem w ich skład ofiary). Drugim jest sposobność, związana z brakiem ochrony odnoszącej się, w kategoriach przestrzennych, przede wszystkim do czynnika nadzoru naturalnego, uzależnionego w dużej mierze od czynników funkcjonalno-przestrzennych.

Inną koncepcją, istotną dla analiz przestępczości w aspekcie przestrzennym, jest **koncepcja schematów zachowań przestępczych** (*crime pattern*), utworzona przez Patricję Brantingham i Paula Brantinghama (1991). Badacze ci rozpoznawali rozmieszczenie obszarów koncentracji przestępczości (tzw. *hot spots*), wiążąc ich przyczyny przede wszystkim z codziennymi zachowaniami sprawców. Te działania mają wpływ na wybory miejsc działań sprawców, które powiązane są najsilniej z miejscami ich zamieszkania i codziennych aktywności. Powodem tego jest minimalizacja kosztów związanych, z jednej strony – z dotarciem do miejsca przestępstwa, z drugiej – z lepszym rozpoznaniem miejsc często przez sprawców odwiedzanych. Wyjątek stanowią rejon w bezpośrednim otoczeniu miejsca zamieszkania sprawcy, gdzie czyny przestępcze z zasady nie są dokonywane. Brantinghamowie nazywają je strefą buforową.

3. ZAPOBIEGANIE PRZESTĘPCZOŚCI POPRZECZ PROJEKTOWANIE ŚRODOWISKOWE – CPTED PIERWSZEJ I DRUGIEJ GENERACJI

Określenia *crime prevention through environmental design* (CPTED) (zapobieganie przestępczości poprzez projektowanie środowiskowe) po raz pierwszy użył Jeffery w roku 1971 w książce o tym tytule (Jeffery 1971). Crowe (2000, s. 1) określa je ogólnie jako: „właściwe projektowanie i efektywne wykorzystanie środowiska zbudowanego, które może prowadzić do redukcji strachu przed przestępczością i częstotliwości występowania przestępczości oraz do poprawy jakości życia”¹.

Korzenie współczesnych strategii CPTED, zwłaszcza pierwszej generacji, powiązane są z teorią „przestrzeni bronionej” (*Defensible Space*) Oscara Newmana (1972), której podstawą były zjawiska terytorializmu i kontroli społecznej, a także systemowe odniesienie się do sposobu, w jaki, poprzez projektowanie miejskich środowisk mieszkalnych, można tworzyć przestrzenie, które są mniej narażone na przestępstwa (Reynald i Elffers 2009; Kajalo i Lindblom 2011). Analizę uwarunkowań przestrzennych sprzyjających poczuciu bezpieczeństwa Newman oparł na tych właśnie zjawiskach, wskazując na ich optymalne funkcjonowanie w zespołach mieszkaniowych ukształtowanych wokół czytelnych terytorialnie wnętrz o charakterze przestrzeni sąsiedzkiej. Wnętrza te, w modelowym układzie, miały postać sięgaczy, dostępnych wyłącznie dla

¹ *The proper design and effective use of the built environment which can lead to a reduction in the fear of crime and the incidence of crime, and to an improvement in the quality of life* (tłum. A. Lis).

mieszkańców, gdzie kontrola naturalna związana była z łatwością rozpoznania obcej osoby i kontrolowania jej działań.

Podstawowe strategie i kluczowe praktyki, wchodzące w skład zaleceń programu CPTED pierwszej generacji, obejmowały: terytorialność, nadzór (oficjalny i nieoficjalny), kontrolę dostępu, wygląd/utrzymanie, wsparcie użytkownika, wzmocnienie celu (Cozens 2002; Cozens i in. 2005; Moffat 1983).

Działania polegające na wzmocnieniu **terytorializmu** bezpośrednio wywodzą się z idei przestrzeni bronionej Oscara Newmana. W największym stopniu mają zastosowanie w kształtowaniu bezpiecznych przestrzeni na osiedlach mieszkaniowych, gdzie budowane są grupy sąsiedzkie, które potrafią najlepiej rościć sobie prawo do przestrzeni, kontrolować tę przestrzeń i bronić jej (Taylor 1988; Skjaeveland i Gärling 1997). Działania CPTED zmierzają przede wszystkim do kształtowania przestrzeni czytelnych terytorialnie i wzmocniania tej czytelności poprzez jasno zdefiniowane granice i oznaczenia (fizyczne elementy informujące o posiadaniu terytorium), które Taylor (1988) nazywa „markerami”.

Ze strategią wzmocnienia terytorializmu wiąże się **naturalny (nieformalny) nadzór**, polegający na sprawowaniu kontroli nad ogólnie dostępnymi terenami przez ludzi, dzięki możliwości ich obserwacji. Nadzór związany jest ściśle z warunkami przestrzennymi wyznaczającymi powiązania widokowe i bariery. Istotną rolę odgrywa lokalizacja miejsc obserwacji (przebywania ludzi), okien i innych otwartych widokowych, ich wzajemne powiązania oraz powiązania z terenami wymagającymi nadzoru. Na skuteczność nadzoru wpływ mają także sposoby i pory użytkowania terenu. Działania nadzoru naturalnego CPTED uznaje za podstawowe, dodatkowo zalecając wzmocnienie **nadzoru formalnego** (wyspecjalizowanych służb) tam, gdzie jest to wskazane.

Kontrola dostępu, kolejny z elementów strategii CPTED, wiąże się z oczywistą formą obrony terytorium. CPTED kładzie nacisk głównie na naturalne – przestrzenne formy tej ochrony, takie jak odpowiednia lokalizacja i struktura punktów dostępu – wejść, okien, dojeżdżalnic i dojazdów. Zaleca się m.in.: się minimalizację liczby wejść, jasne oznaczenie wjazdów na teren i na parkingi, zamykanie martwych krańców terenu, dobre oświetlanie stref wejściowych, wyraźnie zaznaczone ścieżki publiczne, zamykanie terenów i wejść prywatnych dla personelu, ograniczanie zapleczy, tylnych wejść i wjazdów, zlokalizowanych w niewidocznych miejscach stref magazynowych itd. (*Crime Prevention...* 2000).

Utrzymanie terenu uznaje się za szczególnie ważne z punktu widzenia przekazu dotyczącego przyzwolenia lub jego braku na nie tylko działania przestępcze, ale przede wszystkim na zachowania antyspołeczne. Teren dobrze utrzymany jest sygnałem stałego nadzoru sprawowanego przez gospodarza. Odwrotnie – oznaki zaniedbania i zniszczeń wskazują na społeczne przyzwolenie na zachowania antyspołeczne, brak nadzoru i przypuszczalną bezkarność sprawców. Strategia ta wywodzi się z teorii „wybitych szyb” (*Broken Windows*) Wilsona i Kellinga (1982), potwierdzonej także przez późniejsze badania (Kelling i Coles 1996; Cozens i in. 2001a; 2001b), która zakłada istotny wpływ utrzymania i jakości środowiska na poziom przestępczości.

Wzmocnienie celu jest kierunkiem działań, które nie odnosi się ściśle do przestrzeni, lecz do rozwiązań zabezpieczających, głównie technicznych i fizycznych, jak: drzwi antywłamaniowe, zamki, specjalnie zabezpieczone okna, domofony, systemy monitoringu i wszelkie formy ogrodzeń. Działania te budzą kontrowersje, dlatego nie zawsze są ujmowane w strategiach CPTED lub podlegają ograniczeniom, np. odradza się stosowanie nieestetycznych i niekorzystnie oddziałujących emocjonalnie ogrodzeń (Dukała i in. 2011).

Ostatnią ze strategii pierwszej generacji CPTED jest **Wsparcie użytkownika/aktywności**. Strategia ta obejmuje, najogólniej ujmując, działania przyciągające ludzi do przestrzeni, w celu wzmocnienia naturalnego nadzoru. Podejmowane są także działania, mające na celu eliminację różnego rodzaju konfliktów i problemów wynikających z nieprawidłowego funkcjonowania przestrzeni, w tym z pojawienia się w jej obrębie zachowań antyspołecznych. Działania te związane są głównie z przekształcaniem form przestrzeni lub jej funkcji.

Ewaluacja programu CPTED doprowadziła m.in. do powstania w latach 90. nurtu nazwanego mianem CPTED drugiej generacji, którego głównym rzecznikiem i propagatorem jest Greg Saville (Saville i Cleveland 1997; Saville 1998; 2009; Cozens 2002; Letch i in. 2011; Abramovic 2004; Atlas 2008). W ramach tego nurtu podejmowane są różnego rodzaju działania społeczne, mające, wspomagając działania w przestrzeni zalecane przez CPTED pierwszej generacji, zachęcić mieszkańców do podjęcia własnych działań w przestrzeni i wzmocnienia naturalnego nadzoru. Koncepcja ta promuje zaangażowanie sąsiedztwa i budowanie kultury społeczności, spójności i łączności.

Założenia strategii CPTED uzyskały szeroki oddźwięk w środowisku – naukowym, projektowym, politycznym i społecznym – czego wyrazem jest dynamiczny rozwój badań dotyczących problematyki bezpiecznej przestrzeni (Michael i in. 2012; Cozens i in. 2005), mnogość opracowań, podręczników i lokalnych programów, dotyczących projektowania środowiskowego, liczne projekty wzorcowe, a także zmiany w prawodawstwie oraz inne pokrewne programy i działania na różną skalę (Mills 1996; Czapska red. 2011; Czarnecki 2011; Cozens 2002). Poza działaniami podejmowanymi w różnych krajach, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i Holandii, istotne znaczenie mają europejskie standardy, które tworzone są przez CEN (*European Committee for Standardisation*) – *European standard for the Prevention of Crime by Urban Planning and Building Design* – od roku 1995. Do tej pory opublikowano 7 standardów w ramach grupy CEN/TC 325 (CEN/TC 325...).

4. METODY BADAŃ I ANALIZ

Celem podjętych badań było rozpoznanie czynników przestrzennych, które mogą mieć wpływ na niskie poczucia bezpieczeństwa wśród użytkowników parku oraz na występowanie na jego terenie zachowań przestępczych i antyspołecznych. Wybór analizowanych czynników oparto na studiach dotychczasowych badań, teorii oraz opisanych doświadczeniach związanych z projektowaniem środowiskowym.

Badania prowadzone były w dwóch etapach, umożliwiających rozpoznanie najważniejszych problemów związanych z bezpieczeństwem parku i ich możliwych powiązań z czynnikami przestrzennymi.

Etap 1. Charakterystyka bezpieczeństwa terenu. Mapa bezpieczeństwa. Identyfikacja i zestawienie rodzajów przestępstw i czynów antyspołecznych

Charakterystyka bezpieczeństwa terenu stanowi podstawę rozpoznania problemów, zachowań przestępczych i antyspołecznych i ich rozmieszczenia w przestrzeni. W przypadku badań nad bezpieczeństwem przestrzeni parku Sobieskiego powstała ona w wyniku badań prowadzonych różnymi technikami – od ustrukturalizowanych badań ankietowych, poprzez wywiady bezpośrednie (*face-to-face*) z użytkownikami parku, mieszkańcami i pracownikami policji, aż po wywiady pogłębione, prowadzone z wybranymi osobami, dysponującymi głęboką wiedzą na temat parku, sposobu jego funkcjonowania i uwarunkowań społecznych. Metodami uzupełniającymi były obserwacje zachowań na terenie parku. W trakcie badań zrezygnowano z założonej wcześniej metody obserwacji cyklicznych, ze względu na niską intensywność użytkowania parku i specyfikę zachowań, stanowiących szczególnie przedmiot zainteresowania badawczego – zachowań przestępczych i aspołecznych – których cechą jest trudność w ich zaobserwowaniu.

Celem tego etapu badań była ewaluacja bezpieczeństwa przestrzeni, lokalizacja i charakterystyka:

- miejsc zagrożeń (niebezpiecznych w opinii użytkowników),
- miejsc koncentracji zachowań przestępczych i aspołecznych (przekroczenie społecznych norm zachowań).

Charakterystyka miała zawierać m.in.: opis rodzajów raportowanych przez respondentów przestępstw i zachowań aspołecznych oraz ich rozmieszczenia w przestrzeni parku, rodzajów sprawców i ofiar, rangę i częstotliwości zdarzeń, określenie znajomości wśród użytkowników miejsc zagrożeń i miejsc koncentracji zachowań niepożądanych (jak często miejsca są wskazywane), charakterystykę czasową zdarzeń (kiedy i jak często są występowały) itp.

Wyniki badań wykorzystane zostały do sporządzenia **mapy bezpieczeństwa przestrzeni**, ukazującej rozmieszczenie rejonów koncentracji czynów przestępczych i zachowań antyspołecznych oraz wysp lęku (miejsc budzących poczucie zagrożenia).

Na podstawie powyżej opisanych badań zidentyfikowane zostały podstawowe grupy zachowań przestępczych i antyspołecznych, które stanowiły:

- zaśmiecanie,
- wandalizm,
- spożywanie alkoholu,
- chuligaństwo, bójki, hałaśliwe, agresywne zachowania,
- realizacja potrzeb fizjologicznych,
- akty seksualne,

- handel narkotykami i zażywanie narkotyków,
- ekshibicjonizm,
- akty przemocy (rozboje, napaści, gwałty, zabójstwa).

Etap 2. Określenie podstawowych grup czynników przestrzennych warunkujących występowanie zidentyfikowanych przestępstw i czynów społecznych oraz ich analiza

Na podstawie analiz opisanych w literaturze powiązań określonych rodzajów czynów przestępczych i antyspołecznych z czynnikami przestrzennymi (m.in.: Czarnecki 2011; Czarnecki, Siemiński 2004; Bell i in. 2004; norma CEN/TR 14383-2:2007) wybrano do analiz, uwzględniając faktycznie występujące na terenie parku czyny, cztery grupy czynników sytuacyjnych.

A. Uwarunkowania sytuacyjne związane z lokalizacją parku:

1. Dostępność terenu (wejścia na teren/bariery funkcjonalne dostępu na teren z miejsc wyznaczających obecne lub potencjalne kierunki napływu użytkowników, dostępność komunikacyjna – uwzględniająca drogi, parkingi, komunikację publiczną, przystanki, bariery dostępności utrudniające dojazd itp.);
2. Rozmieszczenie źródeł użytkowników i celów przestrzennych oraz identyfikacja tras przemieszczania się użytkowników, ich intensywności i zgodności z przebiegiem tras komunikacyjnych. Analiza ta pomaga w rozpoznaniu wzorów aktywności użytkowników, określeniu kierunków ich napływu w przestrzeni, przebiegu ruchów tranzytowych przez park lub w jego pobliżu, zwłaszcza ruchów koniecznych (wymuszonych lokalizacją kluczowych obiektów – źródeł i celów przestrzennych). Ruchy konieczne mają szczególne znaczenie dla bezpieczeństwa, wyznaczają bowiem trasy, które użytkownicy muszą pokonywać, nie mogąc uniknąć zagrożeń. Równocześnie trasy te mają znaczenie dla przestępców, jako miejsca, w których można łatwo spotkać potencjalną ofiarę;
3. Funkcjonowanie terenów otaczających i ich ewaluacja ze względu na wpływ na bezpieczeństwo przestrzeni. Analizy te uwzględniają: rodzaje użytkowania, stopień zróżnicowania funkcjonalnego, profil czasowy aktywności (w rozkładzie dobowym i sezonowym), charakter terytorialny (przebieg publiczna, grupowa, prywatna). Pomagają w określeniu możliwości występowania nadzoru naturalnego w otoczeniu parku;
4. Lokalizacja generatorów przestępczości, konfliktów i strachu (np. sklepy monopolowe, sex-shopy, bary i restauracje, zakłady karne, domy poprawcze, schroniska dla bezdomnych, enklawy mniejszości etnicznych, stadiony sportowe i inne obiekty kolizyjne). Analiza służy rozpoznaniu obiektów, mających wpływ na występowanie miejsc koncentracji przestępczości. Generatorami przestępczości stają się obiekty, z którymi w różny sposób związane są osoby ze świata przestępczego, a także takie, które wywołują bądź stymulują zachowanie przestępcze lub antyspołeczne.

Ten mechanizm powiązań wyjaśnia m.in. przedstawiona wcześniej koncepcja schematów zachowań przestępczych;

5. Lokalizacja miejsc ułatwiających działania przestępcze (pozbawionych nadzoru formalnego i nieformalnego, stanowiących korzystne miejsca ukrycia się potencjalnych przestępców, miejsc niewidocznych, izolowanych, jak np. opuszczone place, magazyny, tereny poprzemysłowe, obiekty techniczne, przejścia podziemne, tunele, parkingi itp.);
6. Lokalizacja obiektów, z którymi związany jest nadzór formalny na terenie parku lub jego okolic (posterunków policji, obiektów monitorowanych itp.).

B. Uwarunkowania przestrzenno-funkcjonalne, mające wpływ na naturalny nadzór przestrzeni:

1. Charakterystyka funkcjonalna terenu uwzględniająca zagospodarowanie terenu i jego wyposażenie oraz ich ocenę (walory użytkowe związane m.in., z jakością wyposażenia, jego aranżacją i atrakcyjnością programu funkcjonalnego);
2. Charakterystyka sposobów użytkowania w obrębie: ciągów aktywności (tras ruchów i towarzyszących im zachowań), ośrodków aktywności (miejsc zgrupowania zachowań) oraz obszarów aktywności (miejsc zachowań rozłożonych na większym obszarze) z charakterystyką uwzględniającą:
 - typy zachowań (w tym zachowania dominujące i towarzyszące),
 - rodzaje użytkowników (charakterystyczne cechy, jak grupa wiekowa, przynależność do określonych grup społecznych, cechy integrujące, np. właściciele psów, opiekunowie dzieci, młodzież szkolna, mieszkańcy określonego osiedla/zespołu mieszkaniowego, grupy rodzinne, małe/duże grupy towarzyskie, subkultury i inne charakterystyczne grupy i zbiorowości),
 - intensywność użytkowania,
 - rozkład czasowy aktywności (pory dnia i roku, dni normalne i wolne od pracy itp.);
3. Ewaluacje użytkowania przestrzeni, z uwzględnieniem:
 - intensywności użytkowania,
 - sposobów użytkowania z podziałem na: zachowania typowe i akceptowane, zachowania szczególnie pożądane, zachowania kontrowersyjne (nieakceptowane w określonych sytuacjach), zachowania niepożądane i przestępcze,
 - miejsc konfliktów (w tym konfliktów terytorialnych, konfliktów zachowań itp.);
4. Analiza widoczności, z uwzględnieniem:
 - ciągłości struktury przestrzennej wzdłuż tras komunikacyjnych – identyfikacja miejsc załamania ciągłości struktury (martwe pola widokowe – miejsca przesłonięte), profil głębokości widoku,
 - powiązań widokowych wewnątrz krajobrazowych z otoczeniem – z określeniem rodzaju powiązań widokowych (bariera pełna/bariera częściowa (ażurowa)/otwarcie widokowe) i organizacji wzajemnej przestrzeni (wnętrz) regulującej funkcjonalne kontakty wzrokowe. Przyjęto (za: Lis 2011) trzy rodzaje organizacji: (1) ukierunkowanie wzajemnie zgodne – gdy organizacja przestrzeni

- sprawia, że użytkownicy stref obserwują siebie nawzajem; (2) ukierunkowanie jednostronne – gdy użytkownicy jednej strefy mogą obserwować drugą strefę i odbywające się w niej zachowania bez relacji zwrotnej lub z jej znacznym ograniczeniem (nie są obserwowani lub są widziani w niewielkim stopniu); (3) ukierunkowanie wzajemnie przeciwne (użytkownicy obu stron nie obserwują siebie nawzajem);
5. Analiza dostępności przestrzeni, uwzględniająca dostępność funkcjonalną terenu (bariery/ograniczenia funkcjonalne komunikacji wewnętrznej, utrudniające poruszanie się), oraz dostępność psychologiczną, którą ograniczają bariery psychologiczne, np. obniżone poczucie bezpieczeństwa–bariera lęku, bariera o charakterze terytorialnym (zawłaszczanie terenu), bariery estetyczne (działanie odpychające) itp.;
 6. Analiza oświetlenia (światło dzienne i sztuczne) – ewaluacja stopnia oświetlenia przestrzeni w porze dziennej i po zmroku;
 7. Analiza rozmieszczenia form charakterystycznych i atraktorów;
 8. Waloryzacja estetyczna (lokalizacja miejsc/form o wysokich i niskich walorach estetycznych).

Powyższe analizy pomagają w rozpoznaniu warunków nadzoru naturalnego, na który ma wpływ obecność ludzi, w miejscach mogących stanowić punkty obserwacji oraz widoczność terenu związana z jego powiązaniami widokowymi z otoczeniem (ryc. 1), w szczególności z miejscami przebywania ludzi. Generalnie nadzór naturalny jest możliwy przy spełnieniu dwóch warunków: obecności ludzi (kontrolerów) i widoczności miejsc (obiektów kontrolowanych). Analizy związane z obecnością ludzi rozpoznają zarówno skutek (rozmieszczenie użytkowników i ich zachowania), jak i przyczyny wynikające z cech parku (struktura dostępności, funkcja i wyposażenie, rozmieszczenie form charakterystycznych, walory estetyczne).

Ryc. 1. Widoczność w terenie zadrzewionym w różnych strefach parku Sobieskiego, A. słaba; B. dobra (fot. autorki)

C. Uwarunkowania związane z możliwością kontroli i wyboru drogi:

1. Analiza czytelności układu – identyfikacja miejsc/rejonów o obniżonym/braku czytelności układu (dezorientacja przestrzenna/rejony o utrudnionej orientacji zakłócającej możliwość znalezienia optymalnej drogi do oddalenia się w sytuacji zagrożenia) oraz elementów zakłócających czytelność/spójność struktury i jej przepustowość;
2. Analiza przestrzennych możliwości kontroli i wyboru drogi – identyfikacja stref/tras zdeterminowanego poruszania się – bez dróg alternatywnych (ograniczenie lub brak możliwości ucieczki), lokalizacja ciągów bez kontynuacji/miejsc nieprzepustowych – bez wyjścia alternatywnego.

Analizy te identyfikują czynniki przestrzenne, które dają sprawcy możliwość uzyskania przewagi nad ofiarą. Możliwość tę dają, poza miejscami, w których napastnik może się ukryć, zasadzając się na ofiarę, przestrzenie uniemożliwiające ofierze ucieczkę. Szczególnie niebezpieczne są trasy niedające możliwości alternatywnej drogi ucieczki, tzw. determinanty ruchu (ryc. 2). Niebezpieczny jest także teren, którego nieczytelna struktura utrudnia orientację przestrzenną, a tym samym optymalny wybór drogi ucieczki.

Ryc. 2. Przykłady determinantów ruchu w parku Sobieskiego, A. brak możliwości ucieczki – wysoki mur oporowy; B. brak możliwości ucieczki – skarpa i ogrodzenie (fot. autorki)

Uwarunkowania związane z utrzymaniem terenu:

1. Rozmieszczenie obiektów szczególnie narażonych na zniszczenie (obiekty małej architektury i wyposażenia) i ich ocena pod względem stopnia zniszczenia i podatności na zniszczenie, wynikającej z formy urządzenia i jego lokalizacji;
2. Identyfikacja miejsc, w których występują nasilone działania społeczne związane z obniżeniem porządku i dewastacją przestrzeni (wandalizm – niszczenie form architektonicznych i roślinnych, dzikie grafitti, zaśmiecenie itp.).

5. PODSUMOWANIE, DYSKUSJA

Problematyka bezpieczeństwa parków miejskich jest wciąż niedostatecznie rozpoznana. Dotyczy to zwłaszcza parków rozległych, słabo zainwestowanych, z przewagą form leśnych, czyli tych, w których występują gorsze warunki nadzoru. Niedostatek wiedzy na ten temat daje się zauważyć zarówno w badaniach naukowych, jak i w programach i strategiach, choćby takich, jak sztandarowy CPTED. Opracowane wytyczne i zalecenia dotyczą w szczególności terenów mieszkaniowych (najlepiej rozpoznanych pod względem metod zapobiegania przestępczości) oraz obiektów usługowych, handlowych, oświatowych i komunikacyjnych. Zalecenia dotyczące terenów zieleni są zwykle zawężone i nie uwzględniają dostatecznie ich zróżnicowanej charakterystyki. Strategie CPTED oparte na terytorializmie (niewystępującym w zasadzie w parkach publicznych) i działaniach społecznych w obrębie wspólnot sąsiedzkich mogą mieć zastosowanie w parkach jedynie w pewnym, niezbyt szerokim zakresie. Przy braku szczegółowych opracowanych zaleceń dotyczących przestrzennych metod podniesienia bezpieczeństwa, w tego typu parkach można częściowo (co autorki poczyniły) korzystać z ogólnych wskazań, odnoszących się do środowiska zurbanizowanego, m.in. zawartych w normie CEN/TR 14383–2:2007.

Opisana powyżej metodologia postępowania badawczego stanowi część szerszego procesu prowadzącego do sformułowania wskazań i wytycznych, dotyczących zmian w przestrzeni podnoszących jej bezpieczeństwo. Kolejnymi elementami postępowania będzie:

1. Powiązanie cech przestrzennych z miejscami zagrożeń i zachowań przestępczych i niepożądanych – próba określenia związków czynników przestrzennych ze zjawiskiem zagrożenia/zachowań przestępczych i niepożądanych oraz hierarchizacja problemów;
2. Ocena czynników przestrzennych, mających wpływ na zagrożenie, oraz ustalenie hierarchii tych czynników, ze względu na powiązanie z miejscami zagrożenia, siłę oddziaływania, na trwałość struktur i elementów i możliwość zmian/modyfikacji (z uwzględnieniem czynników ekonomicznych, prawnych, społecznych, kulturowych itp.);
3. Określenie wytycznych strategicznych, uwzględniających: typy działań, ich priorytetyzację, oczekiwane rezultaty, rozmieszczenie stref działań w strategii etapowej (w przestrzeni i czasie) oraz wskazania dotyczące działań towarzyszących przekształcaniu przestrzennemu.

LITERATURA

- Abramovic F., 2004, *Second Generation CPTED: The Case of North Central, Breaking Down the Barriers. Proceedings of the 9th Annual International CPTED Conference 13-16 September 2004*, dost.: http://www.nccaregina.ca/wp-content/uploads/2011/11/2nd_Gen_CPTED_Paper_Abramovic.pdf [07.05.2014].
- Atlas R.I., 2008, *21st Century Security and CPTED: Designing for Critical Infrastructure Protection and Crime Prevention*, New York: CRC Press.
- Bell P.A. et al., 2004, *Psychologia środowiskowa*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Błachut J., 2007, *Problemy związane z pomiarem przestępczości*, Łódź: Wolters Kluwer Polska, Drukarnia Wydawnictw Naukowych.
- Brantingham P.J., Brantingham P.L., 1991, Notes on the geometry of crime, [w:] P.L. Brantingham, P.J. Brantingham (red.), *Environmental Criminology*, Beverly Hills: Sage, s. 27–54.
- CEN/TC 325 – *Crime prevention through building, facility and area design. Published Standards*, dost.: http://standards.cen.eu/dyn/www/f?p=204:32:0::: FSP_ORG_ID: 6306&cs=133518429ECBoD4DDBo6C8583A7A5CDoD [04.06.2013].
- Cohen L.W., Felson M., 1979, Social Change and crime rate trends: a routine activity approach, *American Sociological Review*, vol. 44, s. 588–608.
- Cozens P. M., Hillier D., Prescott G., 2001a, Defensible space: burglars and police evaluate urban residential design, *Security Journal*, July 14(3), s. 43–62.
- Cozens P.M., Hillier D., Prescott G., 2001b, Crime and the Design of Residential Property. Exploring the Perceptions of Planning Professionals, Burglars and other Users, *Journal of Property Management*, 19 (4), s. 222–248.
- Cozens P.M., 2002, Viewpoint Sustainable Urban Development and Crime Prevention Through Environmental Design for the British City. Towards an Effective Urban Environmentalism for the 21st Century, *Cities*, vol. 19, no. 2, s. 129–137.
- Cozens P.M., Saville G.J., Hillier D., 2005, Crime prevention through environmental design (CPTED): a review and modern bibliography, *Journal of Property Management*, 23(5), s. 328–356.
- Crime Prevention Through Environmental Design. General Guidelines For Designing Safer Communities*, 2000, Virginia Beach: City of Virginia Beach Municipal Center, dost.: <http://www.humanics-es.com/cpted.pdf> [01.06.2013].
- Crowe T., 2000, *Crime Prevention Through Environmental Design: Applications of Architectural Design and Space Management Concepts*, Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Czapska J. (red.), 2011, *Zapobieganie przestępczości przez projektowanie przestrzeni*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 19–37.
- Czarnecki B., Siemiński W., 2004, *Kształtowanie bezpiecznej przestrzeni publicznej*, Warszawa: Diffin.
- Czarnecki B., 2011, *Przestrzenne aspekty przestępczości. Metoda identyfikacji czynników zagrożeń w przestrzeni miejskiej*, Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej.
- Dukała K., Jurzak-Mączka K., Mączka J., 2001, CPTED – teoria, praktyka, skuteczność, [w:] J. Czapska (red.), *Zapobieganie przestępczości przez kształtowanie przestrzeni*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 19–37.
- Goldscheiner M., 2010, Geografia przestępczości. Uwagi na temat przestrzennych analiz przestępczości przy wykorzystaniu technik cyfrowych, *Archiwum Kryminologii*, t. XXXII/2010, s. 23–43.
- Hrynkiewicz J., 1977, *Inwentaryzacja i ekspertyza parku im. Jana Sobieskiego w Wałbrzychu*, Wrocław: Stowarzyszenie Naukowo-Techniczne Inżynierów i Techników Ogrodnictwa, Zespół Rzecznawców, maszynopis, s. 1–10.
- Jeffery C.R., 1971, *Crime Prevention Through Environmental Design*, Beverly Hills: Sage Publications.
- Kajalo S., Lindblom A., 2011, Evaluating the effects of formal and informal surveillance: a retailer's View, [w:] *Proceedings of Tom ASBBS 19 Numer 1, ASBBS Annual Conference: Las Vegas, February 2012*, s. 461–471.
- Kelling G.L., Coles C.M., 1996, *Fixing Broken Windows. Restoring Order and Reducing Crime in Our Communities*, New York: Free Press.
- Krzemińska A. et al., 2011, *Park im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu – zielone serce miasta. Studium zagospodarowania przestrzennego*, Wałbrzych: Wyd. Uczelniane PWSZ im. Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu, s. 14–46.
- Letch J., McGlinn E., Bell J.F., Downing E., Cook D.M., 2011, *An exploration of 1st and 2nd generation CPTED for end of year school leavers at Rottneest Island*. Originally published in the Proceedings of the 4th Australian Security and Intelligence Conference, Edith Cowan University, Perth Western Australia, 5th–7th December, 2011, dost.: <http://ro.ecu.edu.au/asi/13> [04.06.2013].
- Lis A., 2002, *Efektywność systemu zieleni rekreacyjnej w mieście w ujęciu psychologii środowiska*, Seria Monografie 31/19, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.

- Lis A., 2004, *Struktura relacji pomiędzy człowiekiem a parkiem i ogrodem miejskim w procesie rekreacji*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Lis A., 2005, *Struktura podłoża motywacyjnego zachowań użytkowników parków miejskich*, (=Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu nr 525, Monografie XLV), Wrocław: Wyd. AR we Wrocławiu.
- Lis A., 2011, *Struktura przestrzenna i społeczna terenów rekreacyjnych w osiedlach mieszkaniowych Wrocławia z lat 70. i 80. ubiegłego stulecia*, Wrocław: Wyd. UP we Wrocławiu.
- Michael S.E., Saville G., Warren J.W., 2012, *A CPTED bibliography: publications related to urban space, planning, architecture and crime prevention through environmental design, 1975–2011*, Safe Cascadia, dost.: www.safecascadia.org [07.05.2014].
- Mills K.M., 1996, Crime prevention through environmental design: public facilities applications and strategies, *Security Journal*, 7(1996), s. 109–115.
- Moffat R., 1983, Crime prevention through environmental design – a management perspective, *Canadian Journal of Criminology*, 25(4), s. 19–31.
- Newman O., 1972, *Defensible space: crime prevention through urban design*, New York: MacMillan.
- Reykowski J., 1992, Motywacja, [w:] W.T. Tomaszewski (red.), *Psychologia ogólna. Emocje, Motywacja, Osobowość*, Warszawa: PWN.
- Reynald D.M., Elffers H., 2009, The future of Newman's defensible space theory, *European Journal of Criminology*, vol. 6, no 1, s. 25–46.
- Saville G., Cleveland G., 1997, *Second-generation CPTED in Schools*, referat prezentowany na: 2nd Annual International CPTED Association Conference, Orlando, Florida.
- Saville G., 1998, *New tools to eradicate crime places and crime niches*, dost.: http://www.aic.gov.au/media_library/conferences/urban/saville.pdf [07.05.2014].
- Saville G., 2009, SafeGrowth: Moving Forward in Neighbourhood Development, *Build Environment*, vol. 35, no 3, s. 386–402.
- Skjaeveland O., Gärling T., Mealand J.G., 1996, A multidimensional measure of neighboring, *American Journal of Community Psychology*, 24, s. 413–435.
- Steckiewicz E., 1986, Zabytkowe parki. Wałbrzych, cz. I, [w:] *Informator Kulturowy i Turystyczny Województwa Wałbrzyskiego*, (89), rok IX, Wałbrzych: Wojewódzki Dom Kultury, s. 37–43.
- Taylor R.B., 1988, *Human territorial functioning. An empirical, evolutionary perspective on individual and small group territorial cognitions, behaviors, and consequences*, (=Environment and Behavior Series), Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson J.Q., Kelling G.L., 1982, The police and neighborhood safety. "Broken windows", *The Atlantic Monthly*, 3, s. 29–38.
- Wortley S. et al., 2008, *The Root Causes of Youth Violence*: vol. 5, Literature reviews. Queen's Printer for Ontario, 2008, www.rootsofviolence.on.ca [07.05.2014].

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki (NCN) przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2011/01/B/HS4/00815.

SPATIAL RISK FACTORS. METHODOLOGICAL PROPOSALS FOR SECURITY RESEARCH IN THE JAN III SOBIESKI PARK IN WAŁBRZYCH

Summary

The authors are conducting research on the problem of security in the Jan III Sobieski Park in Wałbrzych, funded by the National Science Centre. In this article we present the methodology of the research justifying the choice of spatial risk indicators and a description of how their research quantitative and qualitative methods. The summary indicates the scope for the use of the method as a research tool in the evaluation of safety similar space and its usefulness in research and practice that can be applied to strategic and design in the urban space.

Key words: urban space, spatial risk indicators, the security space, Jan III Sobieski Park in Wałbrzych

ALEKSANDRA LIS, ALICJA KRZEMIŃSKA, ANNA DZIKOWSKA, KAROLINA ANWAJLER

TOPOGRAFIA TERENU PARKU A BEZPIECZEŃSTWO PRZESTRZENI W ASPEKcie MOŻLIWOŚCI KONTROLI I WYBORU DROGI

Streszczenie: Zróżnicowanie topografii terenu w parkach miejskich jest jedną z najbardziej cenionych wartości tych obszarów, dlatego podjęto badania dotyczące poczucia bezpieczeństwa w parkach na terenach o takiej topografii. W artykule autorzy przedstawiają i porównują ten czynnik w kontekście jego korelacji z bezpieczeństwem przestrzeni na przykładzie dwóch parków miejskich – o zróżnicowanej rzeźbie terenu (park im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu) i z rozbudowanym systemem wodnym (park Wschodni we Wrocławiu).

Słowa kluczowe: park miejski, bezpieczeństwo przestrzeni, topografia terenu, park im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu, park Wschodni we Wrocławiu

1. WPROWADZENIE

Zróżnicowana topografia terenu była od wieków niezwykle cenionym elementem kompozycji parków i ogrodów. Elementy rzeźby terenu i układu wodnego pojawiały się powszechnie w ogrodach, wzbogacając ich strukturę w formie zależnej od panującego stylu – regularnej (tarasy, belwedery, wgłębники, kanały, fontanny i baseny wodne) bądź swobodnej (wzgórza, wąwozy, rowy, stawy i ciek wodne). Bogata topografia pomagała w osiągnięciu oczekiwanego poziomu zróżnicowania przestrzennego i formalnego – jednego z istotniejszych wymiarów estetyki ogrodów (Lis 1998a, 1998b, 1999). Poza zróżnicowaniem, mającym wpływ na siłę oddziaływania emocjonalnego form i treści (Lis 2004), heterogeniczna topografia dawała możliwości kształtowania otwarć i powiązań widokowych w sposób trudny, bądź zgoła niemożliwy, do osiągnięcia innymi środkami.

Zastanawiając się nad walorami form topograficznych i rolę, jaką odgrywają one w wymiarze estetycznym, sięgnąć można do klasycznych teorii wyjaśniających preferencje estetyczne człowieka – w propozycjach modelowych. Jednym z najsilniej ugruntowanych w nauce modeli preferencji estetycznych jest model Berlyne'a (1974). W modelu tym analizowane cechy przestrzeni odnoszą się do zjawiska eksploracji, stanowiącego jeden z podstawowych wymiarów relacji człowieka ze środowiskiem, którego znajomość wpływa na warunki przetrwania. Podstawowe cechy analizowane w modelu Berlyne'a to: złożoność, nowość, niespójność i zaskoczenie. Najlepiej czujemy się w sytuacji średniego poziomu stymulacji i niepewności, zaś zarówno nadmierna,

jak i zbyt mała stymulacja czy niepewność nam nie odpowiadają. W odniesieniu do oceny środowiska (krajobrazu) oznacza to, że najpiękniejsze w ocenie człowieka jest środowisko o średnim poziomie złożoności, nowości i zaskoczenia (Bell i in. 2004, s. 66). Negatywne oddziaływane nadmiernej stymulacji jest charakterystyczne głównie dla środowisk miejskich, oferujących taką ilość bodźców, że niejednokrotnie prowadzi ona do zjawiska przeciążenia sensorycznego. Parki i ogrody, bazujące na formach natury, bardzo rzadko działają agresywnie nadmiarem stymulacji – dlatego dążenia projektantów zmierzają zwykle w kierunku takich rozwiązań, które pobudzą ciekawość i chęć eksploracji – poznawania ogrodu. Topografia terenu daje w tym zakresie niezwykle możliwości.

Jeszcze silniej rola topografii terenu w odbiorze estetycznym krajobrazu rysuje się w oparciu o teorię widoku-schronu (*prospect-refuge*) Appletona (1975), powstałą na gruncie psychologii ewolucyjnej. Appleton twierdzi, że możliwość widzenia (*prospect*) bez bycia widzianym (*refuge*) była pośrednim krokiem w zaspokajaniu biologicznych potrzeb i dlatego krajobraz dający takie możliwości jest preferowany. Również inne cechy krajobrazu oceniane są z perspektywy przydatności dla przeżycia. Do krajobrazów, które, zgodnie z tą teorią, są lubiane przez ludzi, należą m.in. parki zawierające zarówno przestrzenie zamknięte, dające odpowiednie schronienie, jak i przestrzenie otwarte, pozwalające na obserwację i kontrolę zaistniałej w nich sytuacji. Teoria Appletona i jego przykłady elementów krajobrazu, które mogłyby być odbierane jako sygnalizacja widoku (*prospect*) i schronienia (*refuge*), odegrały dużą rolę w wielu opartych na fotografiach badaniach, idących za ewolucyjnym podejściem do estetyki. Na bazie tej teorii wyjaśnić można także upodobanie człowieka do tego, co nazywamy komfortem dalekiego patrzenia (Skalski 2005). Miejsca, dające z jednej strony osłonę, z drugiej możliwość penetracji wzrokowej dalekich okolic, są preferowane przez człowieka. Potwierdzeniem tej teorii są dzieła malarstwa pejzażowego, zawierające często sceny malowane z perspektywy człowieka patrzącego na rozległy krajobraz – na rzeki, jeziora, podnóża góry (Skalski 2005).

Inną interpretację preferencji krajobrazowych zawiera model preferencji Kaplańów (Kaplan 1975; Kaplan i Kaplan 1989). Model ten, łączący elementy natywistyczne i konstruktywistyczne, należy chyba do najbardziej znanych i popularnych teorii dotyczących preferencji estetycznych. Wychodząc z założeń ewolucyjno-funkcjonalnych, Kaplańowie uznali, że ludzie preferują scenerie, w których mogliby najlepiej funkcjonować, które umożliwiają przetrwanie i wykazują upodobanie do środowiska stanowiącego źródło szybkich i zrozumiałych informacji. Utworzony przez Kaplańów model preferencji oparty został na czterech głównych komponentach, którymi są: spójność (stopień zorganizowania), czytelność (stopień wyrazistości elementów kompozycji), złożoność (liczba i zróżnicowanie elementów kompozycji) oraz tajemniczość (liczba ukrytych informacji). Zgodnie z tym modelem preferujemy krajobrazy, które stymulują naszą zdolność przetwarzania informacji, rozbudzając ciekawość i skłonność do eksploracji poprzez złożoność i tajemniczość scenerii, a równocześnie pozwalają nam informacje te przetworzyć skutecznie i zrozumieć dzięki spójności

i czytelności (Bell i in. 2004). Formy topograficzne mają właściwości, pozwalające na uzyskanie optymalnego poziomu wszystkich tych czynników – złożoność i tajemniczość wzmacniają zróżnicowane i rozczłonkowane formy przestrzenne a spójność i czytelność – formy o dominującej skali spajające kompozycję oraz otwarcia widokowe ułatwiają jej całościowe odczytanie.

Teoria Kaplanów ma wiele cech wspólnych z teorią Appletona. Przykładowo, cecha, określona przez Kaplanów jako tajemniczość, wykazuje duże podobieństwo do wtórnego widoku (*secondary prospect*) Appletona, który jest widokiem jedynie sugerowanym, a nie widzianym bezpośrednio z miejsca, w którym znajduje się obserwator (Appleton 1975). Skręcająca droga, wiodąca przez las, używana jest jako przykład zarówno przez Appletona (jako widok wtórny – *secondary prospect*), jak i przez Kaplanów, jako ilustracja tajemniczości (Kaplan i Kaplan 1989). Podobną rolę odgrywać będzie ścieżka meandrująca wśród rozczłonkowanych form terenowych. Zarówno wtórny widok, jak i tajemniczość związane są uzyskaniem nowych informacji w krajobrazie, co motywowane jest ludzką ciekawością i inklinacją do eksploracji. Appleton podkreśla ważność badawczych i eksploracyjnych zachowań, twierdząc, że jest to forma zachowań, od których w największym stopniu zależy zakończony sukcesem wybór miejsc dających optymalne warunki dla innych form zachowań (Appleton 1975, s. 64) – zbliżając się w tym zakresie do podejścia Berlyne'a.

Nawiązując do powyższych teorii, stwierdzić można, że zróżnicowana topografia jest czynnikiem zdecydowanie pozytywnie wpływającym nie tylko na odczucia estetyczne, ale także na poczucie bezpieczeństwa, co zresztą w teoriach o podłożu natywistycznym jest ściśle powiązane. Człowiek preferuje bowiem taki krajobraz, który zwiększa jego szanse przeżycia. W tym kontekście zarówno komfort dalekiego patrzenia z miejsc ukrytych (lub wyniesionych) na rozległe płaszczyzny uwarunkowany topografią terenu, jak i scenerie pobudzające do eksploracji – a tym samym lepszego poznania środowiska życiowego – sprzyjają poczuciu bezpieczeństwa.

Analizując jednak park w aspekcie bezpieczeństwa przestrzeni publicznej, zauważyć można, że na terenach o zróżnicowanej topografii terenu pojawia się często zagrożenie wynikające z możliwości kontroli i wyboru drogi. Przestrzeń rozpatrywać można jako sytuację, w której istnieją uwarunkowania wpływające na prawdopodobieństwo zaistnienia przestępstwa. W przypadku parku szczególnie istotnym dla takich rozważań rodzajem przestępstw są akty przemocy – napaści, rozboje, zabójstwa, gwałty. W ich wypadku sytuacja przestrzenna staje się zbiorem okoliczności sprzyjających popełnieniu tego typu przestępstw. Stanowią je wszelkie czynniki zmniejszające prawdopodobieństwo zauważenia przestępcy w trakcie lub po dokonaniu czynu, a także uwarunkowania, dające sprawcy przewagę nad ofiarą (Czarnecki 2011; Czarnecki, Siemiński 2004). Jednym z takich elementów jest możliwość uzyskania przewagi sprawcy nad ofiarą. Możliwość tę dają – z jednej strony – miejsca, w których napastnik może się ukryć, zasadzając się na ofiarę, z drugiej – przestrzenie uniemożliwiające ofierze ucieczkę. Zagrożenie jest szczególnie silne w sytuacjach tras, niedających możliwości alternatywnej drogi ucieczki, zwanych determinantami ruchu.

Takie trasy są bardzo charakterystyczne dla rozbudowanych form topograficznych, z którymi związane są kładki, mosty, tunele, ścieżki biegnące nadbrzeżem lub skrajem uskoku, na stromych skarpach i uskockach skalnych, ograniczone z jednej lub z dwóch stron barierami fizycznymi. Uwarunkowania, mające wpływ na możliwości kontroli i wyboru drogi, związane są także z czytelnością układu przestrzennego i komunikacyjnego. Ofiara, podejmując ucieczkę, powinna mieć łatwość optymalnego wyboru drogi ucieczki – nieczytelność informacyjna utrudniająca orientację w przestrzeni stanowi czynnik obniżający jej bezpieczeństwo, i odwrotnie – bezpieczeństwo to podnosi czytelna struktura przestrzenna z hierarchicznie ukształtowanymi ścieżkami, odpowiednio kształtowanymi powiązaniem widokowymi ułatwiającymi orientację, czytelne oznakowania tras i miejsc w parku, rozmieszczenie charakterystycznych elementów – według terminologii Lyncha (1960) – punktów orientacyjnych, inaczej landmarków (*landmarks*). Jeśli spojrzymy na bogatą topografię terenu parku od tej strony – jej zalety i poszukiwane walory stają się źródłem zagrożenia.

Autorki analizują występowanie takich sytuacji w dwóch parkach o zróżnicowanej topografii. Pierwszym jest park Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu, zlokalizowany na terenie dawnych kamieniołomów, którego charakterystyczną cechą jest dynamiczna i urozmaicona rzeźba terenu. Drugi to park Wschodni we Wrocławiu, stanowiący przykład parku nadbrzeżnego z dużym udziałem wody w formie koryt rzecznych w swej strukturze.

2. METODY

Badania prowadzone były na terenie parków w okresie wegetacji roślin metodą obserwacji bezpośredniej, wspomaganej fotodokumentacją. Notowano obiektywne cechy przestrzeni (inventaryzacja bezpośrednia) oraz odczucia towarzyszące osobie poruszającej się po wyznaczonej trasie komunikacyjnej (metoda perceptualna). Zebrane w wyniku badań terenowych dane poddano analizie. Rozpatrywano cechy układu komunikacyjnego pod kątem możliwości kontroli i wyboru drogi. Wyniki przedstawiono na mapach, gdzie oceniono ciągi komunikacyjne w odcinkach 100-metrowych. Jako drogę ucieczki traktowano odcinek trasy rozpoczynający się w miejscu, gdzie wystąpiło odczucie zagrożenia do najbliższego miejsca dającego poczucie bezpieczeństwa (np. pozostającego pod kontrolą formalną lub nieformalną).

Do ewaluacji przyjęto następującą skalę oceny:

1. Dobra możliwość ucieczki (czytelny układ komunikacyjny z hierarchicznie ukształtowanymi ścieżkami, brak przeszkód i barier w otoczeniu trasy komunikacyjnej, wygodna nawierzchnia ścieżki);
2. Dość dobra możliwość ucieczki (drobne utrudnienia, np. niewygodna nawierzchnia ścieżki, pokrycie terenu sąsiadującego utrudniające swobodne poruszanie się);
3. Przeciętna możliwość ucieczki (znaczące utrudnienia, np. niska czytelność układu komunikacyjnego utrudniająca orientację, przeszkody na trasie ucieczki – w otoczeniu trasy komunikacyjnej);

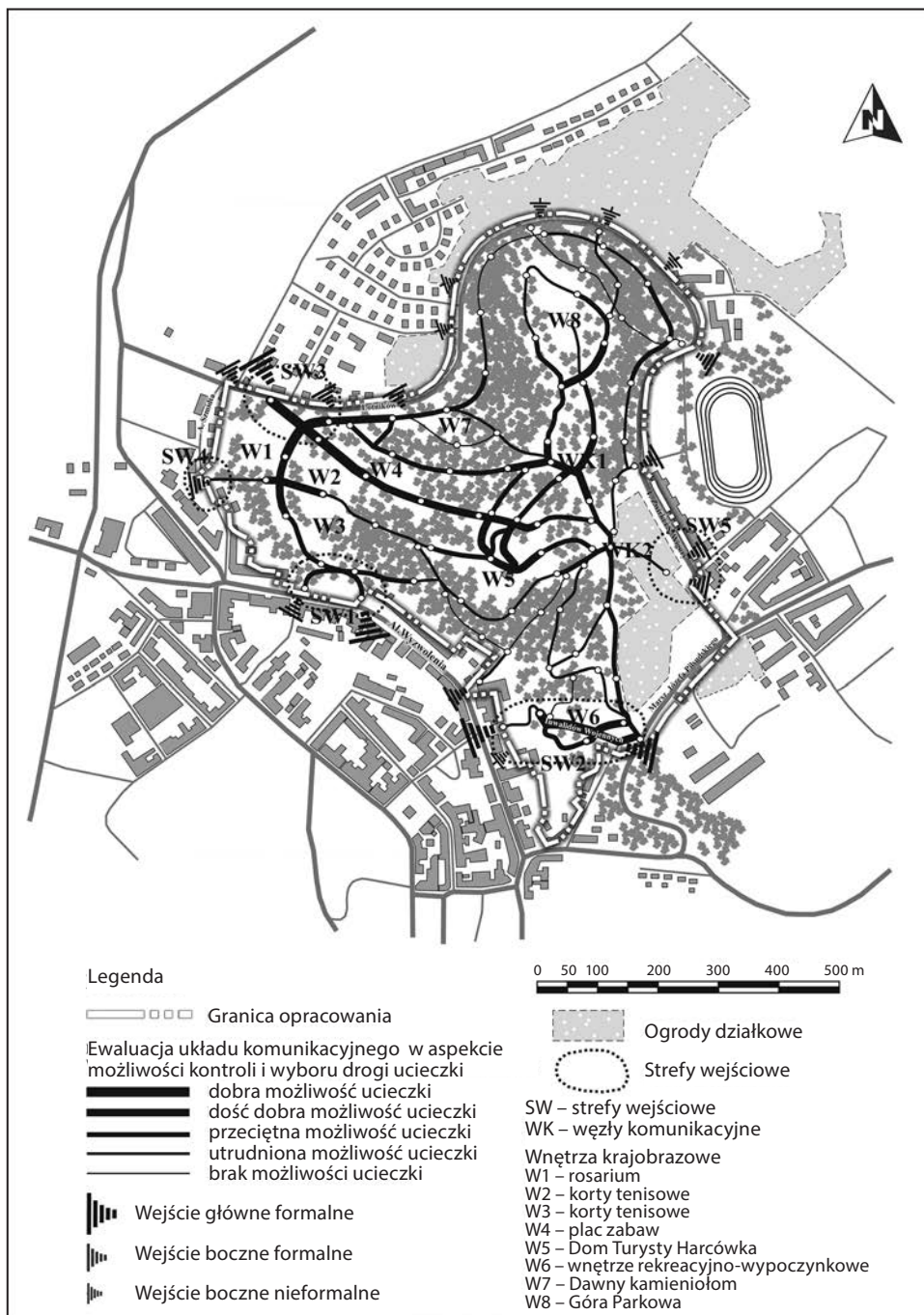
4. Utrudniona możliwość ucieczki (istotne utrudnienia – bariery znacząco ograniczające możliwości ucieczki);
5. Brak możliwości ucieczki.

3. WYNIKI BADAŃ

3.1. Park im. Jana III Sobieskiego

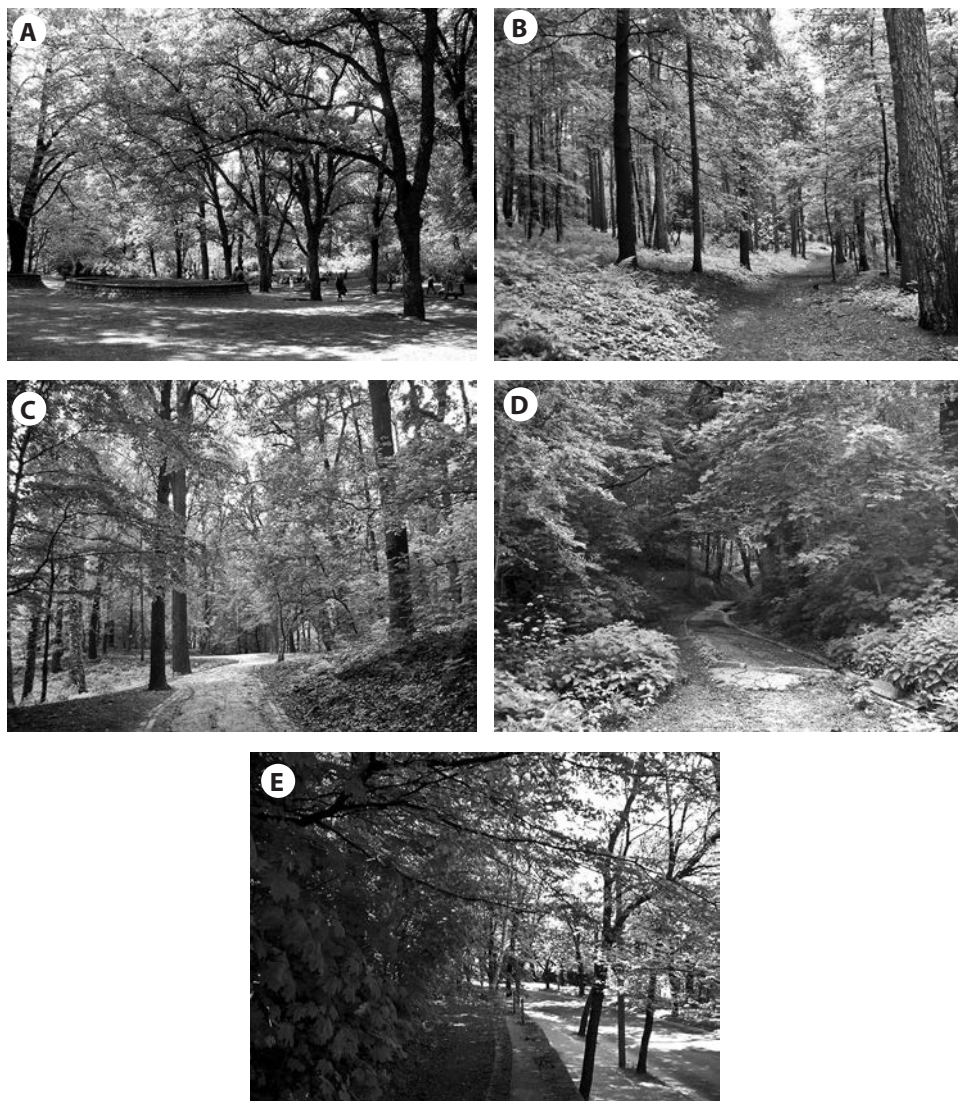
Rozbudowana rzeźba terenu badanego obszaru sprzyja kształtowaniu przestrzeni o dynamicznym charakterze i zróżnicowanych funkcjach. Dzięki zróżnicowanemu ukształtowaniu terenu park im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu w sposób naturalny został podzielony na kilka sektorów o odmiennych funkcjach i przeznaczeniu (ryc. 1). Ma on dwie główne strefy wejściowe: pierwsza (SW1), położona w części południowo-zachodniej – to wejście reprezentacyjne od al. Wyzwolenia, druga (SW2), w części południowej – to obszar położony wzdłuż ul. Inwalidów Wojennych, który stanowi swoisty „łącznik” pomiędzy al. Wyzwolenia a ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego. Trzecia strefa – wejściowa (SW3), znajduje się w części północno-zachodniej parku, wprowadza użytkowników od ul. Lotników do jego strefy rekreacyjnej. Czwarte wejście (SW4) znajduje się przy ul. Andrzeja Szmidta, a piąte (SW5) przy ul. Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury. Pozostałe wejścia na teren to przedepty, użytkowane głównie przez okolicznych mieszkańców. W części zachodniej analizowanego obszaru zlokalizowane są korty tenisowe (W2, W3), rosarium (W1) oraz plac zabaw (W4). Jest to część parku, gdzie zagospodarowanie terenu jest optymalne, najbardziej reprezentacyjne i zadbane. W części centralnej, na Wzgórzu Schillera, znajduje się Dom Turysty Harcówka (W5). Jest to jeden z punktów widokowych oraz miejsce spotkań dla mieszkańców Wałbrzycha. W części południowej usytuowane jest wnętrze (W6) o charakterze rekreacyjnym i wypoczynkowym. Znajduje się tam plac, wyposażony w ławeczki, rzeźby urozmaicające przestrzeń, oraz nieczynna fontanna. Ważnym elementem układu przestrzennego analizowanego terenu jest interesujące wnętrze krajobrazowe, które obejmuje tereny starych kamieniołomów (W7). Podkreśla ono charakter i historię miejsca. Drugi istotny punkt widokowy, zlokalizowany w obrębie analizowanego obszaru, to wnętrze (W8) położone na Górze Parkowej. Newralgicznym obszarem, ze względu na funkcje i charakter przestrzeni, jest teren usytuowany w części wschodniej parku, obejmujący ogrody działkowe.

W ocenie bezpieczeństwa przestrzeni w aspekcie możliwości kontroli i wyboru drogi ucieczki dla wszystkich ciągów komunikacyjnych wyodrębniono w sumie 99 odcinków o długości 100 m, którym przyporządkowano wartość od 1 do 5 według przyjętej skali (ryc. 1, 2). Cztery odcinki ciągów komunikacyjnych uzyskały najlepszą ocenę. Trzy z nich są położone w trzeciej strefie wejściowej parku. Na ich wysoką ocenę wpłynął czytelny układ komunikacyjny, dobry stan techniczny nawierzchni ścieżek, uporządkowana zieleń o licznych prześwitach (na wysokości wzroku ludzi o „przeciętnym” wzroście) oraz obecność oświetlenia. Jest to przestrzeń bogata pod względem występujących

Ryc. 1. Park Sobieskiego w Wałbrzychu – analiza układu komunikacyjnego pod kątem możliwości kontroli i wyboru drogi (źródło: opracowanie własne)

elementów zagospodarowania terenu, atrakcyjna dla użytkowników w różnym wieku i o różnych preferencjach. Plac zabaw (W₄) oraz obszar byłego rosarium (W₁) to elementy przestrzeni przyciągające dzieci, których, jak przypuszczają autorki, obecność wpływa pozytywnie na odbiór miejsca oraz poczucie bezpieczeństwa. Jest to zatem obszar o dużej intensywności użytkowania, co również może mieć pozytywny wpływ na poczucie bezpieczeństwa oraz możliwości wyboru drogi ucieczki.

Ryc. 2. Park Sobieskiego – przykłady odcinków tras o różnej ocenie pod kątem możliwości kontroli i wyboru drogi (A – dobra możliwość ucieczki; B – dość dobra możliwość ucieczki; C – przeciętna możliwość ucieczki; D – utrudniona możliwość ucieczki; E – brak możliwości ucieczki) (fot. autorki)

Najlepszą ocenę otrzymał również odcinek usytuowany w obrębie wnętrza nr 6 (W6). Największy wpływ na tak wysoką ocenę miał charakter przestrzeni – jest to plac, z którego można obserwować otaczający go teren i wybrać kilka alternatywnych dróg ucieczki. Miejsce to jest zadrzewione, ale w części centralnej nie występują krzewy, które mogłyby ograniczyć widoczność. Znacznie niższą ocenę otrzymały odcinki ciągów komunikacyjnych, łączące wnętrze nr 6 z terenami otaczającymi park. Związane jest to z formą i utrudnieniami lub przeszkodami na trasie ucieczki, np. odcinek między omawianym placem a al. Wyzwolenia to kamienne schody, które stanowią znaczną barierę i utrudnienie w szybkiej ucieczce. Ponadto są to ściśle wydzielone trasy, ograniczone ukształtowaniem terenu (skarpy), nieuporządkowaną zielenią, murem lub zabudowaniami, co powoduje poczucie przebywania „w tunelu”, zamkniętym „ścianami”.

W części południowej analizowanego obszaru, pomiędzy wnętrzem nr 5 a wnętrzem nr 6, wszystkie odcinki oceniono jako ciągi o utrudnionej możliwości ucieczki lub ciągi o braku możliwości ucieczki. Jest to część parku, gdzie występują strome skarpy oraz nieuporządkowana zieleń (podszyt, krzewy), która znacznie wpływa na dezorientację w przestrzeni oraz utrudnia poruszanie się po ścieżkach, a przejście lub ucieczka po niewyznaczonych trasach jest wręcz niemożliwa. Ponadto boczne wejście od al. Wyzwolenia jest nieczytelne. Opuszczając teren parku, użytkownik wychodzi na strefę położoną za budynkiem o znacznej wysokości (3 piętra) i kubaturze, która jest w złym stanie technicznym i estetycznym oraz stanowi miejsce spotkań młodzieży (akty wandalizmu i picie alkoholu), co wywołuje uczucie niepewności, strachu i dezorientację w przestrzeni.

Obszary i ciągi komunikacyjne, położone w głównej strefie wejściowej (SW1), zostały zaliczone do terenów o przeciętnej możliwości ucieczki. Spowodowane jest to przede wszystkim występowaniem barier – skarp i murków oporowych, które uniemożliwiają szybką ucieczkę. Pas centralny parku, łączący czwartą (SW4) i trzecią strefę wejściową (SW3) z piątą strefą wejściową (SW5), to obszar, przez który poprowadzono trzy „równoległe” ciągi komunikacyjne. Teren ten charakteryzuje się dobrą lub przeciętną możliwością ucieczki. Większość analizowanych w tym obrębie odcinków ścieżek ma nawierzchnię w dobrym stanie. Utrudnienia występujące na tym obszarze związane są również z bujną roślinnością (ale jest to zjawisko sporadycznie występujące), co może wywoływać dezorientację przestrzeni. Jest to część centralna parku, gdzie oznakowania są niewystarczające. Użytkownicy nieznający terenu, przebywający tam pierwszy raz lub sporadycznie, mogą mieć znaczne trudności w wyborze drogi, kierunku lub trasy, która umożliwiłaby im najszybsze i najbezpieczniejsze opuszczenie terenu parku w przypadku zagrożenia. Ponadto możliwości ucieczki z obszaru bezpośrednio usytuowanego „nad” dawnym kamieniołomem (wnętrzem nr 7) są ograniczone ze względu na gwałtowne zmiany wysokości terenu („urwisko”, pionowa ściana dawnego kamieniołomu). Wnętrze siódme, dawny kamieniołom, jest atrakcyjne ze względu na pełnioną funkcję edukacyjną oraz elementy zagospodarowania, umożliwiające wypoczynek. Jest to jednak również wnętrze o charak-

terze zamkniętym, bez wyraźnych, alternatywnych dróg ucieczki. Jedyna czytelna droga ucieczki to ścieżka prowadząca użytkowników w stronę ul. Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury. Istnieje ścieżka o charakterze leśnym, ale jest niewidoczna i znalezienie jej przez osoby, przebywające tam pierwszy raz lub sporadycznie, może stwarzać problemy. Wnętrze to stanowi zatem zamknięty fragment przestrzeni bez możliwości ucieczki, dodatkowo elementem „wygłuszającym” przestrzeń są wysokie ściany skalne (około 5–7 metrów). Elementem zagospodarowania terenu, które wpływa na poprawę poczucia bezpieczeństwa, jest monitoring. Nie odnaleziono jednak dokumentów czy statystyk, które opisywałyby potencjalny/przybliżony czas reakcji i dotarcia na miejsce policji lub staży miejskiej.

Przedłużeniem strefy centralnej parku (pasa centralnego parku) w kierunku wnętrza nr 8 jest teren o funkcji czynnej rekreacji. Ścieżka, która otacza Górę Parkową, to część trasy biegowej, dość często użytkowanej przez osoby trenujące w lekkoatletycznej hali sportowej (usytuowanej przy ul. Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury, w bezpośrednim sąsiedztwie analizowanego obszaru) oraz mieszkańców dzielnic go otaczających. Intensywność użytkowania oraz dobry stan nawierzchni i uporządkowana zieleń są czynnikami, które wpływają na pozytywną ocenę tej części analizowanego obszaru. Jednak brak połączeń widokowych z otaczającymi terenami oraz potencjalne problemy z orientacją przestrzeni (obszar gęsto zalesiony) przemawiają za przyporządkowaniem tej części parku do obszarów o przeciętnej lub utrudnionej możliwości ucieczki. Ponadto, wewnątrz nr 8 (punkt widokowy) to teren bez możliwości swobodnej ucieczki. Na Górę Parkową (W8) prowadzi jedna ścieżka o nawierzchni w bardzo dobrym stanie, ale ze schodami. Potencjalna droga ucieczki w kierunku północnym jest ograniczona ze względu na barierki. Ścieżki w strefie zewnętrznej analizowanego obszaru od strony północnej (pas wzdłuż ul. Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury) zostały przyporządkowane do ciągów komunikacyjnych o utrudnionej możliwości i braku możliwości ucieczki, ze względu na zły stan nawierzchni, nieuporządkowaną zieleń, która znacznie ogranicza zakres obserwacji terenu, oraz znaczną odległość od głównych stref wejściowych. Ponadto, jest to część parku, która graniczy z terenami o małej lub sezonowej intensywności użytkowania (ogrody działkowe).

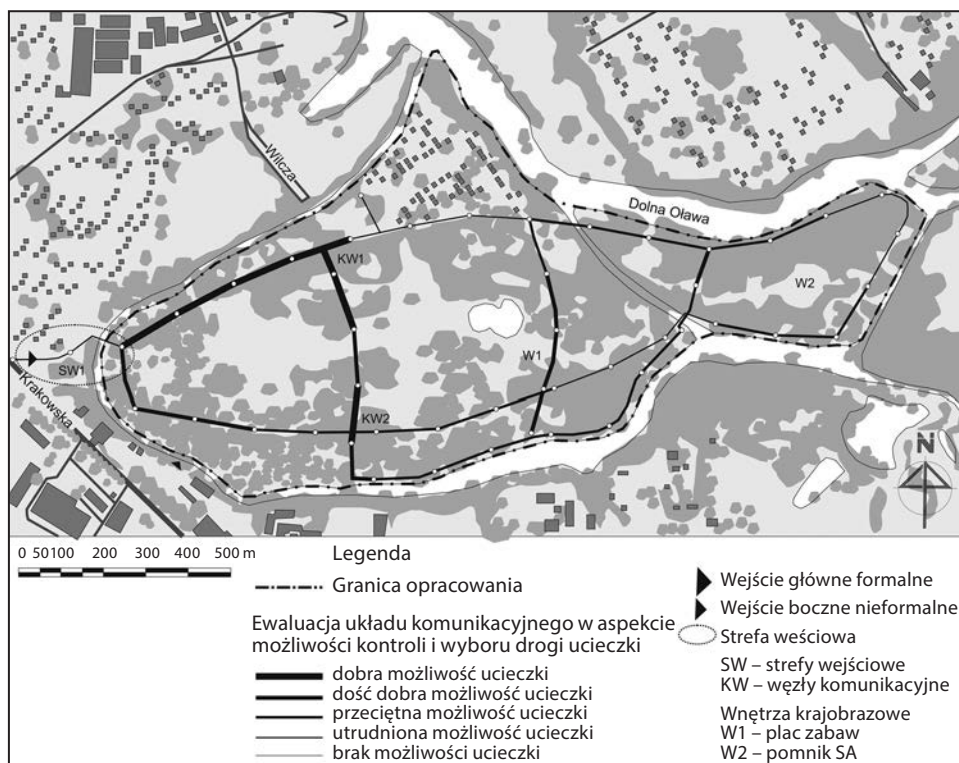
W części wschodniej wyróżniono dwa węzły komunikacyjne (WK). Stanowią one „skrzyżowania” kilku ciągów komunikacyjnych, pozwalają na większe możliwości wyboru drogi ucieczki i wpływają pozytywnie na ocenę bezpieczeństwa przestrzeni. Strefa wejściowa nr 5 (SW5) to obszary ogrodów działkowych. Prowadzi przez nie ciąg komunikacyjny o nawierzchni w dobrym stanie, wprowadzono również oświetlenie. Jednak ścieżka ta została oceniona jako ciąg o utrudnionej możliwości ucieczki. Ogrody działkowe, które są usytuowane wzdłuż ścieżki, to tereny ogrodzone, tworzące barierę uniemożliwiającą zmianę kierunku ucieczki lub wyboru alternatywnej drogi.

Analizując układ komunikacyjny na terenie parku im. Jana III Sobieskiego, rozpatrzono 99 odcinków ścieżek o długości 100 m. Cztery odcinki zaliczono do ścieżek o dobrej możliwości ucieczki, 15 odcinków do ciągów komunikacyjnych o dość dobrej

możliwości ucieczki, 28 do ciągów komunikacyjnych o przeciętnej możliwości ucieczki, 30 do ciągów komunikacyjnych o utrudnionej możliwości ucieczki, a 12 do ciągów komunikacyjnych o braku możliwości ucieczki. Elementem, często decydującym o przyporządkowaniu danego odcinka do skali oceny, był stan zieleni, obecność nieuporządkowanego podszycia, bujnej warstwy krzewów, która wpływa w sposób znaczący na dezorientację w przestrzeni oraz powoduje utrudnienia w możliwości ucieczki poza alejkami.

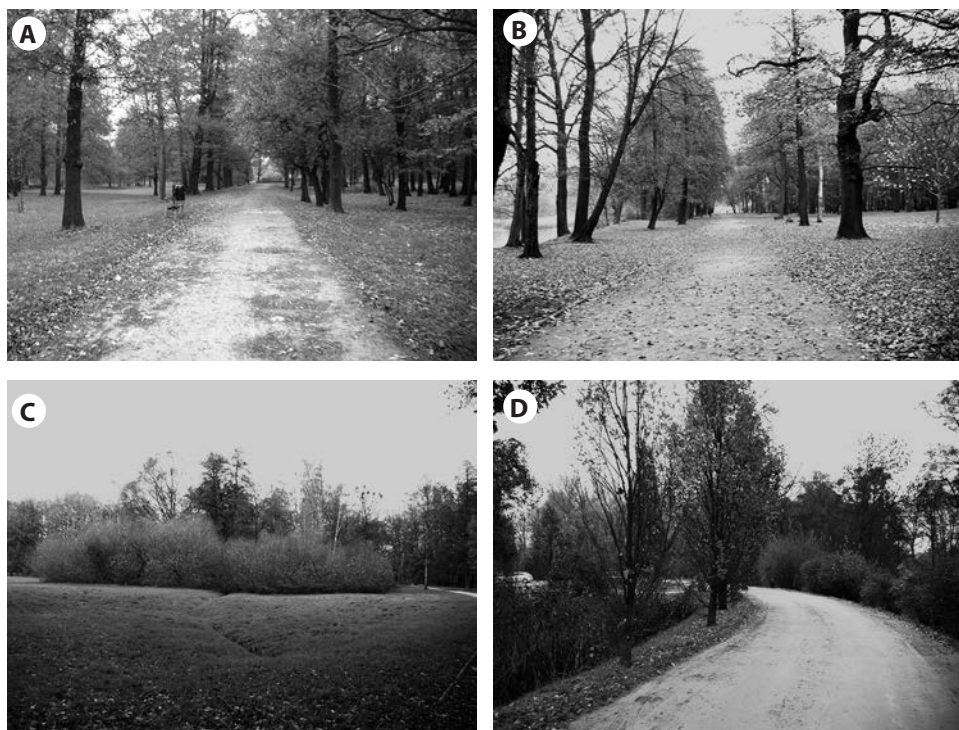
3.2. Park Wschodni we Wrocławiu

Badany obszar zlokalizowany jest we wschodniej części Wrocławia i otoczony korytami oraz odnogami rzek Oławy i Odry (ryc. 3). W pobliżu parku znajdują się rozległe tereny ogródków działkowych, a od południowej strony sąsiaduje on z osiedlem Księżę Małe. Ukształtowanie terenu jest urozmaicone, lecz nie na tyle, by nadać obszarowi dynamiczny charakter o licznych funkcjach. Główna i właściwie jedyna strefa wejściowa (SW1) znajduje się w zachodniej części analizowanego obszaru, od strony ul. Krakowskiej. Stanowi ona wejście reprezentacyjne podkreślone nasadzeniami krzewów formowanych oraz żywopłotu po obu stronach drogi, przeznaczonej zarówno dla

Ryc. 3. Park Wschodni – analiza układu komunikacyjnego pod kątem możliwości kontroli i wyboru drogi (źródło: opracowanie własne)

ruchu pieszego, jak i kołowego. Niedaleko od niej można zauważyć przebieg, prowadzący do nieformalnego wejścia do parku, który został stworzony przez okolicznych mieszkańców. W centralnej części znajduje się nieduży plac zabaw dla dzieci (W1), usytuowany nieopodal zbiornika wodnego. Wnętrza krajobrazowe stanowią polany, z których największa zlokalizowana jest w jego zachodniej części. W strefie dzikiej, na środku jednej z nich, usytuowana jest pozostałość po pomniku SA. Obiekt jest zniszczony i pokryty graffiti, dodatkowo czasem gromadzą się w jego okolicy grupy użytkowników, budzących lęk swoim zachowaniem lub wyglądem (m.in. osoby pijące alkohol, zachowujące się hałaśliwie, zaczepiające postronne osoby, a także bezdomni, osoby będące pod wpływem środków odurzających lub przedstawiciele specyficznych grup społecznych, związanych z np. muzyką metalową, środowiskiem kibicowskim czy osiedlowym). Budzi to niepokój i obniża poczucie bezpieczeństwa innych osób spędzających czas w parku. Wschodnia i centralna strefa badanego obszaru jest uporządkowana i zadbana, z wyraźnie zaznaczonymi drogami. Ogólnie stan techniczny ścieżek jest dobry, ponieważ jednak są to drogi gruntowe, występują miejscami nierówności. Wyposażenie parku stanowią ławki z koszami na śmieci, nie ma natomiast oświetlenia, co znacznie przyczynia się do obniżenia poczucia bezpieczeństwa.

Ryc. 4. Park Wschodni – przykłady odcinków tras o różnej ocenie pod kątem możliwości kontroli i wyboru drogi (A – dobra możliwość ucieczki; B – dość dobra możliwość ucieczki; C – przeciętna możliwość ucieczki; D – utrudniona możliwość ucieczki) (fot. autorki)

W obrębie badanego obszaru znajduje się także kilka mostków i kładek. Wyróżnić można także dwa węzły komunikacyjne (WK1, WK2), czyli przecinające się drogi, o czytelnym układzie, które w razie zagrożenia umożliwiają kilka alternatywnych sposobów ucieczki. Są one wyposażone w ławki, usytuowane na planie koła, co sprzyja poczuciu bezpieczeństwa i zapewnia dobrą widoczność otoczenia. Dodatkowo, na środku węzłów komunikacyjnych znajdują się kamienne rabaty na krzewy, które porządkują przestrzeń. Trasy wzdłuż odnóg i koryt rzek mają charakter naturalny, dziki, podobnie jak właściwie cała zachodnia część parku. Rozpościerają się z tych miejsc widoki na rzekę oraz tereny leśne i bagienne, stanowiące jej tło.

W ocenie bezpieczeństwa przestrzeni w aspekcie możliwości kontroli i wyboru drogi ucieczki dla wszystkich ciągów komunikacyjnych wyodrębniono w sumie 49 odcinków o długości 100 m, którym przyporządkowano wartość od 1 do 5 według przyjętej skali (ryc. 3, 4). Najlepszą ocenę uzyskało siedem odcinków, które zlokalizowane są w północno-zachodniej części parku, w pobliżu strefy wejściowej. Na ich wysoką ocenę miał wpływ czytelny układ trasy i dobry stan techniczny ścieżek. Występująca w ich obrębie zieleń ma liczne prześwity i nie ogranicza widoczności terenów przyległych. Omawiana strefa charakteryzuje się uporządkowaniem oraz zadbanie.

Ocenę niższą otrzymały trasy biegnące przez centralną część parku, przecinające ją w trzech miejscach (ryc. 3). Scharakteryzowane zostały jako drogi, z których możliwość ucieczki jest dość dobra. Pierwsze dwa odcinki znajdują się na trasie w strefie zachodniej. Ich ocena wynika z obecności gęstych i zwartych nasadzeń drzew oraz krzewów, a także obecności słabo widocznego rowu melioracyjnego, biegnącego wzdłuż ścieżki po jednej ze stron oraz przecinającego ją w dalszej części. Kolejne trzy ocenione odcinki znajdują się w części środkowej, przy placu zabaw dla dzieci. Jest to trasa przebiegająca nieopodal rozległej polany, w obrębie której zlokalizowany jest zbiornik wodny, otoczony zwartymi nasadzeniami wysokich roślin szuwarowych. Jest to jedyna strefa w parku, wyposażona w elementy adresowane do konkretnej grupy użytkowników. Możliwe, że wpływa to na zwiększenie poczucia bezpieczeństwa, jednakże plac zabaw jest słabo widoczny ze względu na dosyć duże oddalenie od ścieżki, sąsiedztwo wysokich drzew i roślinności zbiornika wodnego, a także dużą przestrzeń samej polany, w której się gubi. Ostatni odcinek znajduje się we wschodniej części analizowanego obszaru, w strefie charakteryzującej się znacznie większą naturalnością. Oceniony został na podstawie dobrej czytelności trasy komunikacyjnej, dużych prześwitów otaczających go roślin oraz dużej widoczności i otwartości usytuowanych nieopodal tego miejsca polan.

Znacznie niższą ocenę otrzymały fragmenty dróg ciągnących się wzdłuż odnóg i koryt rzeki na północnym i południowym wschodzie, a także centralnej i zachodniej części na południu parku. Ocena większości tych odcinków wynika z faktu, że jedna strona drogi uniemożliwia ucieczkę ze względu na obecność przepływającej wzdłuż jej brzegu wody. Są to z reguły dosyć strome brzegi, sama rzeka charakteryzuje się stosunkowo rwącym nurtem i znaczną głębokością, a po jej drugiej stronie zarysują się już tereny zabagnione. Należy także wspomnieć o roślinności ograniczającej

widoczność oraz mobilność uciekającej w razie zagrożenia osoby, na co wpływ mają zwarte i nieregularne nasadzenia grup drzew i krzewów. Odcinki zlokalizowane w południowo-centralnej części, ciągnące się od placu zabaw dla dzieci w kierunku zachodnim, charakteryzują się także występowaniem nieregularnych i miejscowo gęstych nasadzeń, słabo widocznych rowów melioracyjnych oraz ciągnącego się przez całą przeciwną stronę drogi żywopłotu o nielicznych prześwitach. Jego wysokość nie ma właściwie wpływu na widoczność przestrzeni, natomiast jego zwarta forma stanowi istotną barierę funkcjonalną. Najniżej ocenione odcinki trasy, z których ucieczka jest utrudniona, zlokalizowane są bezpośrednio w strefie wejściowej do parku, w okolicach ogródków działkowych w północnej oraz południowo-wschodniej części parku (droga biegnąca od mostu do palcu zabaw dla dzieci), a także we wschodnim fragmencie badanego obszaru. Strefa wejściowa (SW₁) jest w istocie drogą otoczoną przez regularnie nasadzone, strzyżone krzewy, których tło stanowi ogrodzenie ogródków działkowych, oraz, po drugiej stronie, niski i zwarty żywopłot bez większych prześwitów. W przypadku odcinków, biegnących w okolicach ogródków działkowych, wpływ na ocenę mają właśnie te wygradzone własności działkowiczów. Wysokie ogrodzenie i zamknięte furtki wyłączają jedną stronę ścieżki z możliwości ucieczki. Dodatkowo, po drugiej stronie przebiega stosunkowo niski, lecz bardzo zwarty żywopłot z nielicznymi prześwitami, stanowiący trudną do pokonania barierę funkcjonalną. Kolejne odcinki znajdują się na samym końcu parku w jego wschodniej części. W tym miejscu na ocenę wpływ ma zlokalizowana w jego obrębie metalowa bariera wygradzająca brzeg koryta rzeki, z drugiej strony natomiast drogę otaczają zwarte skupiska krzewów. Stanowią one istotną przeszkodę funkcjonalną oraz widokową. Ostatnia omawiana część trasy, znajdująca się między mostem a placem zabaw dla dzieci, jest ścieżką, z której ucieczka jest istotnie utrudniona ze względu na biegnący wzdłuż niej zwarty żywopłot oraz gęste skupiska drzew i krzewów, występujące po drugiej stronie, a także słabo widoczne i dosyć głębokie rowy melioracyjne.

Badając układ komunikacyjny na terenie parku Wschodniego we Wrocławiu, przeanalizowano 49 odcinków ścieżek, każda o długości 100 m. Do dróg o dobrej możliwości ucieczki zaliczono 7 odcinków, 9 odcinków o dość dobrej możliwości ucieczki, 21 do ciągów komunikacyjnych o przeciętnej możliwości ucieczki oraz 12 o utrudnionej możliwości ucieczki. Nie wyróżniono odcinków, które całkowicie uniemożliwiałyby ucieczkę. Czynniki, mającymi pozytywny wpływ na ocenę ścieżek, były przede wszystkim: stan techniczny i czytelność układu komunikacyjnego, ażurowość występującej roślinności, obecność elementów małej architektury i wyposażenia placu zabaw. Użytkownicy, będący w parku po raz pierwszy, nie mają większych trudności z wyborem tras oraz kierunku szybkiego, w razie potrzeby, wydostania się z obiektu. Dodatkowym aspektem jest intensywność użytkowania – duże przestrzenie oraz jego naturalny charakter są zdecydowanie czynnikami przyciągającymi ludzi. Elementami, mającymi negatywny wpływ na ocenę przestrzeni, są bujne i zwarte grupy drzew i krzewów, które stanowią barierę funkcjonalną oraz widokową, nie pozwalając na obserwację otoczenia. Wywołują one dezorientację w przestrzeni oraz utrudniają

jej ocenę. Zwarte żywopłoty uniemożliwiają obranie innego kierunku ucieczki, zmuszając do poruszania się główną ścieżką. Dokładnie tak samo działają otaczające park koryta i odnogi rzek, które automatycznie wyłączają jedną stronę drogi z możliwości jego bezpiecznego opuszczenia. Ogródki działkowe również stanowią barierę, jako obiekty o sezonowej intensywności użytkowania, ogrodzone wysokimi ogrodzeniami i zamkniętymi furtkami. Tworzą one tym samym barierę, która uniemożliwia wybór alternatywnej drogi ucieczki lub zmianę kierunku. Dodatkowym problemem jest wyłącznie jedna strefa wyjściowa, przez co istnieje tylko jedna możliwa trasa ucieczki z badanego obszaru, w razie zagrożenia. Powoduje to powstawanie bardzo dużych odległości do pokonania w razie chęci opuszczenia terenu parku. Elementem, znacznie obniżającym poczucie bezpieczeństwa użytkowników, jest całkowity brak oświetlenia na całym obszarze. Sprzyja to zachowaniom antyspołecznym w porach wieczornych.

4. WNIOSKI

Przeprowadzone badania wykazały istotny wpływ form topografii terenu na bezpieczeństwo parku w aspekcie możliwości wyboru i kontroli drogi. Najsilniejsze korelacje form topograficznych z czynnikiem redukcji wyboru i kontroli drogi stwierdzono w parku im. Jana III Sobieskiego w Wałbrzychu, w częściach założonych na stromych zboczach skarp. Równocześnie, jak przypuszczano, trasy te, pomimo wzmożonego poczucia zagrożenia, charakteryzuje malowniczość i duże walory estetyczne i widokowe.

Analizowany czynnik możliwości i kontroli wyboru drogi wpływa na bezpieczeństwo przestrzeni w sposób niejednorodny. Największe jest jego oddziaływanie w miejscach o obniżonym bezpieczeństwie, wynikającym z innych czynników – w tym z niskiej intensywności użytkowania (miejscza wyludnione, opustoszałe), braku kontroli wizualnej (przestrzenie niepowiązane widokowo z miejscami przebywania ludzi, którzy mogliby zauważyć zaistniałą niebezpieczną sytuację i zareagować).

Powyższe obserwacje prowadzą do następujących wniosków:

1. Topografia terenu stanowi czynnik, mogący mieć negatywny wpływ na bezpieczeństwo. Wizualne walory dróg prowadzonych w powiązaniu z krawędziami wód i uskoków terenowych nie mogą być przeciwwagą dla poczucia zagrożenia.
2. Drogi o ograniczonych formami terenowymi możliwościach ucieczki powinny być kształtowane w uwarunkowaniach podwyższających poczucie bezpieczeństwa przestrzeni (trasy intensywnie użytkowane lub/i dobrze widoczne z miejsc uczęszczanych, w miarę możliwości oświetlone, w przypadku braku możliwości kontroli wizualnej ewentualnie objęte monitoringiem).
3. W każdej indywidualnie analizowanej sytuacji, związanej z projektowaniem tras komunikacyjnych na terenach o urozmaiconej topografii, należy rozważyć możliwość wprowadzenia dróg alternatywnych oraz zejść z trasy – odpowiednio gęsto rozmieszczonych.
4. W przypadku zamknięcia jednostronnego drogi (krawędzie wód i uskoków terenowych) szczególnie istotne jest otwarcie jej drugiej strony, poprzez ograniczenie

form roślinności zwartej i staranną pielęgnację sąsiadującego z trasą pokrycia tak, by umożliwiała ono swobodną ucieczkę.

5. Trasy o obniżonej możliwości ucieczki powinny być prowadzone w sposób szczególnie czytelny.

LITERATURA

- Appleton J., 1975, *Experience of landscape*, London: John Wiley and Sons.
- Bell P.A. et al., 2004, *Psychologia środowiskowa*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Berlyne D.E., 1974, *Studies in the new experimental aesthetics: Steps toward an objective psychology of aesthetic appreciation*, New York: Halsted Press.
- Czarnecki B., 2011, *Przestrzenne aspekty przestępczości. Metoda identyfikacji czynników zagrożeń w przestrzeni miejskiej*, Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej.
- Czarnecki B., Siemiński W., 2004, *Kształtowanie bezpiecznej przestrzeni publicznej*, Warszawa: Diffin.
- Kaplan R., Kaplan S., 1989, *The experience of nature*, New York: Cambridge University Press.
- Kaplan S., 1975, An informal model for the prediction of preference, [w:] E.H. Zube, R.O. Brush, J.G. Fabos (red.), *Landscape Assessment: Values, Perceptions, and Resources*, Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross, s. 92–101.
- Lis A., 1998a, *Miejskie parki nadrzeczne – wpływ uwarunkowań środowiskowych na rozwiązania kompozycyjne*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa nt. *Krajobraz dolin rzecznych – Landscape of river valleys*, Kraków, 15–16.09.1998, Kraków: Instytut Architektury Krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, s. 187–190.
- Lis A., 1998b, *Zagadnienia estetyczne dotyczące parków i ogrodów miejskich. Budowa i modernizacja terenów rekreacyjnych w przestrzeni zurbanizowanej*, Konferencja Naukowa, Bystra, 30–31.03.1998, Bystra: Centrum Przedsiębiorczości w Chorzowie, Urząd Miejski w Chorzowie i in., s. 62–71.
- Lis A., 1999, Spójność i różnorodność jako paradygmaty estetyki ogrodów europejskich, *Architectus*, nr 2 (6), s. 27–35.
- Lis A., 2004, *Struktura relacji pomiędzy człowiekiem a parkiem i ogrodem miejskim w procesie rekreacji*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Lynch K., 1960, *The image of the City*, Cambridge (Massachusetts): MIT Press.
- Skalski J., 2005, Komfort dalekiego patrzenia a krajobraz dolin rzecznych w miastach położonych na nizinach, *Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN*, s. 44–52.

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2011/01/B/HS4/00815.

TOPOGRAPHY OF THE PARK AND THE SAFETY OF SPACE IN ASPECTS OF THE ABILITY TO CONTROL AND CHOOSE THE ROUTE

Summary

The varied topography of the land in urban parks is one of the most cherished values of these areas, therefore, undertaken research on the sense of security in the parks in areas with diverse topography. In this paper the authors present and compare this factor in the context of its correlation with the safety on the example of two city parks – about varied terrain (Jan III Sobieski Park in Wałbrzych) and diversified water system (East Park in Wrocław).

Key words: urban park, safety of space, topography, Jan III Sobieski Park in Wałbrzych, East Park in Wrocław

MARTA PISAREK, MARTA GARGAŁA, LECH LICHOLAŁ

MAŁA ARCHITEKTURA W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM JAKO ATRAKCJA TURYSTYCZNA – PRZYKŁADY DOBRYCH PRAKTYK

Streszczenie: Mała architektura (świecka i sakralna), występująca w krajobrazie kulturowym miast i obszarów wiejskich, bardzo często uznawana jest za atrakcję turystyczną (lub jej integralną część). Pomniki, fontanny, krzyże i kapliczki, jak i inne elementy rzeźbiarskie nadają przestrzeni tożsamość oraz tworzą indywidualny wizerunek miejsca. Stanowią część składową szlaków turystycznych oraz gier miejskich (np. „Szlakiem przydrożnych krzyży i kapliczek w Husowie”, „Wycieczki tropem krasnali”). Obecnie za atrakcję turystyczną uznaje się fontanny multimedialne i ławki pomnikowe, które stanęły w wielu miejscowościach Polski.

Projektanci często nadają taką samą formę tablicom, koszom na śmieci, lampom ulicznym czy stojakom na rowery, przez co przestrzeń w połączeniu z uporządkowaną zielenią uzyskuje atrakcyjny wygląd. Szczególnie efekt ten uwidacznia się na odnawianych trasach spacerowych (np. Promenada Staromiejska we Wrocławiu) i rynkach małych miast (m.in. Brzozów). Ze względu na swoją wartość historyczną i artystyczną obiekty małej architektury są utrwalane przez turystów na różnego typu nośnikach obrazu.

Słowa kluczowe: mała architektura, atrakcja turystyczna

1. CEL PRACY

Celem pracy jest wykazanie roli małej architektury w krajobrazie kulturowym jako atrakcji turystycznej. Tekst ma charakter przeglądowy, a rozważania w nim zawarte oparte są na literaturze przedmiotu oraz obserwacjach własnych autorów.

2. WALOR, ATRAKCJA ORAZ PRODUKT TURYSTYCZNY – TERMINOLOGIA I ELEMENTY SKŁADOWE

U podstaw rozwoju turystyki stoi zawsze chęć wyjazdu, którą można określić jako pewien motyw skłaniający do ruchu turystycznego. Z drugiej zaś strony rozwój turystyczny regionu jest możliwy, gdy istnieją potencjalne walory turystyczne, rozumiane jako dobra lub zespół dóbr danych przez naturę, historię lub działalność ludzką. Walory te mają charakter obiektywny (Borcz-Mac, Drupka 2007, s. 6).

Pojęcie „atrakcje turystyczne” wprowadził do literatury fachowej Cohen w 1972 r. Obejmuje ono „wszystkie elementy, które skłaniają turystów do opuszczenia domu”. Często proponuje się podział atrakcji na cztery grupy (Kruczek 2009, s. 72):

- naturalne atrakcje turystyczne,
- dzieła stworzone przez człowieka, ale w innym celu niż przyciąganie turystów, które z czasem stały się atrakcjami samymi w sobie,
- miejsca zaprojektowane i zbudowane od podstaw jako atrakcje,
- imprezy kulturalne, sportowe, religijne, festiwale, igrzyska olimpijskie itp.

Atrakcyjność docelowego miejsca podróży jest subiektywna i zależy od turysty, jego pochodzenia, wybranej trasy, dotychczasowych doświadczeń itp. W wielu publikacjach podkreśla się fakt, że obszary recepcji turystycznej mogą występować na rynku efektywnie tylko wtedy, gdy mają własną rozpoznawalną markę i są dobrze identyfikowane przez turystów (Łuczak 2007, s. 131).

Produkt turystyczny w ujęciu ekonomicznym to oferta lub propozycja sprzedawcy, weryfikowana przez rynek. Składa się on z wielu elementów (tabela 1; Sala 2012, s. 21), które cechuje wysoka substytucyjność oraz komplementarność (Balińska 2009, s. 36). Przede wszystkim są to: zbiór walorów turystycznych, z których turyści mogą korzystać i które są dla nich przedmiotem szczególnego zainteresowania, oraz zespół dóbr i usług nabywanych przez turystów. Uważa się, że walory są podstawowym elementem każdego produktu turystycznego. Aby jednak spełniały swoje zadania, muszą być zespolone z dobrami i usługami w jednolity produkt turystyczny. Ponadto, produkt turystyczny to zintegrowany układ oczekiwań, korzyści i wrażeń, tworzących unikatową (niepowtarzalną) kompozycję trzech podróży: wyobrażonej, rzeczywistej oraz zapamiętanej (Fijałkowski 2003, s. 81).

Tabela 1. Składniki produktu turystycznego

Walory turystyczne	Dobra i usługi	Otoczenie
Walory przyrodnicze: • klimat, • lasy, parki leśne, • ogrody, • obszary objęte ochroną przyrody, • morza, rzeki, sztuczne zbiorniki wodne, • złoża naturalnych surowców leczniczych. Walory kulturowe: • zabytki architektury, • miejsca kultu religijnego, • muzea, • cmentarze, • pomniki i miejsca pamięci, • wydarzenia kulturalne, • obiekty unikatowe.	• noclegowe, • gastronomiczne, • komunikacyjne, • biur podróży, • konferencyjne, • informacji turystycznej, • handlowe szlaki turystyczne, • sportowo-rekreacyjne, • zdrowotne, • inne.	• pogoda, • kontakty, • wrażenia, • emocje, • wizerunek regionu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Sala 2012

3. KRAJOBRAZ I JEGO RELACJE Z TURYSTYKĄ

Krajobraz można określić jako część powierzchni Ziemi, stanowiącą jedność przestrzenną pod względem wyglądu zewnętrznego i wzajemnego oddziaływania zachodzących na niej zjawisk. Wyróżnia się podstawowe rodzaje krajobrazów (Nitkiewicz-Jankowska, Jankowski 2010, s. 187–188; Mazurski 2012, s. 11):

- pierwotny, ukształtowany wyłącznie pod wpływem sił przyrody,
- naturalny (przyrodniczy), zbudowany przez człowieka, z wykorzystaniem elementów przyrodniczych, np. krajobraz lasu, zespołu stawów,
- kulturowy, istniejący wyłącznie dzięki człowiekowi, ale o właściwych stosunkach przyrodniczych lub o właściwych cechach estetycznych, np. krajobraz polny, miejski, sztucznych wysp z osiedlami mieszkaniowymi w Jokohamie (Japonia),
- zdegradowany, gdy nastąpiło wyraźne zakłócenie walorów estetycznych i proporcji przyrodniczo-antropogenicznych, np. krajobraz staromiejski typu slumsów, dzielnic przemysłowych,
- zdewastowany, pozbawiony całkowicie lub w dużym stopniu elementów przyrodniczych oraz odznaczający się dużą dysharmonią estetyczną, np. krajobraz terenów kopalnianych GOP.

Z przedstawionej klasyfikacji wynika, że krajobraz jest swoistym odzwierciedleniem przemian, jakie zachodzą w środowisku. Zmiany wywołane przez człowieka w krajobrazie mogą mieć charakter użytkowy (gdy jeden rodzaj krajobrazu zastępowany jest innym, np. las przez zespół polny) lub inżynierski (budowle różnego typu, w tym komunikacyjne). W stosunku do przyrody i estetyki można go ocenić jako harmoniczny i dysharmoniczny (Mazurski 2012, s. 11). Niemniej jednak należy pamiętać, że przestrzeń, która nas otacza, jest wobec nas obojętna. Dopiero my nadajemy jej różne nazwy, wartości i znaczenia. Dlatego też odbiór krajobrazu przez obserwatora ma wymiar indywidualny i zależy od jego stanu psychicznego, wykształcenia, pochodzenia społecznego, wyznania, wieku, przynależności etnicznej, rozbudzonego patriotyzmu narodowego i lokalnego, wrażliwości artystycznej itd. (Skalski 2011, s. 289).

Turystyka jest zjawiskiem społecznym, realizowanym w przestrzeni, tak więc krajobraz jest zarówno walorem samym w sobie (jako całość), jak i – poprzez swoją złożoność – zawiera obiekty o różnym pochodzeniu (przyrodniczym i kulturowym), mogące funkcjonować jako samodzielne atrakcje turystyczne (Nitkiewicz-Jankowska, Jankowski 2010, s. 191).

Ważnym zasobem turystycznym jest obecność w krajobrazie elementów czynnej i biernej ekspozycji. W zbiorze elementów ekspozycji czynnej występują: punkty, ciągi i płaszczyzny (platformy) widokowe, zaś w zbiorze elementów ekspozycji biernej: dominanty, subdominanty, akcenty oraz treści widoków i panoram, jak również zdefiniowane przestrzennie wnętrza krajobrazowe. Odbiorca, postrzegając poszczególne widoki i panoramy oraz wnętrza krajobrazowe, poznaje podstawowe cechy wizualne krajobrazu, jego charakter i treść. We wnętrzu krajobrazowym, wytyczonym przez po-

wierzchnie pionowe (ściany rzeczywiste lub rzekome) i poziome (podłoże i sklepienie), rozmieszczone są obiekty wolno stojące, w tym mała architektura (Kistowski, Lipińska, Korwel-Lejkowska 2005, s. 11). Według *Prawa budowlanego* (*Ustawa...* 1994, s. 5) obiekty małej architektury należy rozumieć jako niewielkie obiekty, a w szczególności:

- a. kultu religijnego, jak: kapliczki, krzyże przydrożne, figury,
- b. posągi, wodotryski i inne obiekty architektury ogrodowej,
- c. użytkowe, służące rekreacji codziennej i utrzymaniu porządku, jak piaskownice, huśtawki, drabinki czy śmietniki.

4. WROCŁAWSKIE KRASNALE JAKO PRODUKT TURYSTYCZNY

We Wrocławiu można napotkać niewielkie rzeźby wykonane z brązu, mające postać bajkowych skrzatów. Krasnale te dzieli się na 3 kategorie: protoplasta Papa Krasnal, krasnale wodne i krasnale właściwe. Papa Krasnal (autor Olaf Brzeski) to pomnik wystawiony w latach 90. XX wieku dla upamiętnienia ruchu Pomarańczowej Alternatywy, działającego we Wrocławiu w okresie stanu wojennego. Pomnik znajduje się na deptaku ul. Świdnickiej, przy zegarze, w miejscu, od którego zaczynała się większość organizowanych w tym czasie happeningów. Cokół tego pomnika uformowany jest na kształt czubka ludzkiego palca. Krasnale wodne na pl. Teatralnym (autor Paweł Pawlak): Puszczający Stateczki, Karmiący Ptaki, Ogrodnik, Aktor, Parasolnik, Wierzbownik i Zbierający Wodę ozdabiają fontannę przy głównym wejściu do Teatru Lalek. Uznawane są za przedstawicieli krasnalowej cyganerii, ze względu na dziwne czapki i nietypowe elementy garderoby (<http://krasnale.pl>, 10.11.2013). Krasnale właściwe (ryc. 1) mają 40 cm wys., a ich kreatorami są między innymi: Beata Zwolańska-Hołod, Marta Mirynowska, Paweł Osóbka, Anna Bujak, Hubert Bujak, Grazia Habieda i Małgorzata Kaszyńska (<http://wytownia.wroclaw.pl>, 10.11.2013), Marcin Łuczkowski, Grzegorz Łagowski, Tomasz Moczek (<http://www.moczek.com/>, 10.11.2013). Początkowo krasnale (Pracz Odrzański – ryc. 1a, Syzyfki, Rzeźnik i Stermierz) ustawiane były na zlecenie wrocławskiego magistratu w kilku charakterystycznych punktach centrum miasta (<http://www.wanilia.pl/>, 10.11.2013). Szybko zyskały towarzyszy przy wszelkiego rodzaju placówkach usługowych i turystycznych (hotelach, placówkach

Ryc. 1. Wrocławskie krasnale: (a) Pracz Odrzański, (b) Krasnal Motocyklista przed wejściem do kościoła św. Marii Magdaleny, (c) Pan Twardowski (fot. M. Pisarek)

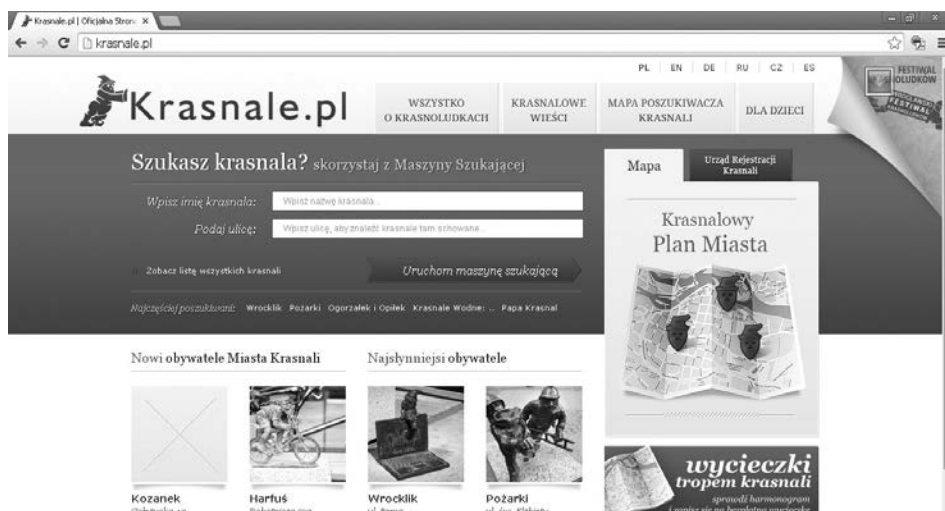
gastronomicznych i handlowych, kościołach itp.), stając się ich wizytówką i reklamą (tabela 2; Michalski 2010, s. 3).

Ze względu na znaczną liczebność (blisko 300 sztuk; <http://fotoswiat.pl/galeria/list.php?exhibition=40>, 10.11.2013) i przestrzenne rozmieszczenie krasnale stanowią nie tylko atrakcję turystyczną, ale zostały wykorzystane do stworzenia markowego produktu turystycznego. Uruchomiono stronę internetową <http://krasnale.pl> (ryc. 2), gdzie można zapoznać się z bieżącymi informacjami z dziejów krasnaludkowego rodu,

Tabela 2. Przykładowe wrocławskie krasnale zlokalizowane przy obiektach turystycznych

Nazwa	Cechy identyfikacyjne	Lokalizacja	
		obiekt	ulica
Botanik	Saksofon z nasturcji	Ogród Botaniczny	Sienkiewicza
Chrapek	Przy łóżeczku równo ułożone buciki, kubraczek przewieszony przez bok łóżka	Hotel Patio	Kielbaśnicza
Hohelka	W prawej ręce trzyma wielką chochlę, w drugiej pacynki Jacka i Agatki	Bar Jacek i Agatka	pl. Nowy Targ
Obieżyśmak	Leży z wydatnym brzuchem na ogromnym talerzu, a obok niego łyżka	Pizza Hut	Rynek
Pan Twardowski (ryc. 1c)	W prawej ręce trzyma kielich wina, za połamany surduta wygląda diabeł	Karczma Rzym	Jarnołtowska 85b
Pocztowiec	Przez ramię przewieszona torba, a w lewej ręce list	Urząd Pocztowy	Rynek
Turysta	W prawej ręce trzyma mapę, przez szyję przewieszony aparat fotograficzny	Centrum Informacji Turystycznej	Rynek

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://krasnale.pl>, 10.11.2013

Ryc. 2. Widok strony powitalnej witryny <http://krasnale.pl>, 10.11.2013

zapisać się na wycieczkę lub grę miejską szlakiem wrocławskich krasnali, a w trakcie ich trwania – posłuchać bajek, opowieści o historii miasta albo udać się na manewry. Informacje dla turystów zawarte na tym portalu dostępne są w języku polskim oraz w 5 językach obcych (<http://gadzetomania.pl/2009/12/30/jak-znalezc-wroclawskie-krasnale>, 10.11.2013).

Wędrówki po mieście można odbywać samodzielnie, wyposażając się w jedną z wielu map z naniesioną lokalizacją skrzatów. W sklepach z pamiątkami dostępne są liczne souveniry, w różny sposób nawiązujące do wrocławskich krasnali: kubki, breloczki, figurki, torby zakupowe (ryc. 3), kartki pocztowe, książki (tabela 3) itp. Ponadto, od 2012 r. we wrześniu organizowany jest Festiwal Krasnali, w ramach którego odbywa się wiele imprez kulturalno-rekreacyjnych (<http://festiwal.krasnale.pl>, 10.11.2013).

Ryc. 3. Torby zakupowe z nadrukiem wrocławskich krasnali (fot. M. Pisarek)

Tabela 3. Przykładowe książki dla dzieci tematycznie związane z wrocławskimi krasnalami

Tytuł	Autor	Rok wydania	Wydawnictwo
Noc świętojańska wrocławskich krasnali	Dryjek M.	2013	e-bookowo
Wrocławskich krasnali historie prawdziwe	Urbanek M.	2010	eMKa
Legenda o wrocławskich krasnalach	Papiernik R.J.	brak danych	Darbud Dariusz Pacułek
Opowiadania o wrocławskich krasnalach	praca zbiorowa	2009	Fabryka Idei
Szlakiem wrocławskich krasnali, czyli jak ciekawie zwiedzić Wrocław	Głuch K.	2008	eMKa
Wrocław. Zwiedzaj z nami krasnalami	Piotrowska E.	2012	Arkady
Tajemnice wrocławskich krasnali. Malowanki i zgadywanki dla najmłodszych	praca zbiorowa	2010	Zet
Krasnoludki z Wrocławia. Życzliwek	Głuch M.	2008	eMKa

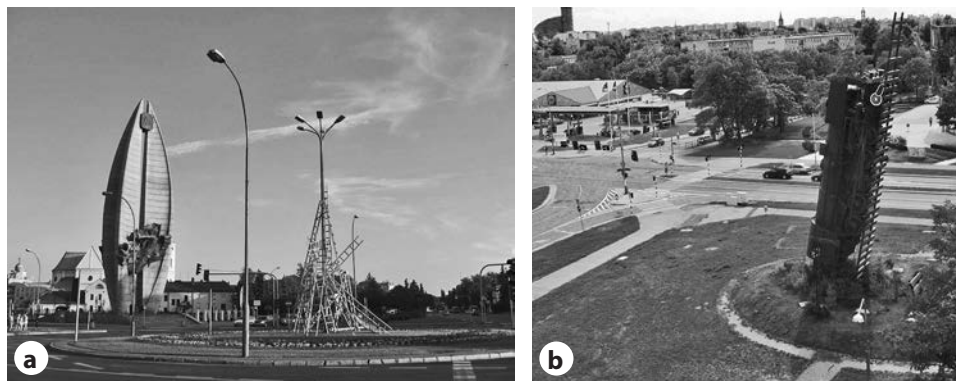
Źródło: opracowanie własne

5. POMNIKI, RZEŹBIARSKIE KOMPOZYCJE PRZESTRZENNE, TYMCZASOWE INSTALACJE NOWEJ GENERACJI

Gdy zakotwiczymy się w jakimś miejscu, staramy się je oswoić, nadać własne znaczenie, naznaczyć symbolami. Takim miejscem w miastach, ale często i na obszarach wiejskich, jest między innymi centralny plac, na którym najważniejszym wolno stojącym obiektem jest pomnik. Jest to specyficzna budowla, która nie ma założonej funkcji użytkowej (Jałowiecki 2012, s. 242), chociaż czasami taka funkcja jest mu nadawana przez mieszkańców i turystów (Lichołai, Pisarek, Gargała 2011, s. 110). Monument ma głównie funkcje symboliczne, przekazuje ważne dla danej społeczności przesłania oraz odgrywa rolę estetyczną, stanowiąc element dekoracyjny przestrzeni. Pomnik materializuje pamięć, kształtuje tożsamość mieszkańców miasta lub wsi, ale też często jest narzędziem walki ideologicznej, a także – niezależnie od poprzednich funkcji – może być ważnym wyznacznikiem w przestrzeni. Dla turystów często pomniki stanowią symbol danego miasta, choć nie ma jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy pewne obiekty przyjmują na siebie funkcję symboli dlatego, że są popularne, czy też dlatego, że są symbolami, stają się popularne (Jałowiecki 2012, s. 249).

Symbolem Rzeszowa, będącym jednocześnie jednym z najbardziej rozpoznawalnych monumentów w Polsce, jest pomnik Czynu Rewolucyjnego autorstwa Mariana Koniecznego (ryc. 4a; <http://www.wielkac.pl/rzeszowski-pomnik/o-pomniku-czynu-rewolucyjnego.html>, 10.11.2013). Obiekt ten, nieakceptowany przez wielu mieszkańców, jest marginesowo wykorzystywany w turystycznej promocji miasta, np. poprzez umieszczanie jego wizerunku na pocztówkach i nielicznych pamiątkowych gadżetach. Gdyby nie trudności techniczne i koszty demontażu, już dawno zniknąłby z przestrzeni publicznej Rzeszowa.

Wrocław jest miastem, w którego przestrzeni publicznej lokalizowane są ciekawe małe formy architektoniczne, będące często wyrazem hołdu dla historii miasta, a jednocześnie tworzące przyjazną atmosferę i poprzez swoją szeroko rozumianą

Ryc. 4. (a) Pomnik Czynu Rewolucyjnego w Rzeszowie oraz (b) „Pociąg do nieba” – rzeźba miejska na pl. Strzegomskim we Wrocławiu (fot. M. Pisarek)

niezwykłość wyrywające mieszkańców i odwiedzających z codzienności. Do spektakularnych dominant należy pędząca do nieba lokomotywa typu TY2–1035 (pomysłodawca projektu Andrzej Jarodzki; ryc. 4b). Największa i najcieńsza miejska instalacja plenerowa w Polsce jest wyrazem ludzkich marzeń, aspiracji, tęsknot. Jest to wielowątkowa atrakcja turystyczna, mająca własną stronę internetową (<http://www.pociagdonieba.org/>, 10.11.2013), pamiątkowe gadżety, mural przy ul. Igielnej oraz ciąg imprez kulturalnych, nawiązujących do tego miejsca. Atutem tej instalacji jest jej lokalizacja – pl. Strzegomski otoczony nowoczesnymi biurami, nową siedzibą PWST im. Ludwika Solskiego oraz bunkrem z czasów II wojny światowej, w którym obecnie mieści się Muzeum Współczesne Wrocław. Z kafejki zlokalizowanej na dachu muzeum rozpościera się wspaniały widok na „Pociąg do nieba” i okolice (ryc. 4b). Inne, przykładowe, ale ważne z punktu widzenia turystyki figuralne obiekty małej architektury Wrocławia zaprezentowano w tabeli 4. Niektóre z nich położone są poza miejscami i dzielnicami historycznymi lub uznawanymi za charakterystyczne dla tego miasta i sprzyjają rozwojowi nowego nurtu, zwanego turystyką poza utartym szlakiem (ang. *tourism off the beaten track*; Derek 2013, s. 7).

W Polsce władze jednostek samorządowych zaczynają dostrzegać, że pozytywny *image* miejscowości jest dobrem przynoszącym zyski również o wymiarze ekonomicznym (Zalech 2007, s. 403). Dlatego też coraz częściej do kształtowania turystycznego

Tabela 4. Wybrane przykłady rzeźb miejskich Wrocławia jako potencjalne atrakcje turystyczne

Obiekt	Lokalizacja	Cechy charakterystyczne
Zabląkana chmura (autor L. Ogorzelec) ¹	Osiedle Ogrody Hallera	Obiekt typu <i>site-specific</i> ; szklane elementy utkane w delikatną chmurę, zawieszone nad patio
Mama i ja (autor J. Klekot)	ul. Mikołaja	Płaska, przestrzenna figura samicy nosorożca i jej potomstwa, wykonana z grubej blachy
Pod jabłonią (autor A. Gryt) ²	Osiedle Cztery Pory Roku	Kamienne 2-metrowe jabłko, z 20-centymetrowym drzewem i niewielkimi postaciami odlanymi w brązie
Żuraw (autor J. Sztajer) ³	Lofty Platinum, ul. Inowrocławska	Metalowe elementy w kształcie wyciągu budowlanego zawieszone na panneau gmachu byłego obiektu przemysłowego
Kolekcja zwierząt afrykańskich (autor M. Tyc-Klekot, J. Klekot) ⁴	Hotel Radisson Blu, ul. Purkyniego	Przestrzenne metalowe puzzle ułożone w figury zwierząt, ustawione w hotelowym patio. Miniatury z tego samego tworzywa sprzedawane są jako pamiątki

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem:

¹ <http://wroclaw.express-miejski.pl/wiadomosc/9369,zablakana-chmura-w-ogrodach-hallera>, 10.11.2013

² <http://www.archicom.pl/o-firmie/patronat-i-mecenat/pod-jablonia>, 10.11.2013

³ <http://blog.archicom.pl/2012/10/15/1262/>, 10.11.2013

⁴ http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/1,36743,10163569,Zwierzaki_z_wyגיעet_j_blachy_pomoga_prze-trwac_kryzys.html, 10.11.2013

wizerunku miast i wsi wykorzystuje się rzeźbę, i to nie tylko w ujęciu jednostkowym. Ciekawe rozwiązania można zaobserwować w Rudniku nad Sanem i Krośnie (miasta położone w województwie podkarpackim). Rudnik nad Sanem pretenduje do miana Zagłębia Wikliniarstwa, a Krosno określa się Miastem Szkła. Szczególnie w Rudniku nad Sanem rozmieszczone w różnych przestrzeniach wiklinowe instalacje przestrzenne (ryc. 5a, b; Pisarek, Hejnosz, Mucha 2010, s. 109), będące efektem cyklicznie odbywających się plenerów artystycznych, mają cechy budujące tożsamość marki (Bonenberg 2012, s. 99). Również Arboretum w Bolestraszcach (także województwo podkarpackie) postawiło na unikatowe aranżacje przestrzeni parkowej wikliną artystyczną (ryc. 5c, d). Natomiast w Krośnie zaprojektowano Szklany Szlak, w skład którego wchodzi 14 szklanych rzeźb, z czego za najoryginalniejsze uważa się formy przedstawiające piszczel hutniczą, „wyrastającą” ze źródła płynnego szkła. Obiekty te zostały zlokalizowane w najważniejszych punktach miasta, takich jak Rynek, drogi wyjazdowe z miasta, dworzec kolejowy i autobusowy, dzięki czemu tworzą atrakcyjny szlak, biegnący ulicami miasta. Rzeźby tematycznie związane są z legendami i historią ziemi krośnieńskiej („Anna i Stanisław”, „Dęby św. Wojciecha”, „Trzy prządk”, „Crosflower”, „Szklana Rzeka”; <http://www.miastoszklapl/>, 10.11.2013).

Ciekawym sposobem estetyzowania przestrzeni publicznej są tymczasowe instalacje (np. drabiny na rondzie w Rzeszowie, ryc. 4a), ustawiane jako demonstracje niezwykłości wybranych sytuacji z życia miasta (juwenaliów, targów, festynów, koncertów festiwalowych, wizyt prominentów, świąt narodowych), do których dość

Ryc. 5a, b. Wiklinowe instalacje przestrzenne w Rudniku nad Sanem (fot. M. Pisarek)

Ryc. 5c, d. Wiklinowe instalacje przestrzenne w Bolestraszczyce (fot. M. Pisarek)

krytyczny stosunek wyraziła Pokrzywicka (2012, s. 182). Jak podaje autorka, skala tych przedsięwzięć jest sztucznie powiększana, a nietrwałość wykończenia i materiałów może naruszać bezpieczeństwo mieszkańców i turystów. Pomimo trafności tej oceny należy zaznaczyć, że dzięki takim instalacjom przestrzeń staje się swoistą sceną teatralną, w której użytkownik jest nie tylko biernym widzem, ale często – aktorem.

6. FONTANNY

Fontanna (łac. *font, fontis* – źródło), zwana inaczej źródłem lub wodotryskiem, to urządzenie wodne, do którego działania konieczny jest basen z przelewem, mający trzon i osobne przewody wodne zakończone dyszami, przez które woda wydostaje się pod ciśnieniem. Wyloty dysz mogą być ustawione w różnych kierunkach, sprawiając, że wytryskująca z nich woda przyjmuje rozmaite formy. Rozróżnia się dwa zasadnicze typy fontann: europejską oraz arabską. W fontannie europejskiej woda tryska ponad zbiornik, a następnie wpada do niego, jednocześnie burząc lustro wody, natomiast w fontannie arabskiej woda nigdy nie znajduje się w powietrzu, a wycieka z otworów po elementach swojej konstrukcji.

Wodotryski pełnią funkcję estetyzującą przestrzeń, zdrowotną, sanitarną, jak również mogą pobudzać wyobraźnię i zainteresowanie historią minionych epok (Szczepańska 2008, s. 54). Jak podaje Szczepańska (2010, s. 151), fontanny często są elementem centro- i miastotwórczym, powodują, że miejskie place, na których się

Ryc. 6. Współczesne miejskie fontanny: (a) „Czerech kwartałów” w Gdańsku, (b) „Kosmiczna fontanna” w Tarnowie, (c) multimedialna przy Hali Stulecia we Wrocławiu, (d) multimedialna przy zamku Lubomirskich w Rzeszowie (fot. M. Pisarek)

znajdują, ożywają jako miejsca spotkań mieszkańców i turystów (ryc. 6). Fenomen współcześnie projektowanych fontann uzyskuje się poprzez umożliwienie:

- interaktywnej zabawy z wodą (tzw. fontanny kąpielowe, ryc. 6a, b, d),
- oglądania spektakli wody z udziałem dźwięku i światła (tzw. fontanny multimedialne, ryc. 6c, d).

Jednym z ciekawszych wodotrysków nowej generacji jest „Kosmiczna fontanna” w Tarnowie (ryc. 6b). Ma 28 m średnicy i odzwierciedla schemat Układu Słonecznego. Jego centrum stanowi Słońce ze stali i szkła, z którego zamiast promieni słonecznych wydobywają się strumienie wody. Planety, symbolizowane przez granitowe kule odpowiedniej wielkości, umieszczone są na „poduszkach”, wytwarzanych przez wodę pod dużym ciśnieniem. Dzięki temu – poruszone – obracają się wokół własnej osi. Tłem dla schematu Układu Słonecznego jest czarny bazalt, w którym zainstalowano diody imitujące inne gwiazdy. Fontanna pełni również funkcję edukacyjną. Na srebrnych kołach, stanowiących orbity, znajdują się podstawowe informacje dotyczące poszczególnych planet. W konkursie *DesignNowe Miasto 2011* Tarnów wyróżniono

za zagospodarowanie placu im. ks. Jerzego Popiełuszki, na którym stoi fontanna (<http://podroze.onet.pl/tarnow-fontanna-z-ukladem-slonecznym/lkr25>, 10.11.2013).

Szczególną rolę w budowaniu produktu turystycznego mają fontanny multimedialne, które są już w wielu miastach Polski (tabela 5). Same fontanny, jak również programy teatralno-muzyczne wykonywane za ich pomocą, zyskują wielu widzów, którzy przyjeżdżają z różnych części kraju, a nawet świata. Programy odbywają się cyklicznie przez cały sezon turystyczny, a ponadto organizowane są pokazy specjalne, o wyszukanej oprawie choreograficznej.

Tabela 5. Fontanny multimedialne w Polsce

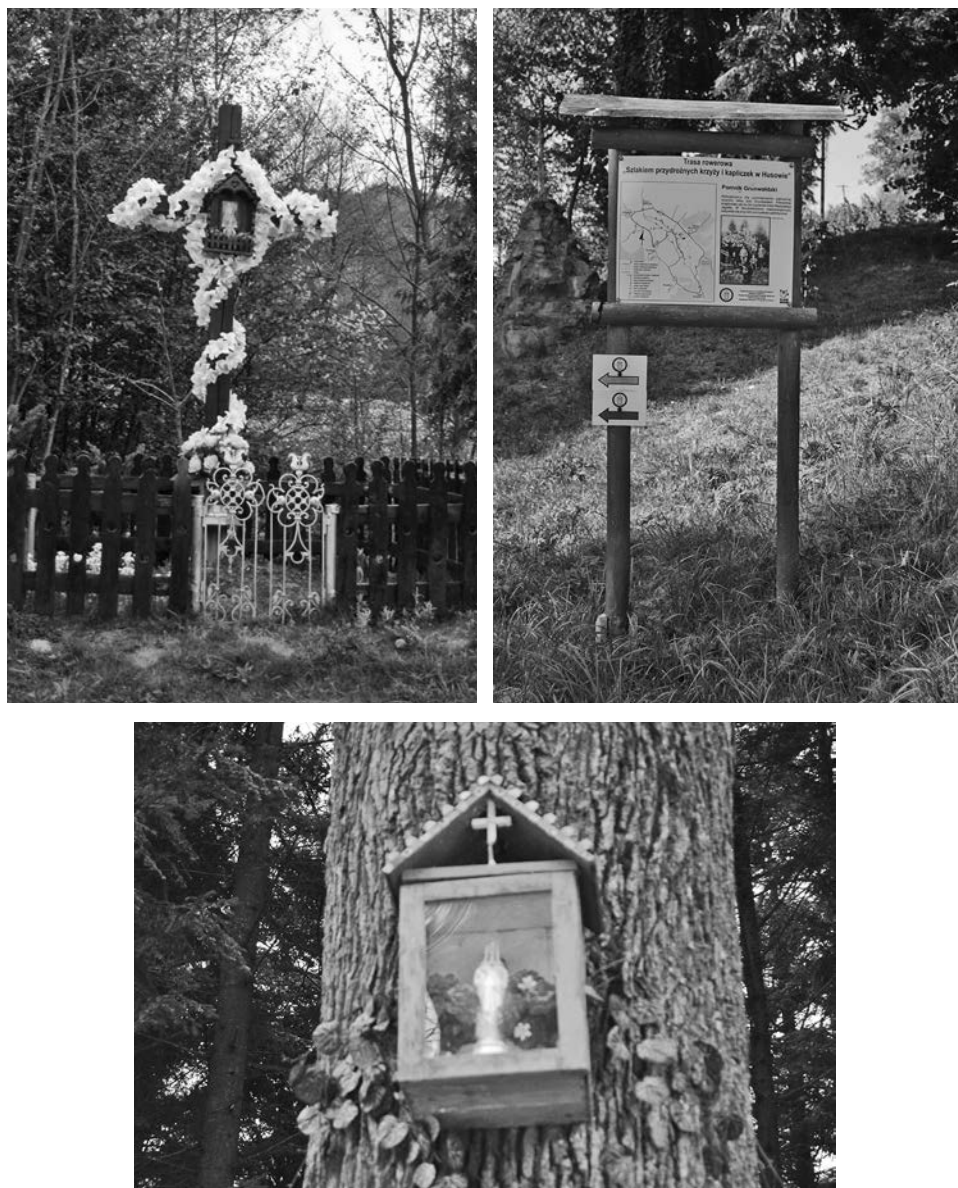
Lokalizacja	Rok powstania	Cechy charakterystyczne
Toruń, pl. Rapackiego	2008	Fontanna „Cosmopolis” składa się z 113 dysz wodnych, rozłożonych w kole symbolizującym Układ Słoneczny. Dysze są podświetlane kolorowym światłem. Strumień wody w dyszach może maksymalnie sięgnąć 5 m
Wrocław, ul. Wystawowa	2009	Niecka o wymiarach 115×108 m, 300 dysz wodnych różnego rodzaju (gejzery, dysze pieniające, dynamiczne, mgielne, punktowe, palmowe, wodne), które mogą tryskać wodę na wysokość 40 m oraz 3 dysze ogniowe
Łódź, pl. Dąbrowskiego	2009	Niecka ma kształt dwóch fal morskich, o długości 35 m i szerokości 7 m. Woda tryska z 272 dysz. Autorem projektu fontanny i dostosowanego do niej nowego wyglądu placu jest R. Szrajber
Warszawa, Skwer 1 Dywizji Pancerniej WP	2010	Multimedialny Park Fontann składa się z: fontanny głównej o powierzchni 2200 m ² , dwóch fontann liniowych o łącznej powierzchni 600 m ² i fontanny (suchej) dla dzieci o powierzchni 140 m ² . Łącznie 376 dysz
Szczecin, pl. Teatralny	2011	35 dysz strumieniowych o zasięgu 1,5 m oświetlonych różnokolorowymi diodami, 6 dysz kaskadowych i 7 rotacyjnych oświetlonych białym światłem. Powierzchnia niecki to 350 m ²
Krynica-Zdrój	2012	90 dysz ułożonych kółkiem: 40 dysz w niecce zewnętrznej, 50 – w niecce wewnętrznej z jedną dyszą centralną, mogącą przy bezwietrznej pogodzie wyrzucić strumień wody na wysokość 10 m
Rzeszów, ul. Lubomirskich	2013	Trzyczęściowy wodotrysk z 160 dyszami, dzięki którym woda tańczy w rytm muzyki. Kurtyna wodna umożliwia pokazy multimedialne i laserowe
Opole, ul. Barlickiego	2013	brak danych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych internetowych urzędów miejskich

7. MAŁA ARCHITEKTURA SAKRALNA: KAPLICZKI I KRZYŻE

Krzyże i kapliczki przydrożne są to niewielkie, wolno stojące obiekty chrześcijańskiej architektury sakralnej. Charakteryzują się różnorodnością form i bogactwem zdobienia – od prostych krzyży drewnianych po przypominające miniaturowe świątynie kapliczki. Powszechnie uważane są za wyjątkowo piękne formy twórczości ludowej

(Holly 2012, s. 312). Obiekty te obecnie stanowią wyjątkowy walor turystyczny i mogą być podmiotem licznych opracowań o charakterze albumowym oraz przewodnim tematem dla projektowanych ścieżek i szlaków turystycznych. Szlaki, łączące strefy *sacrum* i *profanum*, powstają w całej Polsce (Liro 2012, s. 193), i to coraz częściej z inicjatywy lokalnej społeczności. W województwie podkarpackim tego typu ozna-

Ryc. 7. Mała architektura na „Szlaku przydrożnych krzyży i kapliczek w Husowie” (fot. M. Gargała)

kowanymi trasami rowerowymi są: szlak „Błękitna pętla” przebiegający przez Wolę Zgłobieńską i Boguchwałę, „Szlak przydrożnych krzyży i kapliczek w Husowie” (ryc. 7), „Szlak kraczkowskich kapliczek i krzyży”, „Rzeszów i okolice: Szlakiem przydrożnych krzyży i kapliczek”, „Szlakiem krzyży i kapliczek przydrożnych w gminie Pysznica” oraz wiele innych (Gargała, Pisarek 2013, s. 26).

8. ŁAWKI I INNA MAŁA ARCHITEKTURA UŻYTKOWA

Formy małej architektury, takie jak: ławki, barierki, płotki, słupki, kosze na śmieci, słupy ogłoszeniowe nazywane są meblami miejskimi. Można je również nazwać detalem miasta, który – jak i inne jego składniki – pełni funkcje urbanistyczne. Za pomocą posadзки, schodów, oświetlenia lub innych elementów eksponuje się ważne miejsca w mieście (place, pomniki, budynki o wartości historycznej itp.), podkreśla ciągi komunikacji, rozdziela wnętrza przestrzeni prywatnej od miejsc publicznych, tworzy atmosferę wnętrza i przestrzeni (*Estetyka...* 2012, s. 15.). Mogą one znacząco zwiększyć atrakcyjność przestrzeni, budować klimat miejsca i kreować pozytywny wizerunek miasta. Jak podaje Badziak (2011, s. 40), powinny one wejść do systemu identyfikacji wizualnej (SIW) miasta obok zestawu: logo, herb, flaga i oznakowania architektoniczne. Nie jest to w polskich warunkach samorządowych zadanie łatwe,

Ryc. 8. Meble miejskie na brzozowskim rynku, rewitalizowanym w 2013 r. (fot. M. Pisarek)

meblowanie przestrzeni publicznych leży bowiem w gestii wielu, niewspółpracujących ze sobą jednostek. Można zauważyć, że większą wagę do dbania o estetykę przestrzeni miejskiej (szczególnie w strefie śródmiejskiej) przywiązują miasta uznawane za turystyczne. Pierwszym miastem, które wprowadziło jeden spójny katalog mebli miejskich, jest Wrocław. Kolejne miasta: Warszawa, Olsztyn, Poznań, Toruń, Szczecin dopiero wypracowują własne katalogi. W małych miasteczkach ujednolicenie mebli miejskich ogranicza się do rewitalizowanych rynków (ryc. 8).

Meble miejskie, a w szczególności ławki, mogą w nietypowy sposób nawiązywać do wydarzeń czy postaci związanych z miastem. Z badań własnych (Lichołai, Pisarek, Gargała 2011, s. 111) wynika, że w współczesnym krajobrazie kulturowym ławka może – obok funkcji wypoczynkowej i podtrzymywania więzi towarzyskich – pełnić

Ryc. 9. (a) Ławka z poetami na deptaku w Tarnowie, (b) ławka z wojakiem Szwejkiem na szlaku turystycznym w Sanoku i (c) ławka-symbol Przemysłu ustawiona przed Muzeum Fajek (fot. M. Pisarek)

następujące funkcje: promocyjną, edukacyjną, kształtowania świadomości ekologicznej, wychowawczą i informacyjno-reklamową. Jednym z aktualnych trendów jest ustawianie w przestrzeni publicznej ławek-rzeźb lub ławek-symboli. Chociaż nie spełniają one już pierwotnych funkcji, zostały zaakceptowane przez użytkowników jako atrakcja turystyczna. W odwiedzanych miejscowościach turyści poszukują tych ławek i obowiązkowo na ich tle wykonują pamiątkowe zdjęcia (ryc. 9a, b, c).

9. WNIOSKI

1. Mała architektura (świecka i sakralna) występująca w krajobrazie kulturowym często uznawana jest za produkt lub atrakcję turystyczną. Stanowi część składową szlaków turystycznych lub gier miejskich (np. „Szlakiem przydrożnych krzyży i kapliczek w Husowie”, „Wycieczki tropem krasnali”).
2. Pomniki, fontanny, krzyże, kapliczki, jak i inne elementy rzeźbiarskie nadają przestrzeni tożsamość oraz tworzą indywidualny wizerunek miejsca. Obecnie za atrakcję turystyczną uznaje się fontanny multimedialne oraz ławki pomnikowe, które stanęły w wielu miejscowościach Polski.
3. Meble miejskie powinny charakteryzować się ujednoliconą formą, przez co – w połączeniu z uporządkowaną zielenią – przestrzeń uzyskuje atrakcyjny wygląd. Szczególnie efekt ten uwidacznia się na odnawianych trasach spacerowych (np. Promenada Staromiejska we Wrocławiu) i rynkach małych miast (m.in. Brzozów).
4. Ze względu na swoją wartość historyczną i artystyczną obiekty małej architektury zostają utrwalane przez turystów na różnego typu nośnikach obrazu.

LITERATURA

- Badziak Ł., 2011, Wcale nie taka mała, *Zieleń Miejska*, nr 12, s. 38–41.
- Balińska A., 2009, Walory turystyczne w tworzeniu i realizacji produktu turystycznego, *Studia i Materiały Centrum Edukacji Ekologicznej*, R. 11, z. 4 (23), s. 36–42.
- Bonenberg W., 2012, Architektura jako marka miasta – na przykładzie aglomeracji poznańskiej, *Czasopismo Techniczne*, nr 1-A, z. 1, s. 97–107.
- Borcz-Mac E., Drupka J., 2007, *Analiza zasobów i możliwości rozwoju sektora turystyki w województwie podkarpackim*, Rzeszów: Urząd Pracy w Rzeszowie.
- Derek M., 2013, Turystyka poza utartym szlakiem – nowy model turystyki miejskiej, *Turystyka Kulturowa*, z. 9, s. 5–17.
- Estetyka i ład przestrzenny miasta Bydgoszczy*, 2012, Bydgoszcz: Urząd Miasta Bydgoszcz.
- Fijałkowski D., 2003, Produkt turystyczny w ujęciu marketingowym a turystyka, *Śląskie Prace Geograficzne*, nr 1, s. 81–90.
- Gargała M., Pisarek M., 2013, Roślinność towarzysząca małej architekturze sakralnej w Husowie na Podkarpaciu, *Zesz. Nauk. Płd.-Wsch. Oddz. Polskiego Tow. Inżynierii Ekologicznej i Polskiego Tow. Gleboznawczego*, nr 16, s. 25–30.
- Holly G., 2012, Kapliczki i krzyże przydrożne na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim, *Roczniki Bieszczadzkie*, nr 20, s. 309–345.
- Jałowiecki B., 2012, *Czytanie przestrzeni*, Kraków–Rzeszów–Zamość: Wyd. Konsorcjum Akademickie.

- Kistowski M., Lipińska B., Korwel-Lejkowska B., 2005, *Studium ochrony krajobrazu województwa pomorskiego*, Gdańsk: wyd. samorząd woj. pomorskiego.
- Kruczek Z., 2009, Między atrakcją a pułapką turystyczną. Dylematy turystyki kulturowej XXI wieku, [w:] A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka, razem, ale jak*, Łódź: Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa.
- Licholai L., Pisarek M., Gargała M., 2011, Funkcjonalność i atrakcyjność ławek w przestrzeni publicznej, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Człowiek w przestrzeni publicznej miasta*, XXIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 105–112.
- Liro J., 2012, Obiekty sakralne przy szlakach turystycznych w obszarze górskim na przykładzie Beskidu Niskiego, *Peregrinus Cracoviensis*, z. 23, s. 183–197.
- Łuczak M., 2007, Koncepcja marketingowa produktu turystycznego obszaru, [w:] W. Toczyński, J. Lendzion, J. Zaucha (red.), *Turystyka zrównoważona w Europie Bałtyckiej – produkty, sieci współpracy, marketing*, Gdańsk: Uniwersytet Gdański, s. 129–152.
- Mazurski K.R., 2012, Pojęcie krajobrazu i jego ocena, [w:] K.R. Mazurski (red.), *Mijające krajobrazy Polski. Dolny Śląsk*, Kraków: Wydawnictwo Proksenia, s. 11–18.
- Michalski R., 2010, Bajają o kluskach śląskich, *Gość Wrocławski*, nr 33/776, s. 3.
- Nitkiewicz-Jankowska A., Jankowski G., 2010, Krajobraz kulturowy jako walor turystyczny, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 14, *Krajobraz a turystyka*, s. 185–193.
- Pokrzywicka K., 2010, Rzeźba w przestrzeni publicznej współczesnego miasta, [w:] P. Lorens, J. Martyniuk-Pęczek (red.), *Problemy kształtowania przestrzeni publicznych*, Gdańsk: Wydawnictwo Urbanista, s. 179–183.
- Pisarek M., Hejnosz L., Mucha E., 2010, Szlak wiklinowych rzeźb, [w:] J. Rylke (red.), *Wzornictwo ogrodowe*, Warszawa: Wyd. Sztuka ogrodowa sztuka krajobrazu, s. 107–110.
- Sala J., 2012, Miasta jako cel podróży turystycznych w Polsce, [w:] T. Żabińska (red.), *Turystyka na obszarach miejskich. Uwarunkowania rozwoju. Narzędzia promocji*, Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, s. 20–33.
- Skalski J., 2011, Miasto – użytkownicy przestrzeni miejskiej – pomniki. Wzajemny dialog w sferze wyobraźni, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 15, *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, s. 288–296.
- Szczepańska M., 2008, Fontanny – nie tylko ozdoba, *Zieleń Miejska*, nr 7/8, s. 54–55.
- Szczepańska M., 2010, Fontanny a rekreacyjna funkcja miasta, *Studia Peregrinica. Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu*, nr 4, s. 149–160.
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane, DzU z 1994 r., nr 89, poz. 414.
- Zalech M., 2007, Wizerunek miasta (miejsca) jako czynnik rozwoju, [w:] M. Żabka, R. Kowalski (red.), *Przyroda a turystyka we wschodniej Polsce*, Siedlce: Akademia Podlaska, s. 402–415.
- <http://blog.archicom.pl/2012/10/15/1262/> [10.11.2013].
- <http://festiwal.krasnale.pl> [10.11.2013].
- <http://fotoswiat.pl/galeria/list.php?exhibition=40> [10.11.2013].
- <http://gadzetomania.pl/2009/12/30/jak-znalezc-wroclawskie-krasnale> [10.11.2013].
- <http://krasnale.pl> [10.11.2013].
- <http://podroze.onet.pl/tarnow-fontanna-z-ukladem-slonecznym/lkr25> [10.11.2013].
- <http://wroclaw.express-miejski.pl/wiadomosc/9369,zablakana-chmura-w-ogrodach-hallera> [10.11.2013].
- http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/1,36743,10163569,Zwierzaki_z_wygietej_blachy_pomoga_przetrywac_kryzys.html [10.11.2013].
- <http://wytownia.wroclaw.pl> [10.11.2013].
- <http://www.archicom.pl/o-firmie/patronat-i-mecenat/pod-jablonia> [10.11.2013].
- <http://www.miasostzkla.pl/> [10.11.2013].
- <http://www.moczek.com/> [10.11.2013].
- <http://www.pociagdonieba.org/> [10.11.2013].
- <http://www.wanilia.pl/> [10.11.2013].
- <http://www.wielkac.pl/rzeszowski-pomnik/o-pomniku-czynu-rewolucyjnego.html> [10.11.2013].

SMALL ARCHITECTURE IN CULTURAL LANDSCAPE AS A TOURIST ATTRACTION – GOOD EXAMPLES IN ACTION

Summary

Small architecture (secular and sacred) occurring in the cultural landscape of cities and rural areas is often considered as a tourist attraction (or an integral part of it). Monuments, fountains, crosses, shrines and other sculptural elements give the identity and create an individual image of an area. They are part of some tourist trails and urban games (for example: “Trail between roadside crosses and shrines in Husów”, “Tours along the drafts trails”). Currently, in many Polish towns stand benches and multimedia fountains that are considered as tourist attractions.

Landscape architects often design garbage bins, street lamps or bike stands of similar forms. Thanks to that and in conjunction with orderly arranged green areas the space obtains an attractive look. In particular, this effect is reflected in some renewed walking tracks (for example Promenada Staromiejska – Old Town Promenade in Wrocław) and market squares in small towns (including Brzozów). Because of its historical and artistic values, small architecture is recorded by tourists on various types data carriers.

Key words: small architecture, tourist attraction

EWA ZARAŚ-JANUSZKIEWICZ, BEATA FORNAL-PIENIAK,
BARBARA ŻARSKA, ROBERT KIJEWSKI

HISTORYCZNA DENDROFLORA WYBRANEGO FRAGMENTU DZIEŁA OBRONNEGO TWIERDZA WARSZAWA

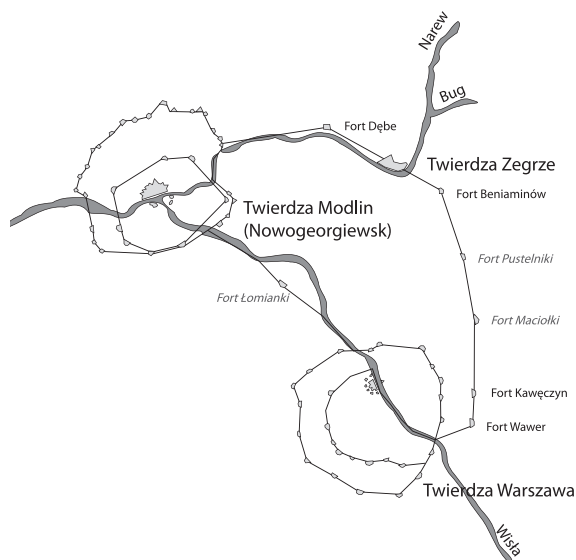
Streszczenie: Twierdza Warszawa stanowi jedno z najwspanialszych dzieł obronnych Europy XIX wieku. Według pierwotnych zamierzeń miała być elementem większego systemu obronnego, zwanego Warszawskim Rejonem Umocnionym. Pozostałymi elementami miały być twierdze Modlin i Żegrze. Twierdza Warszawa została niemal całkowicie ukończona. W jej skład wchodziła jednostka centralna w postaci Cytadeli, uzupełniona siedmioma fortami, dwa pierścienie: wewnętrzny z ośmioma fortami i zewnętrzny z 19 fortami oraz forty linii obronnej Warszawa–Żegrze. Jednym z ważniejszych elementów tworzących infrastrukturę obronną jest odpowiednio ukształtowana szata roślinna, a w szczególności odpowiednio dobrane i rozmieszczone w przestrzeni drzewa. Niniejsze opracowanie analizuje strukturę zieleni fortecznej na przykładzie jednego z fortów Twierdzy Warszawa – Fortu Bielany I, pierwszego powstałego fortu pierścienia zewnętrznego. W wyniku badań materiałów źródłowych, analizy zdjęć lotniczych z różnych okresów, dokumentów ikonograficznych i kartograficznych oraz badań terenowych wyznaczono roślinność pierwotną fortu i na tej podstawie przedstawiono wskazania do kształtowania szaty roślinnej tego obiektu.

Słowa kluczowe: maskowanie/kamuflaż, pierwotna roślinność forteczna, zielen forteczna, zielen obronna, zielen maskująca

1. WPROWADZENIE

Twierdza Warszawa jest jednym z najwybitniejszych przykładów dzieła obronnego nie tylko w Polsce, ale i w całej Europie XIX wieku. Jest elementem Warszawskiego Rejonu Umocnionego (WRU, ros. *Варшавской укрепленной район*, także Warszawski Rejon Forteczny; ryc. 1). Jest to ufortyfikowany pod koniec XIX wieku obszar, znajdujący się ówczesnie na zachodnich krańcach Imperium Rosyjskiego. Jego projekt zakładał wykorzystanie istniejących już twierdz: (1) w Modlinie (Twierdza Modlin) wraz z pierścieniem jej fortów, (2) Cytadeli Aleksandrowskiej z jej dwoma pierścieniami fortyfikacji (Twierdza Warszawa) oraz (3) nowych, planowanych obiektów (tworzących system umocnień zwany Twierdzą Żegrze) jako podstawy do operacji przeciwko Niemcom i Austro-Węgrom (Bochenek 1989).

Koncepcja WRU była rozwinięciem istniejących od czasów napoleońskich pomysłów obrony tego obszaru w oparciu o trójkąt twierdz (Napoleon I planował wzniesienie twierdz w Modlinie, Pradze i Serocku). Powrócono do niej w czasie rozbudowy twierdz w Warszawie i Modlinie do postaci wielkich twierdz fortowych.

Ryc. 1. Warszawski Rejon Forteczny (opracowanie Leszek Krupiński, 27.02.2007; źródło: [http://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Warszawski_rejon_forteczny_\(schemat\).svg](http://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Warszawski_rejon_forteczny_(schemat).svg), 20.01.2013)

Zwolennikiem rozbudowy i uzupełnienia tych umocnień był generał-gubernator Josif Hurko. Warszawski Rejon Forteczny powołano do życia w 1887 r. (Gruszecki 1966).

WRU ograniczały fortyfikacje, rozlokowane w uproszczeniu na planie trójkąta (dlatego obszar ten nazywano również „polskim trójkątem”) o wierzchołkach ulokowanych w centralnych częściach twierdz Warszawa, Modlin i Zegrze. Boki tego trójkąta, oparte o Wisłę (Modlin–Warszawa) i Narew (Modlin–Zegrze), planowano uzupełnić samodzielnymi fortami w Łomiankach oraz Dębem. Trzeci bok (Warszawa–Zegrze), pozbawiony oparcia na dużych przeszkodach wodnych, został zaplanowany z wykorzystaniem obszarów leśnych i bagiennych, które znacznie utrudniały ruchy wojsk. Na odcinku tym zaplanowano budowę trzech nowych obiektów poza twierdzami (Fort Benjaminów, Fort Maciołki i Fort Pustelniki) oraz wykorzystanie dwóch fortów budowanych w ramach Twierdzy Warszawa: Fortu Kawęczyn i Fortu Wawer. Ostatecznie do wybuchu I wojny światowej powstały tylko cztery z siedmiu fortów, przy czym dwa z nich już przed wybuchem konfliktu zlikwidowano (forty Kawęczyn i Wawer). Pozostałe dwa – Fort Dębe oraz Fort Benjaminów – istnieją do dziś (ryc. 1; Drozdowski, Zahorski 1997).

2. CEL OPRACOWANIA

Celem pracy jest zidentyfikowanie i charakterystyka specyficznych dla dzieła obronnego struktur dendroflory oraz opracowanie wskazań do kształtowania zieleni fortecznej na przykładzie najstarszego elementu fortecznego pierścienia Twierdzy Warszawa

– Fortu Bielany I. W tym celu dokonano: przeglądu literatury i analizy informacji w zakresie podziału oraz funkcji zieleni fortecznej, analizy środowiska przyrodniczego opracowywanego obszaru, dokumentacji historycznej obiektu, analizy kartograficznej uwarunkowań przestrzennych wokół fortu w XIX wieku, analizy współczesnych uwarunkowań przestrzennych, analizy struktury szaty roślinnej fortu, inwentaryzacji drzewostanu wyodrębnionego na podstawie zebranych wcześniej informacji i przedstawienia jej w formie planu, analizy struktury gatunkowej i wieku drzewostanu oraz wyników przeprowadzonych obserwacji.

3. METODA BADAWCZA

Pierwszą fazą pracy była analiza materiałów źródłowych oraz wizja lokalna na terenie Fortu Bielany I. W jego obrębie należało odnaleźć pozostałości roślinności historycznej. Aby trafnie ją scharakteryzować, należało wyszukać informacje na temat zieleni fortecznej, jej funkcji oraz budowy specyficznych struktur tworzących drzewostany obiektów obronnych.

Dla obszaru Bieleń nie opracowano jeszcze miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, co utrudniało dostęp do informacji szczegółowych na temat omawianego terenu. Pomocny był raport o stanie dzielnicy, który zawierał niezbędne informacje odnośnie do obszaru fortu. Bardzo cenne były również ocalałe fotografie lotnicze z początków XX wieku oraz rycina lokalizacji fortu autorstwa carskich projektantów układu Twierdzy Warszawa. Na podstawie wspomnianych zdjęć wykonana została analiza struktury przestrzennej otoczenia fortu w latach 1920–2012. Analiza objęła przede wszystkim obszar fortu, ale też jego najbliższe otoczenie. Potwierdziło to fakt, że teren zlokalizowany jest w miejscu strategicznym, o specyficznych warunkach terenowych (Skała Warszawska). Zdjęcia wykonane współcześnie pokazały znaczne zmiany w układzie przestrzeni obiektu oraz zmianie biegu koryta Wisły.

Kolejnym etapem prac była inwentaryzacja drzewostanu fortu, wyodrębnionego z całej struktury zieleni wysokiej. W oparciu o dokonany przegląd literatury z zakresu rodzajów i kształtowania zieleni fortecznej oraz po przeprowadzeniu wizji lokalnej i weryfikacji stanu istniejącego (wykluczeniu zieleni niskiej oraz wysokiej wykazującej niewielkie zaawansowanie wiekowe), a także na podstawie inwentaryzacji przeprowadzonej w latach 2009–2011 wykonana została analiza wieku i składu gatunkowego badanego drzewostanu. Jej celem było wyodrębnienie na podstawie struktury gatunkowej oraz wiekowej drzewostanu egzemplarzy drzew, stanowiących materię struktur historycznych fortu. W tym celu, w załączniku graficznym do inwentaryzacji określono umiejscowienie poszczególnych drzew o wartości historycznej. Zebrane informacje pozwoliły na oszacowanie wieku poszczególnych egzemplarzy i ich pogrupowanie w określonych przedziałach wiekowych uwzględniających tempo rozwijania się zieleni fortecznej na obszarze fortu. Wiek drzewostanu określony został na podstawie *Tabeli wiekowej drzew*, opracowanej w latach 1980–1986 przez prof. L. Majdeckiego.

Przeprowadzone analizy wyodrębniły strukturę zieleni fortecznej oraz pozwoliły na opracowanie ogólnych zaleceń do kształtowania zieleni Fortu Bielany I.

4. CHARAKTERYSTYKA TWIERDZY WARSZAWA

Twierdza Warszawa (ros. *крепость Варшава*) to zespół fortów i innych budowli fortyfikacyjnych wzniesionych przez władze Imperium Rosyjskiego wokół Warszawy w XIX wieku. Sama nazwa używana była w okresie od 1879 do 1913 r. (Królikowski 1983, 1997).

Punkt centralny tego dzieła obronnego stanowiła Cytadela (ryc. 2), która była otoczona podwójnym pierścieniem fortyfikacji, składającym się z ośmiu fortów wewnętrznych i 19 fortów zewnętrznych. Dodatkowo obszar Twierdzy Warszawa został rozszerzony o cztery forty zewnętrzne, tworzące tzw. linię Warszawa–Zegrze (Olenczak, Tuszek 2013).

Wzniesiona w pierwszej połowie XIX wieku Cytadela Aleksandrowska – mimo uzupełnienia jej siedmioma fortami – nie spełniała wymagań stawianych przez rozwój technik wojennych, służąc głównie celom policyjnym. Wpływ na podjęcie decyzji o rozbudowie fortyfikacji w zachodnich częściach Rosji przyspieszyły wydarzenia z końca lat 70. XIX wieku, a więc przede wszystkim kongres berliński i sojusz między Austro-Węgrami a Niemcami (Głuszek 1996).

Ryc. 2. Zdjęcie satelitarne przedstawiające współczesny stan Cytadeli Warszawskiej (źródło: Google Earth, 12.02.2013)

Decyzję o przekształceniu Warszawy w twierdzę władze carskie podjęły w 1879 r., samą budowę rozpoczęto z kilkuletnim opóźnieniem. Zaplanowano dwa pierścienie fortów, z których zewnętrzny obejmował także część miasta po prawej stronie Wisły, zaś wewnętrzny – tylko lewą. Ze względu na oszczędności twierdza zamknęła rozwijające się miasto na stosunkowo niewielkiej przestrzeni, co zahamowało terytorialny rozwój Warszawy na kilkadziesiąt lat (Królikowski 1983). Budowę fortów rozpoczęła na wiosnę 1883 r., zaś zakończono w 1890 r. W tym czasie wzniesiono 20 fortów.

Zapóźnienie techniczne Rosji sprawiło, że już w momencie ukończenia forty były przestarzałe. W związku z tym na przełomie lat 80. i 90. XIX wieku nastąpiła modernizacja twierdzy. W jej ramach wybudowano siedem uzupełniających dzieł (punktów oporu) oraz dwa wchodzące w skład twierdzy obiekty linii Warszawa–Zegrze (Warszawski Rejon Forteczny). Przede wszystkim jednak zmodernizowano istniejące obiekty – wzmocniono stropy budowli betonem i dodatkowym nadkładem ziemi, zastąpiono ceglane obiekty bojowe (kaponiery) ich betonowymi odpowiednikami.

Łącznie Twierdza Warszawa składała się z 29 fortów i dużych punktów oporu. Uzupełniały ją liczne lokalne, ziemne punkty oporu i baterie artyleryjskie. Centrum twierdzy niezmiennie tworzyła Cytadela Aleksandrowska wraz z jej fortami. Tak ukształtowana twierdza weszła w skład Warszawskiego Rejonu Fortecznego, tworząc następującą strukturę (Królikowski 1983):

- Aleksandryjska Cytadela Warszawska – Bateria Nadbrzeżna, Fort Siergieja, Fort Gieorgija, Fort Pawła, Fort Aleksieja, Fort Władimira, Fort Śliwickiego;
- wewnętrzny (drugi) pierścień fortów – Fort P („Bema”, zwany też „Parysów”), Fort W („Wola”), Fort W-Tscha („Odolany”), Fort Tscha („Szczęśliwice”), Fort Tscha-M („Rakowiec”), Fort M („Mokotów”), Fort M-Tscha („Odyńca”), Fort Tsche („Piłsudskiego”);
- zewnętrzny (pierwszy) pierścień fortów – Fort I („Bielany”), Fort II („Wawrzyszew”), Fort IIA („Babice”), Fort III („Blizne”), Fort IV („Chrzanów”), Fort V („Włochy”), Fort VI („Okęcie”), Fort VII („Zbarż”), Fort VIIA („Służewiec”), Fort VIII („Służew”), Fort IX („Sadyba”, zwany też „Czerniaków”), Fort X („Augustówka”, zwany też „Siekierski”), Fort XI („Grochów”, zwany też „Grochów Duży”), Fort XIA („Grochów II”, zwany też „Grochów Mały”), Fort XII („Antoninów”), Fort XIIA („Ząbki”, zwany też „Lewinów”), Fort XIII („Lewiopol”, zwany też „Lewicpol”), Fort XIV („Marywil”), Fort XIVA („Pelcowizna”);
- linia obronna Warszawa – Zegrze: Fort „Wawer”, Fort „Kawęczyn”.

W 1913 r. w związku z drastycznym pogorszeniem się sytuacji międzynarodowej nastąpiła zdecydowana zmiana planów strategicznych Rosji. Podjęto decyzję o przywróceniu twierdzy w Warszawie do stanu bojowego. W związku z tym istniejące forty pospiesznie wzmacniano, rekonstruując część zniszczonych umocnień. Wznoszono m.in. nowe, betonowe kaponiery. Mimo tych prac w sierpniu 1915 r. Warszawa została poddana bez walki. Przed jej opuszczeniem wojska rosyjskie wysadziły najważniejsze obiekty forteczne, mosty i infrastrukturę kolejową (Królikowski 1997).

W okresie po II wojnie światowej los fortów był różny. Zabrakło spójnego planu urbanistycznego ich zagospodarowania, także w ostatnich latach. Większość obiektów obsadzało Wojsko Polskie, w późniejszym okresie przekazując je np. na potrzeby ogródków działkowych. Pojedyncze forty przeznaczono na cele rekreacyjne. Wiele fortów zostało opuszczonych; w ostatnich latach postępuje ich ciągła dewastacja. Szereg obiektów znajdujących się w rękach prywatnych ulega bezpowrotnemu zniszczeniu. Żaden z fortów Twierdzy Warszawa nie jest udostępniony do zwiedzania. Mimo tych negatywnych zjawisk twierdza nadal ma ogromny potencjał jako cenny zabytek (Bogdanowski 1996; Królikowski 1997; Łagowski 2005).

5. SZATA ROŚLINNA DZIEŁ OBRONNYCH

Szczególnym elementem takiego zabytku jest szata roślinna (Ceynowa-Gieldon, Nienartowicz 1995; Środulska-Wielgus 1999). W największym uproszczeniu szatę roślinną dzieł obronnych można podzielić w następujący sposób:

- zieleń garnizonowa, związana z zapleczem twierdzy, dzieląca się na:
 - zieleń ozdobną, stosowaną wokół obiektów reprezentacyjnych i użytkowych: szpitali, koszar, budynków dowództwa,
 - zieleń zaplecza, stanowiącą sady i warzywniki,
 - zieleń osłonową, stosowaną jako zabezpieczenie przeciwdziałkowe i przeciwpodmuchowe magazynów i składów amunicyjnych,
 - zieleń techniczną, obejmującą drzewa jako punkty obserwacyjne, zaopatrującą garnizon w opał i materiał konstrukcyjny, wzmacniającą wały;
- zieleń taktyczna, związana z fortyfikacjami i komunikacją jako organami obrony systemu nerwowego, gwarantującego sprawne funkcjonowanie całości:
 - zieleń przeszkodowa, stanowiąca planowe, zwarte, formowane nasadzenia gatunków kolczastych i ciernistych, będąca budulcem dla elementów przeszkodowych,
 - zieleń maskująca, stanowiąca planowe nasadzenia roślinności osłaniające obiekty militarne, będąca zarówno roślinnością wysoką, jak i niską,
 - zieleń przesłaniająco-towarzysząca, ściśle związana z komunikacją, stanowiąca osłonę dróg przed okiem nieprzyjaciela, śniegiem, słońcem.

5.1. Gatunki zieleni fortecznej

Dobór gatunkowy roślinności był związany przede wszystkim z funkcją zieleni, ale także wymaganiami siedliskowymi i możliwościami uprawy (Środulska-Wielgus 1999). Na twierdzach wykorzystywano w pierwszej kolejności gatunki rodzime, charakterystyczne dla danego obszaru, ale pojawiały się również gatunki obcego pochodzenia. Obszary położone na zewnątrz twierdz i fortów obsadzano często gatunkami ciernistymi i kolczastymi, tworzącymi naturalne, trudne do przebycia przeszkody, a także charakteryzującymi się dużą wytrzymałością na wysokie temperatury i niedobory wody (Ceynowa-Gieldon, Nienartowicz 1995). Część z nich sprowadzano do nas z obszarów o ciepłym klimacie, w których cierniste zarośla należą do głównych formacji

roślinnych, charakterystycznych przede wszystkim dla miejsc suchych, zdegradowanych gospodarczą działalnością człowieka.

Wśród gatunków najczęściej wykorzystywanych do obsadzeń fortyfikacji obronnych górowała robinia biała (*Robinia pseudoacacia*) oraz głóg dwuszyjkowy (*Crataegus laevigata*). W linii obrony bardzo często wykorzystywana była róża pomarszczona (*Rosa rugosa*) oraz śliwa tarnina (*Prunus spinosa*) (Poznański 1999). W realiach XIX-wiecznych systemów fortowych na przedpolach fortów lokowano – jakby w formie wielkiej drabiny – liniowe szpalery przesłaniające, składające się m.in. z kolczastych robinii akacjowych, tarniny i głogu, czasem grupy dereni (maski przednie), które utrudniały nie tylko zdobycie dzieła z bezpośredniego przedpola, ale nawet ocenę dystansu i celności ognia poprzez ukrywanie wybuchów. Poza linią obrony, za fortami, wzdłuż dróg na terenie twierdzy oraz doprowadzających do dzieła, wykorzystywano gatunki charakteryzujące się gęstym ulistnieniem, jak: klon pospolity (*Acer platano-ides*), kasztanowiec pospolity (*Aesculus hippocastanum*), lipa drobnolistna (*Tilia cordata*) i jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*). Rezygnowano z wprowadzania gatunków iglastych, gdyż zbyt często zwracały uwagę w okresach bezlistnych (Poznański 1999).

5.2. Formy układów zieleni fortecznej

Zestawienie według Środulskiej-Wielgus (1999) modeli historycznych zespołów zadrzewień fortecznych wskazuje na rozbudowany zakres znaczenia zieleni jako elementu strategii militarnej wykorzystywanego na przełomie XIX i XX wieku (ryc. 3). Uwydatnia również szczegółowy podział funkcji i form zieleni militarnej i obrazowo nakreśla możliwości poszczególnych rozwiązań. Dodatkowo wskazuje na istniejącą w owych czasach taktykę postępowania z nasadzeniami przede wszystkim maskującymi dzieło obronne, ale także dezorientującymi przeciwnika. Z przedstawionego poniżej zestawienia można wywnioskować, że szeroko rozwinięte było stosowanie zadrzewień jako elementu maskującego i deformującego zespół militarny głównie z pozycji naziemnej. Ochrona przed obserwatorami powietrznymi sprawiała duże kłopoty i wymagała wymyślenia coraz nowszych, szybszych i bardziej skutecznych niż tworzywo roślinne technik maskujących.

Grupa fortowa rozproszona wskazuje na wykorzystanie pozornie niekonsekwentnych układów zieleni pomiędzy obiektami obronnymi. Porozrzucane po całym terenie krótkie odcinki szpalerów imitują inny od rzeczywistego układ dróg. Taki system wprowadza pewną dezorientację przeciwnika. Według Poznańskiego (1999) zieleni lokowana pomiędzy fortami miała za zadanie ograniczenie pola widzenia i ruchów nadchodzących wojsk i zwiadów nieprzyjaciela.

Zadrzewienia jako element maskujący stosowano zarówno w fortyfikacjach stałych, jak i polowych. W pierwszym wariantcie zadanie było znacznie trudniejsze ze względu na brak możliwości zupełnego ukrycia budowanego obiektu przed akcją szpiegowską sąsiadów, która w czasach pokoju stawała się bardzo intensywna. Należało jednak dążyć do utrudnienia ostrzału artyleryjskiego ze strony przeciwnika i w tym celu wykorzystywano naturalne walory przesłaniające elementów zieleni.

FUNKCJA	TAKTYCZNA						GARNIZONOWA	
	FORTYFIKACJI			KOMUNIKACJI			ZAPLECZA	
	PRZESZKODA	DEFORMUJĄCA		MASKUJĄCA		DEZIFORMUJĄCA	UŻYTKOWA	OZDOBNA
FORMA		sylwetę	riarys	naturalizująca	pozorująca			
UKŁADY POWIERZCHNIOWE								
UKŁADY GRUPOWE								
UKŁADY KULISOWE								
UKŁADY PASMOWE								
UKŁADY LINIOWE								
UKŁADY PUNKTOWE								
UKŁADY ZŁOŻONE								

Ryc. 3. Zestawienie funkcji i form układów zieleni stosowanych w zespołach fortyfikacyjnych przełomu XIX i XX wieku. Schematy modeli historycznych zespołów zadrzewień fortecznych (źródło: Grązewicz 2007, za Środulską-Wielgus 1999)

Zieleń jako element przeszkodowy lub maskujący była bardzo często stosowana w bezpośrednim sąsiedztwie fos. W czasie działań wojennych istniejący system maskujący wokół fortów wykorzystywano wtórnie jako dodatkowe przeszkody.

Szczególne rolę zieleń odgrywała w układach komunikacyjnych. Według Środulskiej-Wielgus (1999) rodzaj zadrzewienia zależał przede wszystkim od klasy drogi oraz terenu, w jakim się znajdowała. Klasa dróg powiązana była z ich przepustowością i dopuszczalnym naciskiem na nawierzchnię. Jeżeli droga przeznaczona była do przemieszczania dużych mas ludzkich i sprzętu, wówczas stosowano zadrzewienia z drzew o wysoko położonych koronach i uzupełniano je zakrzewieniami. Wykorzystywanie drzew z wysoko podniesionymi koronami ułatwiało podwiązywanie gałęzi i wprowadzanie specjalnych mat maskujących. Metoda ta podczas marszu wojsk zapewniała pewną ochronę przed uporczywym śniegiem i wiatrem, znacznie osłabiała wzbijanie się kurzu (demaskującego przemarsz oddziałów), zaś latem wewnątrz utworzonego tunelu o kilka stopni obniżała temperaturę (Zaraś-Januszkiewicz, Grązewicz 2008).

6. NAJSTARSZY FRAGMENT PIERŚCIENIA FORTECZNEGO TWIERDZY WARSZAWA

Fort Bielany I, jeden z najstarszych fragmentów dzieła obronnego Twierdza Warszawa, zlokalizowany jest w północnej części lewobrzeżnej Warszawy, w otulinie Lasu Bielańskiego, który jest pozostałością dawnej średniowiecznej Puszczy Mazowieckiej. Obiekt znajduje się na obszarze Równiny Warszawskiej, górującej od południa nad obniżeniem tarasu erozyjnego, co miało wpływ na jego strategiczne funkcje. Połączenie z miastem tworzy ul. Marymoncka, będąca dawną drogą forteczną. Obiekt graniczy od wschodu z trasą szybkiego ruchu E7, łączącą Warszawę z Gdańskiem (ryc. 4 i 5).

Pierwszy fort zewnętrznego pierścienia Twierdzy Warszawa nazywany był niekiedy fortem „Bielany”. Jego całkowita powierzchnia (wraz z przedstokiem – esplanadą) wynosiła 52,95 ha, a rzędna najwyższego punktu – 104,1 m n.p.m. Obiekt miał szerokość 500 m, a długość 150 m. Dziś jego powierzchnia jest prawie dziesięciokrotnie mniejsza i wynosi około 5,6 ha. Fort znajdował się na obszarze ograniczonym ulicami: Dewajtis i Marymoncką oraz Wybrzeżem Gdyńskim. Miał wały ziemne, oddzielne dla piechoty i artylerii, otoczone suchą fosą.

Prace przy wznoszeniu fortu rozpoczęto w 1883 r. Jego zadaniem była obrona doliny Wisły z cypla południowej Równiny Warszawskiej, górującej od południa nad obniżeniem tarasu erozyjnego, a od północnego wschodu – nad najniższym tarasem akumulacyjnym Wisły (Królikowski 1997).

Fort Bielany I strzegł drogi wodnej wiodącej do twierdzy oraz ważnej drogi forteczonej, pokrywającej się z jednym z najstarszych traktów bitych w okolicach Warszawy, czyli drogi z Warszawy przez Bielany i Łomianki do Modlina (Królikowski 1983).

Fort Bielany I został zniszczony w wyniku decyzji o likwidacji twierdzy z 31 stycznia 1909 r. i podlegał kilku kolejnym akcjom rozbiórkowym. W ramach likwidacji zniszczono najpierw jego elementy bojowe, a następnie, w 1947 r., około 100-metro-

Ryc. 4. Zdjęcie lotnicze Fortu Bielany I z 1945 r. (archiwum Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków)

Ryc. 5. Fort Bielany I – stan obecny (źródło: Google Earth, 20.01.2013)

wie koszary szyjowe, co spowodowało, że z fortu do dziś pozostały jedynie czytelne w terenie ślady fundamentów. Z obiektów kubaturowych istniejących na jego terenie żaden się nie zachował. Na przedstoku fortu (od strony ul. Marymonckiej) urządzono w 1927 r. Cmentarz Żołnierzy Włoskich (Głuszek 1996).

We wrześniu 1939 r. fort był obsadzony przez polski batalion, który na skutek błędów w dowodzeniu został stamtąd szybko wycofany, co niestety pociągnęło za sobą dotkliwe straty w stanie osobowym batalionu. Obecnie teren fortu jest w większości zalesiony i jedynie jego część wykorzystywana jest jako strzelnica sportowa. Obiekt objęty jest ochroną konserwatorską (Królikowski 1997).

6. WYNIKI

6.1. Analiza struktury przestrzennej wokół Fortu Bielany I na przestrzeni lat 1886–2011

Obszar przed zabudową był częścią lasu Puszczy Mazowieckiej, w którym to odbywały się liczne imprezy miejskie, czasem nawet z udziałem króla. Las Bielański również w XIX wieku był popularnym miejscem spotkań. Po II wojnie światowej został przyłączony do Warszawy. Na jego terenie wybudowano Park Kultury ze słynną „karuzelą na Bielanych”. W 1973 r. park zlikwidowano, a okolicznym terenom przyznano statut rezerwatu krajobrazowego.

Miejsce na fort wybrano z powodu ukształtowania terenu oraz sąsiedownia z główną drogą prowadzącą do miasta od północy. W latach 20. XX wieku trwały rozbiórki fortu, ale jednocześnie wybudowano zespół pięciu budynków równoległych do siebie i graniczących z fortem. Były to zapewne koszary wojskowe. Do ich wzniesienia użyto najprawdopodobniej materiałów rozbiórkowych z fortu. Według zdjęć lotniczych zostały one rozebrane przed II wojną światową. Obecnie koryto Wisły jest oddalone od fortu znacznie bardziej niż podczas jego powstawania, co na pewno miałoby znaczenie podczas budowy obiektu obecnie, gdyż o wiele zmniejszyła się widoczność na rzekę.

6.2. Zielen Fortu Bielany I

Na terenie Fortu Bielany występują zespoły zieleni wysokiej i niskiej, wśród których wyróżnia się: roślinność naturalną, pierwotne nasadzenia historyczne oraz nieuporządkowane grupy roślinności samoistnie się rozrastającej. Do najliczniej występujących gatunków drzewiastych zalicza się: jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*), klon pospolity (*Acer platanoides*), sosnę zwyczajną (*Pinus sylvestris*), robinie białą (*Robinia pseudoacacia*). Rzadziej obserwuje się takie gatunki, jak: klon jawor (*Acer pseudoplatanus*), brzoza brodawkowata (*Betula pendula*), grab pospolity (*Carpinus betulus*), topola osika (*Populus tremula*), topola (*Populus sp.*), dąb szypułkowy (*Quercus robur*).

W warstwie krzewów najczęściej spotyka się podrosty jesionu wyniosłego (*Fraxinus excelsior*) i klonu pospolitego (*Acer platanoides*), głogu jednoszyjkowego (*Crataegus*

monogyna), porzeczki czarnej (*Ribes nigrum*), róży pomarszczonej (*Rosa rugosa*), bzu czarnego (*Sambucus nigra*) i śnieguliczki białej (*Symphoricarpos albus*).

Taka szata roślinna koresponduje z wytycznymi, jakimi posługiwano się przy tworzeniu dzieła obronnego – roślinność rodzima, nieodcinająca wizualnie dzieła obronnego od otoczenia oraz roślinność kolczasta lub ciernista (nawet obcego pochodzenia), wchodząca w skład elementów zasiekowych (Ceynowa-Gieldon, Nienartowicz 1995; Poznański 1999).

6.3. Analiza zróżnicowania wysokości zieleni trwałej Fortu Bielany I

Na zdjęciu satelitarnym z 2009 r. widać zarys fortu formowany roślinnością wysoką liściastą i iglastą (ryc. 5). Dokładnie widoczna jest część wnętrza twierdzy, nieporośnięta zwartym drzewostanem, a jedynie przypadkowo rosnącymi drzewami, jak np. rzędownym nasadzeniem topoli *Populus nigra* 'Italica'. Roślinność fortu jest w dużej części wizualnie jednorodna ze ścianą lasu, dlatego można przypuszczać, że na przełomie XIX i XX wieku jej zadaniem było wtopienie dzieła obronnego w otaczający krajobraz. Zapewne długi okres rozwoju roślin w stosunku do krótkiego istnienia fortu nie pozwolił w pełni osiągnąć zamierzonego efektu.

Na podstawie inwentaryzacji powstała analiza zróżnicowania wysokości zieleni trwałej Fortu Bielany I (ryc. 6), w której roślinność została określona jako niska lub wysoka. Do zieleni niskiej zaliczone zostały obszary porośnięte krzewami lub niekontrolowane rozrastającymi się podrostami sąsiadujących drzew. Zieleni wysoka

Ryc. 6. Analiza zróżnicowania zieleni trwałej Fortu Bielany I (źródło: Kijewski 2010)

obejmuje drzewa i grupy drzew na terenie twierdzy. Zielen niska zajmuje około 10% powierzchni fortu, zaś wysoka – około 35%. Pozostałą przestrzeń porastają zbiorowiska niskich roślin ruderalnych.

Ponieważ teren fortu przez długi czas nie był wykorzystywany do celów militarnych, duża część drzewostanu w wyniku braku pielęgnacji i utrzymywania zaczęła zanikać lub przekształcać się pod wpływem roślin bardziej ekspansywnych. Na podstawie zebranych informacji na temat fortu i zieleni przyfortecznej można wyróżnić układy roślin, należące do dawnego zespołu fortyfikacji. Zielen tę stanowią nasadzenia drzew i krzewów na wale obronnym oraz poniżej niego – najlepiej zachowanej struktury przestrzennej obiektu. Mimo silnego zróżnicowania wiekowego, można wyróżnić stare (historyczne) egzemplarze drzew, umiejscowione w okolicy wału, oraz młode, których rozmieszczenie jest przypadkowe.

6.4. Analiza dendrochronologiczna drzewostanu Fortu Bielany I

Analiza (ryc. 6 i 7) miała za zadanie określić, które egzemplarze drzew mogą należeć do struktur roślinnych dawnego fortu, a które są wynikiem wzrostu samosiewów i późniejszych nasadzeń. Ponieważ budowa fortu wiązała się z pracami ziemnymi na wielką skalę, należy założyć, że roślinność, która rosła w tym miejscu, kolidowała z tymi działaniami i została usunięta. W związku z tym – biorąc pod uwagę fakt, że obiekt powstał około 1883 r. – najstarsze z nasadzeń fortecznych mogą mieć dzisiaj około 130–150 lat.

Ryc. 7. Analiza dendrochronologiczna drzewostanu Fortu Bielany I (źródło: Kijewski 2010)

Na podstawie tych spostrzeżeń powstał podział na pięć grup wiekowych, kształtujący się następująco: grupa 1. – wiek powyżej 130 lat, grupa 2. – wiek 100–130 lat, grupa 3. – wiek 65–99 lat, grupa 4. – wiek 50–64 lat, grupa 5. – wiek 49 i mniej lat.

Pierwsza grupa to drzewa wyróżniające się najstarszym wiekiem, które mogły występować na badanym obszarze jeszcze przed powstaniem fortu i nie zostały zniszczone podczas jego budowy. Grupa druga to drzewa, odgrywające rolę zieleni fortecznej, o funkcjach głównie maskujących. Grupa trzecia to drzewa, które pojawiły się na tym terenie w okresie międzywojennym oraz w wyniku likwidacji fortu. Grupy czwarta i piąta uwzględniają roślinność niezwiązaną bezpośrednio z fortyfikacją, ale występującą w jej obrębie.

Wiek poszczególnych drzew oszacowany został na podstawie *Tabeli wiekowej drzew*, opracowanej w latach 1980–1986 przez prof. L. Majdeckiego.

Analiza dendrochronologiczna ujawniła następujący udział wyróżnionych grup w drzewostanie fortu: pierwsza (powyżej 130 lat) zawiera 8,0% drzew, grupa druga (wiek 100–130 lat) – 20,1%, grupa trzecia (wiek 65–99 lat) – 37,2%, grupa czwarta (wiek 50–64 lata) – 22,6%, zaś grupa piąta (do 49 lat) – 12,1%. Drzewa tworzące substancję zabytkową stanowią 28,2% całego drzewostanu fortu (na podstawie Rucińskiego 1998).

Na obszarze fortu występują 362 drzewa, z czego 102 to egzemplarze drzew historycznych, których wiek wynosi od 100 do 250 lat. Należy przypuszczać, że są to drzewa pamiętające czasy istnienia Fortu Bielany I.

Drzewa historyczne z pierwszej grupy rozmieszczone są dość przypadkowo i nie tworzą kompozycji z zadrzewieniami fortecznymi. Ich umiejscowienie (np. w fosie) może świadczyć o wcześniejszym ukształtowaniu terenu, które było wzięte pod uwagę podczas budowy fortu. Do najstarszych drzew zalicza się większość dębów szypułkowych (*Quercus robur*). Pojawiają się także egzemplarze robinii akacjowej (*Robinia pseudoacacia*), która stosowana była do formowania żywopłotów w celu utrudnienia przedarcia się do fortu.

Grupę drugą tworzą drzewa, których wiek wskazuje na pojawienie się ich tuż po powstaniu fortu. Po porównaniu lokalizacji roślin z zarysem fortu widać, że komponują się z jego kształtem. Występują przede wszystkim w okolicy fosy oraz na wale obronnym.

6.5. Analiza składu gatunkowego badanego drzewostanu Fortu Bielany I

Gatunkiem dominującym na terenie fortu jest klon pospolity (*Acer platanoides*). Stanowi on ponad 60% drzewostanu poddanego analizie. Jest on również głównym składnikiem podszytu zadrzewień. Drugim gatunkiem pod względem częstości występowania jest jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*), który stanowi 13% badanego drzewostanu, a robinia akacjowa (*Robinia pseudoacacia*) tworzy 11% zadrzewienia. Na terenie opracowania występuje również sosna pospolita (*Pinus silvestris*), stanowiąc około 5% składu gatunkowego. Pozostałe 9% tworzą: dąb szypułkowy (*Quercus robur*) oraz grab pospolity (*Carpinus betulus*).

Wyniki przeprowadzonych analiz potwierdzają występowanie na terenie Fortu Bielany I gatunków charakterystycznych dla zielni fortecznej. Są to rośliny szybko

rosnące o dużej masie liści, a więc gęstym ulistnieniu. Pełniły one funkcje maskujące dzieło forteczne. Najlicniejszą grupą drzew historycznych są klony (*Acer platanoides*) i jesiony wyniosłe (*Fraxinus excelsior*).

6.6. Analiza struktur funkcjonalnych zieleni

W stanie obecnym nie zachowały się drzewostany – ani ich fragmenty – wchodzące w skład jakichkolwiek struktur zieleni przeszkodowej przedpola i obronnej samego fortu (poza fosą i wałem obronnym). Prawdopodobnie – ze względu na lokalizację obiektu – zastosowano struktury grupowe, pasmowe lub złożone zadrzewień przeszkodowych przedpola fortu. Można przypuszczać, że obecnie widoczne są nieliczne pozostałości po układach zieleni maskującej. Jej funkcją było deformowanie sylwety i narysu obiektu, dlatego zapewne zaplanowano ją w postaci układów grupowych lub złożonych. Świadczyć o tym może fakt, że najstarsze drzewa występują najliczniej na obrzeżach fortu w nieregularnych układach. Brak innych przesłanek na temat taktycznej roli zadrzewień dezinformujących i dezorientujących wokół obiektu, jak również w jego granicach.

Podobnie, z powodu szczątkowego stanu zachowania i braku szczegółowej dokumentacji obiektu, nie można odnaleźć w terenie pozostałości po zieleni zaplecza – zieleni garnizonowej tak użytkowej, jak i ozdobnej.

7. WYTYCZNE I ZALECENIA DO KSZTAŁTOWANIA ZIELENI FORTECZNEJ FORTU BIELANY I – KIERUNKI KSZTAŁTOWANIA ZIELENI I TERENÓW POFORTECZNYCH

Jedną ze współczesnych form ochrony prawnej dziedzictwa kulturowego na podstawie *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 23 lipca 2003 r. jest park kulturowy. Ma on na celu ochronę krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej, w powiązaniu z ochroną elementów środowiska przyrodniczego (Kozarski 1999).

Od 2003 r. przystąpiono na terenie całego kraju do tworzenia fortecznych parków kulturowych, jako formy idealnie odpowiadającej potrzebom ochrony rozproszonych i zajmujących duże powierzchnie zespołów obronnych powiązanych w systemy funkcjonalno-przestrzenne o wyjątkowym potencjale kulturowym i przyrodniczym.

Jako pierwszy powołano Forteczny Park Kulturowy Twierdzy Srebrna Góra, a następnie Forteczny Park Kulturowy Twierdzy Kłodzko. Od wielu lat trwają również prace nad utworzeniem fortecznych parków kulturowych na terenach zurbanizowanych dużych miast, m.in. Krakowa, Warszawy, Torunia, Przemysła, Zamościa.

Fort Bielany I, jako fragment XIX-wiecznego systemu fortecznego Twierdzy Warszawa, stanowi zabytkowy układ podlegający szczególnej ochronie – zgodnie z *Uchwałą* Nr XX/203/2000 Rady m.st. Warszawy z dnia 20 marca 2000 r. w sprawie ustaleń wiążących gminy warszawskie przy sporządzaniu miejscowych planów zagospo-

darowania przestrzennego dla systemu fortecznego XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa. W świetle tego dokumentu obiekt Fort Bielany I należy poddać konserwacji i restauracji istniejącej substancji zabytkowej w obszarach zawartych w pierwotnym narysie dzieła. Bezwzględnie należy również dążyć do **przywrócenia profili i narysów form ziemnych**, w celu ich uczytelnienia i podkreślenia zachowanych historycznych ciągów i przestrzeni komunikacyjnych. Działaniom tym powinna towarzyszyć rewaloryzacja **zieleni** oraz **likwidacji zieleni zagrażającej** substancji zabytkowej i **ograniczającej czytelność** historycznej struktury obiektów. Powinno się również dążyć do likwidacji **współczesnych obiektów budowlanych**, kolidujących z historycznym charakterem założenia (w przypadku realizacji nowego zagospodarowania terenu). Podobne postuluje Środulska-Wielgus (1999).

Na podstawie przytoczonych powyżej zaleceń zawartych w obowiązujących dokumentach można stwierdzić, że pomimo szybkiego rozwoju miasta oraz zapotrzebowania rynku na tereny pod nowe inwestycje obszar dawnych fortów, po których – tak jak przypadku Fortu Bielany I – nie zachowało się wiele, nadal pozostaje chroniony.

Dlatego też należy zadbać o zabezpieczenie elementów ziemnych i roślinnych obiektu przed niszczeniem. Szczególnej opiece i pielęgnacji powinno się poddać przetrwałe egzemplarze pierwotnej zieleni fortecznej oraz egzemplarze im towarzyszące, rosnące w liniach nasadzeń fortecznych i uzupełniające powstałe na przestrzeni lat ubytki. Nawet jeśli nie uda się odtworzyć układu ziemnego fortu, to przez trafne nasadzenia można sprawić, że będzie on czytelnym obiektem.

Podczas zabiegów oczyszczających należy zwracać szczególną uwagę na krzewy, które występują w wielu miejscach wokół fortu i stanowią o jego granicach. Nieliczne egzemplarze głogu i róży pomarszczonej są wskaźnikami elementów fortecznych, dlatego w drugiej kolejności po drzewach także je należy uzupełnić, aby oprócz dawnej funkcji fortecznej pełniły również funkcję ochronną fortu przed wydeptywaniem dzikich dróg i rozjeżdżaniem przez rowerzystów.

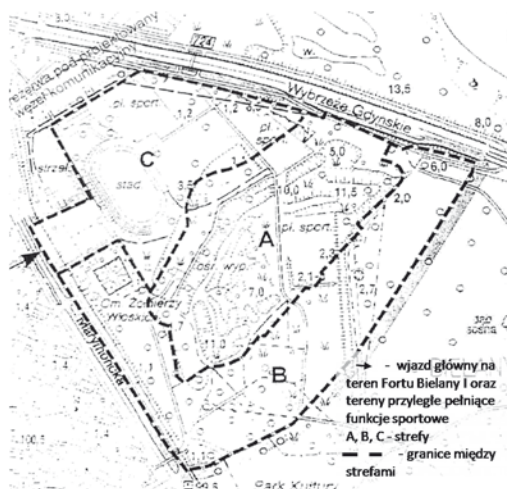
Na podstawie opracowania Rucińskiego (1998) stwierdzono, że niektóre drzewa spełniają kryteria potrzebne do uznania ich za pomniki przyrody. Egzemplarze, charakteryzujące się największymi parametrami biometrycznymi, prawdopodobnie (na podstawie tabel wieku) stanowią najstarszy drzewostan, a więc bezpośrednio związany z dziełem obronnym. Ich lokalizacja (znajdują się na wale obronnym fortu) również upoważnia do stwierdzenia, że stanowić mogły elementy systemu fortyfikacji obiektu. Rośliny te wymagają szczególnej ochrony, chociaż ich stan zdrowotny jest dobry (prawidłowo rozwinięta korona, brak ubytków kominowych, brak większych ubytków konarów w koronie, w stanie bezlistnym nie wykazują oznak chorobowych).

8. PODSUMOWANIE

1. Na terenie Fortu Bielany I do dziś przetrwały nasadzenia o charakterze historycznym (wiek drzew 100–250 lat), które z dużym prawdopodobieństwem można

traktować jako nasadzenia forteczne. Nasadzenia te stanowią niezwykle cenny element środowiska wizualnego oraz przyrodniczego analizowanego obszaru. Szczegółowe analizy wykazują, że na terenie Fortu Bielany I rosną aż 102 egzemplarze drzew, które można nazwać historycznymi.

2. Pośród zieleni fortecznej wyróżniono sześć gatunków drzew, wśród których przeważają dwa gatunki: klon pospolity (*Acer platanoides*) i jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*). Oba są charakterystyczne dla zieleni fortecznej przełomu XIX i XX wieku.
3. Nasadzenia, stanowiące pierwotną zieleni forteczną, należy poddać zabiegom pielęgnacyjnym oraz ochronie prawnej ze względu na wartość przyrodniczą oraz historyczną. Zieleni ta jest tym bardziej cenna, że same zarysy architektoniczne fortu uległy daleko posuniętym zniszczeniom, a w najlepszym przypadku zniekształceniom, i możliwość rekonstrukcji tego dzieła obronnego w znacznej mierze może bazować na układzie drzew historycznych.
4. Niestety, drzewostan historyczny fortu jest silnie zniekształcony na skutek braku właściwej pielęgnacji oraz braku planowej gospodarki względem tego drzewostanu z uwzględnieniem niegdyś jego roli. Szczególnej opiece należy również poddać cenne egzemplarze drzew zieleni wtórnej, stanowiące uzupełnienia drzew fortecznych.
5. Specyficzna lokalizacja fortu w bezpośredniej bliskości rezerwatu przyrody dodatkowo pozytywnie wpływa na sposób ochrony drzewostanu oraz na zwiększenie atrakcyjności obiektu. Dokonując doboru gatunków drzew, szczególną uwagę należy zwrócić na uzupełnienia nasadzeń w ramach poszczególnych typów zieleni fortecznej. Przede wszystkim powinno się wybierać gatunki rodzime, niegdyś wykorzystywane do tworzenia struktur nasadzeń maskujących lub przeszkodowych, charakteryzujące nieinwazyjną strategią życiową. Należy unikać gatunków obcego pochodzenia ze względu na bliskość rezerwatu przyrody w obrębie sąsiadującego Lasu Bielańskiego.
6. Mimo istniejącego sposobu zagospodarowania terenu należy dążyć do odtworzenia poszczególnych elementów i formacji zadrzewień obecnych w obrębie dzieł obronnych, jak np. elementy zieleni maskującej, przeszkodowej, aleje dróg doprowadzających do poszczególnych fragmentów dzieła obronnego.
7. Konieczność rewitalizacji tego obiektu była zauważana już od 2000 r. Dowodem tego jest wspomniana Uchwała Nr XX/203/2000 Rady m.st. Warszawa z 20 marca 2000 r., według której obszar fortu został podzielony na 3 strefy (ryc. 8):
 - A. obszar przeznaczony m.in. do budowy terenów zieleni i obiektów rekreacyjnych, w którym zabrania się tworzenia ciągów komunikacyjnych łączących strefę B i C, które mogą powodować zniszczenie historycznej przestrzeni Fortu Bielany I;
 - B. obszar przeznaczony m.in. do budowy terenów zieleni i obiektów rekreacyjnych oraz obszar, w którym zabrania się lokowania nowych obiektów architektonicznych, wchodzących w kolizję z rezerwatem przyrody, Cmentarzem Żołnierzy Włoskich i bezpośrednio z obszarem Fortu Bielany I;

Ryc. 8. Podział na strefy ochrony i programu rozwoju terenu Fortu Bielany I (źródło: aneks 1.15 do Uchwały Nr XX/203/2000 ...)

C. obszar przeznaczony pod realizację i rozwój obecnego na tym obszarze programu sportowego, m.in. strzelnicy sportowej i stadionu z ziemnymi trybunami, łącznie z nowymi inwestycjami kubaturowymi.

LITERATURA

- Bochenek R., 1989, *Tysiąc słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa: Wyd. MON.
- Bogdanowski J., 1996, *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa: PWN.
- Ceynowa-Gieldon M., Nienartowicz A., 1995, *Roślinność fortyfikacji dawnej twierdzy Toruń*, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Drozdowski M., Zahorski A., 1997, *Historia Warszawy*, Warszawa: Jeden Świat.
- Głuszek C., 1996, *Twierdza Warszawa*, [w:] M. Lewicka-Cempa (red.), *Fortyfikacja rosyjska na ziemiach polskich. Stan badań i problemy ochrony*, (=Seria Fortyfikacja, tom IV), Warszawa-Kraków: Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, s. 7–16.
- Grąźewicz A., 2007, *Wskazania do kształtowania zieleni fortecznej na Twierdzy Boyen w Giżycku*, maszynopis pracy inżynierskiej, Warszawa: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.
- Gruszecki A., 1966, Problem fortyfikacji rosyjskich Warszawy, *Rocznik Warszawski*, t. VII, s. 310–312.
- Kijewski A., 2010, *Wskazania do kształtowania zieleni fortecznej Fortu Bielany I w Warszawie*, praca dyplomowa, Warszawa: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.
- Kozarski P., 1999, *Współczesne metody i techniki konserwatorskie zwiększające wartości użytkowe budowli i terenów pofortecznych*, (=Seria Fortyfikacja, tom IX), Warszawa: Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji.
- Królikowski L., 1983, *Twierdza Warszawa – zarys historii*, Warszawa: Bellona.
- Królikowski L., 1997, *Warszawa wczoraj, dziś i jutro*, Warszawa: Bellona.
- Łagowski S., 2005, *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości*, Pruszków: Oficyna Wydawnicza Ajaks.
- Oleńczak P., Tuszkowski T., 2013, *Twierdza Warszawa. Przewodnik historyczny z mapą*, Warszawa: Wydawnictwo Rajd.
- Poznański G., 1999, Zielen Twierdzy Przemysł, *Aura*, nr 6.
- Ruciński P., 1998, Motywy i kryteria uznawania tworów przyrody za pomniki, *Las Polski*, nr 23, s. 7–10.
- Śródulski J., 1999, Geneza i ochrona zabytkowej zieleni fortecznej, [w:] M. Lewicka-Cempa (red.) *Lokalne problemy ochrony i zagospodarowania zabytkowych zespołów obronnych* (=Seria Fortyfikacja, tom VIII), Warszawa: Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, s. 57–72.

Twierdza Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, 22.11.2010.

Uchwała Nr XX/203/2000 Rady Miasta Stołecznego Warszawy z dnia 20 marca 2000 r. w sprawie ustaleń wiążących gminy warszawskie przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla systemu fortecznego XIX-wiecznej Twierdzy Warszawa.

Zaraś-Januszkiewicz E., Grązewicz A., 2008, Greenery forming of the Boyen Fortress, *Annals of Warsaw university of life sciences – SGGW Horticulture and Landscape Architecture*, 29, s. 91–104.

HISTORIC DENDROFLORA OF A CHOSEN PART OF THE WARSAW CITADEL FORTIFICATIONS

Summary

The Warsaw Fortress is one of the finest defence works of the 19th century in Europe. According to the original plans the Warsaw Fortress was thought to be a part of a larger defence system known as the Warsaw Fortified Region, which other elements were to be the Modlin and Zegrze strongholds. The Warsaw Fortress was almost completely finished. It consisted of the Citadel with seven forts, two rings: internal and external (accordingly 8 and 19 forts) and fortresses of the Warsaw – Zegrze defensive line. Fort Bielany I, one of the oldest defensive constructions of the Warsaw Fortress, is located in the north part of the left riverside of Warsaw in the buffer zone of Bielany Forest, which is a part of the old, medieval Mazowiecka Primeval Forest. The object is placed in the area of Warsaw plain towering to the south over the erosion terrace depression, what had its influence on strategic functions of the object. The aim of the work is to identify specific dendroflora structures of defensive creation in the area, analyse its characteristics and develop indications for creating fortress greenery of the Fort Bielany I on the basis of: (1) review of literature concerning the rules of creating fortifications, especially division and functions of fortress greenery, (2) analysis of the natural environment of the area, (3) historical documentation of the object and (4) cartographic analysis of spatial conditions around the fort (forest stand inventory, species structure analysis and forest stand age). The study presented here deals with issues related to types, forms and functionality of the fortress greenery in defensive establishments from the turn of the 19th and 20th centuries in Poland. It also indicates the significance of the vegetation as a strategic military element, which main purpose is to mask the real position of the object, hamper the reconnaissance and bewilder the enemy. The main aim of this work is to identify the primary fortress vegetation in the area of the Fort Bielany I and to elaborate general recommendations for shaping the structure of historical greenery.

Key words: masking/camouflage, primary fortress vegetation, fortress greenery, military greenery, masking vegetation

ANNA ZARĘBA, KINGA FILIPIAK

„ZIELONA INFRASTRUKTURA” WROCŁAWIA – LASY PODMIEJSKIE. LAS STRACHOCIŃSKI

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie analiz i oceny zagospodarowania Lasu Strachocińskiego oraz planów zagospodarowania przestrzennego, które wytyczają kierunki jego rozwoju. Zwrócono uwagę na potrzebę zachowania oraz kształtowania obszarów zieleni w strefach podmiejskich oraz rolę zieleni, będącej niezbędnym elementem strukturotwórczym w planowaniu przestrzennym (Degórska 2004). Istotną cechą terenów otwartych powinna być ciągłość przestrzenna, powiązanie ich za pomocą korytarzy ekologicznych, ale także łatwa dostępność komunikacyjna (Drapella-Hermansdorfer 2003; Haladyn 1997). Już w okresie międzywojennym zwrócono uwagę na konieczność wprowadzania klinów z zielenią, zachowanie ciągłości terenów otwartych oraz rekreacyjne użytkowanie obszarów wzdłuż Odry. Pojawiały się koncepcje otoczenia miasta pasem zieleni, a na przedmieściach miały powstać miasta – ogrody (Kononowicz 1997). Las Strachociński, stanowiący część korytarza ekologicznego Odry, ze względu na występowanie w nim gatunków roślin oraz zwierząt podlegających ochronie, pełni ważne funkcje ekologiczne. Z tego względu został objęty ochroną w ramach sieci obszarów chronionych NATURA 2000.

Słowa kluczowe: tereny rekreacyjne, las miejski, strefa podmiejska, plany zagospodarowania przestrzennego

1. WPROWADZENIE

Analizując tereny rekreacyjne w strefie podmiejskiej Wrocławia, należy prześledzić rozwój terytorialny miasta. Już od początków istnienia Wrocławia na przedmieściach znajdowały się tereny zieleni. Ulegały one przekształceniom pod względem użytkowania, zagospodarowania oraz pełnionych na przestrzeni lat funkcji. Od początku XX wieku lasy podmiejskie były stopniowo wchłaniane przez miasto. Istotny okazał się okres transformacji ustrojowej w Polsce, który zapoczątkował zmiany w strefie podmiejskiej największych miast, w tym także Wrocławia (Dutkowski 2000; Bernacki 2009).

2. SYSTEM PRZYRODNICZY MIASTA, SIĘĆ EKOLOGICZNA, „ZIELONA INFRASTRUKTURA”

Pojęcie „systemu przyrodniczego miasta” pojawiło się w teorii i praktyce planowania przestrzennego w Polsce w latach 80. R. Andrzejewski (1983, 1985) określił wówczas w swoich pracach cztery zasady wzajemnych zależności terenów zieleni w obrębie systemu przyrodniczego: zachowanie ciągłości ekosystemów w czasie, ciągłości eko-

systemów w przestrzeni, różnorodności nisz ekologicznych, adekwatności między środowiskiem biotycznym i jego warunkami abiotycznymi. Według Andrzejewskiego miasto to mozaika ekosystemów, a zasięg każdego z ekosystemów wyznaczony jest poprzez ciągły obszar o względnej jednorodności warunków środowiskowych (Szulczewska 2002). Zasady funkcjonowania „systemu przyrodniczego miasta” zostały przedstawione w szeregu publikacji (Andrzejewski 1980; Skibniewska 1990; Stala 1986, 1990; Biernacki 1990; Wolski i in. 1990; Szulczewska i Kaftan red. 1996; Przewoźniak 2002, 2007, 2009; Szulczewska 2002). W literaturze zagranicznej również analizowane jest środowisko miejskie pod kątem jego przekształceń, warunków i zasad funkcjonowania oraz sposobu ochrony i zagospodarowania, a ocenie podlegają jego wartości przyrodnicze i ekologiczne (m.in. McHarg 1971; Spirn 1984; Sukopp i Werner 1988; Hough 1995; Marzluff, Shulenberg, Endlicher 2008; Gaston red. 2010).

Model płatów i korytarzy ekologicznych zapoczątkowany przez Formana i Gordona (1986) stał się podstawą do powstania koncepcji sieci ekologicznej. W skład sieci ekologicznej powinny wchodzić obszary, na których występuje bogactwo gatunkowe roślin i zwierząt i które nie zostały w znaczny sposób przekształcone przez człowieka. Głównym celem ich powstania jest migracja organizmów żywych, a szczególnie zagrożonych wyginięciem oraz chronionych, a także prawidłowe funkcjonowanie siedlisk. Analiza środowiska biotycznego i abiotycznego pozwoliła na zaprojektowanie takiej potencjalnej sieci. Sieci ekologiczne są projektowane dla różnych poziomów krajobrazu i zarządzania nim. Na terenie Polski występują następujące sieci ekologiczne: ECONET-PL, Natura 2000, Paneuropejska Sieć Ekologiczna (PEEN). Dla lokalizacji sieci ekologicznych niezbędne okazuje się teoretyczne planowanie przestrzenne (Szulczewska 2002).

Z czasem wśród innych definicji związanych z ekologią miasta rozwinęło się pojęcie „zielonej infrastruktury”, która oprócz funkcji ekologicznej ma wpływać na poprawę: warunków zdrowotnych, poprawę poszczególnych komponentów środowiska, a nawet kontrolować rozwój przestrzenny miasta. Niektórzy badacze przyjmują założenie, że „zielona infrastruktura” powinna być traktowana równorzędnie z techniczną (Beatley 2000; Hopkins 2001; Mazza, Bennett, De Nocker i in. 2001; McMahon 2000; Benedict, McMahon 2002; Naumann, McKenna, Kaphengst i in. 2011). Poświęcony jest jej jeden z programów europejskich – COST Action 11 *Greenstructure and Urban Planning*, w ramach którego porównywane są rozwiązania praktyczne i teoretyczne 15 krajów europejskich w zakresie zasad wyznaczania i kształtowania rozwoju „zielonej struktury”, określonej jako *greenstructure*. Na podstawie wymiany doświadczeń, dotyczących osiągnięć teoretycznych i rozwiązań praktycznych w 15 krajach europejskich, podjęto próbę określenia zasad wyznaczania, kształtowania i realizacji programów rozwoju *greenstructure*. We wnioskach Komisji, dotyczących Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) (2011), „zielona infrastruktura” jest wyraźnie zdefiniowana jako jeden z priorytetów inwestycyjnych. „Zieloną infrastrukturę” uznaje się za wnoszącą wkład w politykę regionalną i zrównoważony wzrost gospodarczy w Europie i ułatwiającą inteligentny i zrównoważony wzrost poprzez inteligentną specjalizację.

W miastach polskich identyfikacja systemu przyrodniczego odbywa się w ramach studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, a więc dokumentu, który nie stanowi prawa miejscowego. Brak bezpośrednich zależności pomiędzy poszczególnymi rodzajami dokumentów planistycznych wpływa na zanikanie powiązań przyrodniczych w skali miasta – zwłaszcza w rozwijającej się w sposób żywiołowy strefie podmiejskiej. Ważne jest zatem, aby w planowaniu przestrzennym miast i stref podmiejskich system przyrodniczy, w którym „zielona infrastruktura” odgrywa rolę szczególną, był elementem planowania regionalnego oraz lokalnego, czego efektem będą miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.

Zadaniem projektu *Zrównoważony model rozwoju miast z zastosowaniem zielonej infrastruktury*, prowadzonego pod kierunkiem dr inż. Anny Zaręby, jest wskazanie teoretycznego wzorca działań obejmujących sposób identyfikacji, oceny i klasyfikacji funkcjonalnej „zielonej infrastruktury” w strefie zurbanizowanej Wrocławia, z zastosowaniem narzędzi GIS, który stanowić będzie punkt wyjścia do badań stosowanych i w efekcie jedno z narzędzi gospodarki przestrzennej. GIS jest narzędziem wspomagającym przestrzenny sposób myślenia, co pozwala na testowanie hipotez dotyczących przyczyn i prognoz rozmieszczenia naturalnych, jak również antropogenicznych elementów na powierzchni Ziemi. GIS wykorzystywany jest w ekologii krajobrazu przy badaniach nad przestrzennym rozmieszczeniem elementów środowiska (*environmental patterns*), które mają istotny wpływ na procesy ekologiczne. Naukowe podejście do zastosowania GIS prezentowane jest w szeregu publikacji, m.in. w monografii *Geographical Information Systems: Principles, Techniques, Management and Applications* (Longley i in. 2005), jak i czasopismach naukowych, np. *International Journal of Geographical Information Science*, *Cartography and Geographic Information Science* oraz *Computers and Geosciences* (Urbański 2008).

3. METODY BADAŃ

Zadania diagnostyczne, analityczne i modelowanie systemu „zielonej infrastruktury” Wrocławia zostaną przeprowadzone w środowisku oprogramowania systemów informacji geograficznej (ArcGIS) z wykorzystaniem szerokiej bazy danych przestrzennych. Narzędzia GIS w projekcie zostaną zastosowane do analizy obecnego stanu zielonej infrastruktury Wrocławia poprzez precyzyjną identyfikację terenów zieleni, obszarów i pozostałych form użytkowania terenu, a także analizę sieci hydrograficznej, rzeźby terenu oraz lokalizację ustaleń planów zagospodarowania przestrzennego Wrocławia. Mapy z przestrzennym rozmieszczeniem obiektów na terenach rekreacyjnych wykonano na podstawie opracowania Jęcza (2010), ortofotomap Wrocławia, innych zbiorów kartograficznych. Na potrzeby badań zinwentaryzowano obiekty rekreacyjne występujące na obszarach lasów miejskich Wrocławia (w tym Lasu Strachocińskiego):

- powierzchniowe (las, parki, zieleń nadwodna, stawy hodowlane, starorzecza, łąki, pastwiska, obszary NATURA 2000, parki krajobrazowe),

- liniowe (ścieżki przyrodniczo-edukacyjne, trasy rowerowe, szlaki dla pieszych, doliny rzek, zieleń przydrożną, szlaki kajakowe, groble),
- punktowe (wzniesienia, tablice informacyjne, pomniki przyrody, drzewa o rozmiarach pomnikowych, ruiny starych budowli, zabytki architektoniczne, parkingi, miejsca na ogniska, ławki, miejsca na odpoczynek, restauracje, hotele, pałace, grodziska średniowieczne, folwarki, leśniczówki, monopter, fontanny, zabytkowe mosty).

4. KSZTAŁTOWANIE SYSTEMU LASÓW PODMIEJSKICH WROCŁAWIA

Kształtowanie zieleni we Wrocławiu, a tym samym występowanie obszarów rekreacyjnych, miało ścisły związek z rozwojem terytorialnym miasta. Na przestrzeni wieków zmieniały się granice Wrocławia, obszary podmiejskie były stopniowo wchłaniane przez miasto (Długoborski 1958). Wytoczono nowe kierunki w rozwoju przestrzennym Wrocławia, czego świadectwem jest konkurs urbanistyczny z 1921 r., pozwalający na rozbudowę Wrocławia za pomocą miast-satelitów. Istotą tego przedsięwzięcia była decentralizacja miasta, a tym samym intensywne osiedlanie się ludności na przedmieściach. Miało to zredukować duże zagęszczenie ludności we Wrocławiu. Jury konkursowe wyróżniło prace E. Maya, H. Boehma oraz A. Radinga. May i Boehm twierdzili, że najlepszym sposobem na decentralizację jest stworzenie satelitów, które nawiązywałyby do idei miast-ogrodów. Satelity te rozmieszczone równomiernie wokół Wrocławia miały utworzyć samowystarczalne osiedla „wyspowe”, otoczone zielenią, pełniące różne funkcje, od przemysłowej po mieszkaniową, usługową oraz żywieniową. Utworzenie takich satelitów pomogłoby zahamować nadmierny rozwój terytorialny. Jego zdaniem miasto powinno w pierwszej kolejności wykupić pas ziemi wokół Wrocławia, na którym w sąsiedztwie terenów zieleni powstałyby miasta-satelity. Liczba mieszkańców nie mogła przekraczać 100 tys. Wokół Wrocławia miało powstać 12 satelitów oddalonych około 12 km od centrum, były to: Nowy Dwór, Szczytniki, Partynice, Swojczyce, Karłowice, Różanka, Muchobór Wielki, Osobowice, Kuźniki, Oporów, Wojszyce i Brochów. W 1924 r. w Biurze Rozbudowy Miasta powstał plan, zakładający rozszerzenie granic Wrocławia. Idee głoszone przez Maya miasto uważało jednak za niemożliwe do realizacji (Kononowicz 1997). Przygotowany wówczas plan doprowadził do rozwoju przestrzennego miasta za pomocą peryferyjnych osiedli mieszkaniowych i klinowo-pierścieniowego systemu zieleni. Ważnym posunięciem w celu rozładowania przeludnionych przedmieść było wybudowanie satelitarnych osiedli mieszkaniowych, tj. Popowic, Sępólna, Biskupina, Pilzyc, Muchoboru, Grabiszynka, Księża Małego i Wielkiego. W 1928 r. w granicach miasta znalazły się: Las Ratyński, część Lasu Strachocińskiego, Las Osobowicki, Las Pilczycki, Las Stąbłowicki, ale także Wyspa Opatowicka, Park Zachodni oraz zielone osiedla – Sępólna, Grabiszyn, Biskupin. Po drugiej wojnie światowej w granicach Wrocławia znalazły się następujące tereny rekreacyjne: Las Zakrzowski, Las Sołtysowicki, Las Oporowski i pozostała część Lasu Strachocińskiego. W 1970 r. nastąpiło powiększenie terytorium miasta o Pawłowice. Następnie w 1973 r. włączono do Wrocławia: Widawę z Pracza-

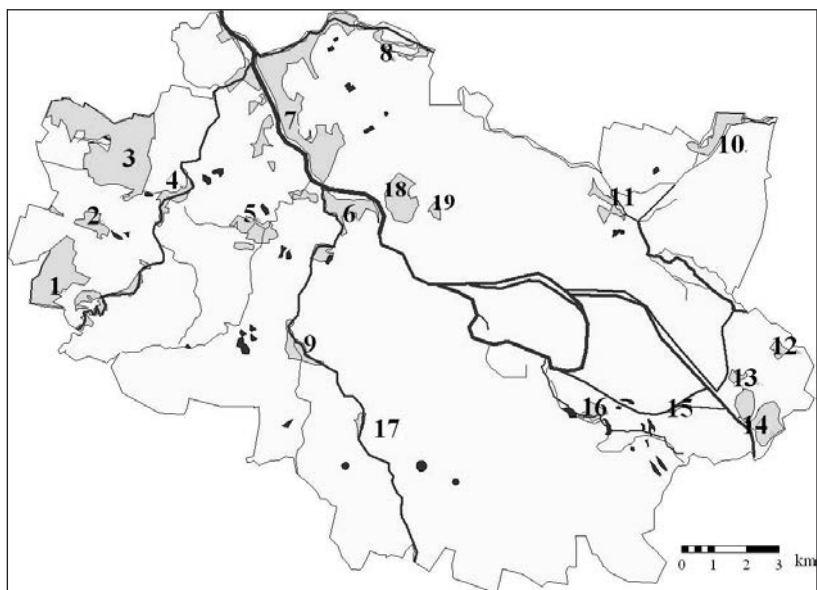
mi Widawskimi, Świniary, Starachowice, Rędzin, Polanowie, Osiniec, Mokrą, Lipę Piotrowską, Marszowice, Jerzmanowo, Jarnołów, Kłokoczyce. W granicach miasta znalazła się pozostała część Lasu Ratyńskiego, Las Rędziński, Las Mokrzański (Bubis red. 2006; Antkowiak 1991).

5. LASY WROCŁAWIA

We Wrocławiu zieleń miejska (zieleń przyuliczna, parki leśne, zieleń osiedlowa, skwery, parki, ogrody działkowe) stanowi około 10% powierzchni miasta. Wzdłuż Odry zachowały się cenne pod względem przyrodniczym fragmenty zbiorowisk o charakterze naturalnym, tj. zbiorowiska leśne, wodno-błotne, łąkowe (seminaturalne). Zajmują one dość dużą powierzchnię, jednak są w większości ekosystemami izolowanymi. Obszary roślinności naturalnej we Wrocławiu są cenne pod względem walorów przyrodniczych, krajobrazowych. Znajdują się tu rzadkie, zagrożone wyginięciem gatunki roślin i zwierząt (Świerkosz 1997). Zieleń w mieście ma układ zbliżony do klinowo-pięścieniowego. We Wrocławiu powstały charakterystyczne trzy pierścienie zieleni. W skład pierwszego z nich, wewnętrznego, wchodzi: promenady wraz z ogrodami i parkami (park Słowackiego, Wzgórze Polskie, Park Staromiejski, Wzgórze Partyzantów). Do drugiego pierścienia zalicza się Parki: Andersa, Południowy, Skowroni, Szczytnicki, Wschodni, ogród zoologiczny, Grabiszyński, Zachodni.

Ostatni pierścień, najbardziej zewnętrzny, obejmuje głównie lasy komunalne oraz państwowe (Urbański i in. 2008). Pierścienie zieleni są jednak niekompletne, czego konsekwencją jest duża odległość pomiędzy lasami i tym samym niska dostępność do terenów rekreacyjnych. W przyszłości planuje się wzbogacić system zieleni we Wrocławiu, tak by uzupełnić brakujące zadrzewienia, między innymi wzdłuż najważniejszych rzek, tj. Odry, Bystrzycy, Widawy, Ślęzy, Oławy, Dobrej, odgrywających rolę klinów łączących centrum z peryferiami. Planuje się także oszacowanie związków poszczególnych zbiorowisk, określenie, czy występują przeszkody w przemieszczaniu się zwierząt i roślin (Świerkosz 1997; Haladyn 1997).

Wrocławskie lasy występują głównie w północno-zachodniej części miasta. Są to Las Leśnicki, Ratyński, Rędziński, Lesicki, Pilczycki, Osobowicki, Mokrzański (ryc. 1). Poza tym w mieście znajdują się Las Zakrzowski, Strachociński, Rakowiecki, usytuowany w południowo-wschodniej części Wrocławia. Południowe obszary miasta są w najmniejszym stopniu zalesione. Lasy we Wrocławiu zlokalizowane są głównie wzdłuż dolin rzecznych oraz na obrzeżach miasta, natomiast parki na terenach śródmieścia (Park Szczytnicki, Południowy) i wokół Starego Miasta. Niektóre parki powstawały przy rezydencjach, zamkach, pałacach, także na dawnych cmentarzach, przykładem może być Park Grabiszyński (Haladyn 1997). Na terenie Wrocławia znajduje się Park Krajobrazowy Doliny Bystrzycy oraz obszary należące (lub projektowane) do sieci NATURA 2000: „Dolina Widawy”, „Grądy Odrzańskie”, „Las Pilczycki”, „Grądy w Dolinie Odry”, „Łęgi na Bystrzycą”. Do terenów chronionych należy zaliczyć także Szczytnicki Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy oraz użytki ekologiczne: „Łacha

Ryc. 1. Lasy we Wrocławiu: 1 – Las Ratyński; 2 – Las Leśnicki; 3 – Las Mokrzański; 4 – Las Stabłowicki; 5 – las przy ul. Kosmonautów; 6 – Las Pilczycki; 7 – Las Rędziński; 8 – Las w Świniarach; 9 – las przy ul. Granicznej; 10 – Las Zakrzowski; 11 – Las Sołtysowski; 12 – Las Wojnowski; 13 – Lasek Strachociński; 14 – Las Strachociński; 15 – Lasek Opatowski; 16 – Las Rakowiecki; 17 – Las Oporowski; 18 – Las Osobowicki; 19 – uprawy leśne przy ul. Ćwiczebnej [źródło: opracowanie K. Filipiak na podstawie: (Jęcz 2010), mapa Wrocławia 1:50 000]

Farna”, dwa zbiorniki wodne (*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia* 2010).

Ważnym kierunkiem rozwoju lasów w mieście ma być ich przekształcenie w zakresie pełnionej funkcji w parki leśne. W *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia* (2006) wskazane zostały sposoby realizacji tych koncepcji. Są to m.in. wprowadzanie większej liczby tras dla pieszych, ścieżek rowerowych, nowych ścieżek dydaktycznych, polan rekreacyjnych, miejsc przeznaczonych do biwakowania (*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia* 2006). Dąży się także do urozmaicenia oferty wypoczynkowej dla mieszkańców Wrocławia, tak by wydłużyć czas rekreacji, a tym samym współpracować z gminami otaczającymi miasto. Trasy rowerowe oraz piesze mogą stać się podstawą do wykształcenia się typowej weekendowej turystyki. Ważne jest wprowadzenie bardziej urozmaiconej oferty, realizowanej np. przez odpowiednie zagospodarowanie obszarów znajdujących się w pobliżu zbiorników wodnych, rzek, leśnych polan (*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia* 2006). W zakresie gospodarki leśnej dąży się do zwiększenia lesistości, tak by w 2015 r. osiągnęła ona wielkość 9,4%, a w 2050 r. 10,3%. Ważnym celem stanie

się promowanie funkcji ekologicznych, społecznych lasów poprzez organizowanie szkoleń, kursów dla właścicieli oraz zarządców lasów, rozbudowę infrastruktury, wprowadzanie nowych urozmaiconych ścieżek (pieszych, zdrowia) (*Program ochrony środowiska dla miasta Wrocławia na lata 2004–2015* 2012).

Głównym celem w zakresie ochrony środowiska według *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia* powinno być dążenie do zachowania jak największej bioróżnorodności gatunkowej. Niezbędne okazały się łączniki ekologiczne, będące elementami zieleni (pasy zadrzewień, aleje drzew) spajającymi wielkoobszarowe tereny zieleni miejskiej (*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia* 2006). Przewiduje się także powstanie nowych obszarów chronionego krajobrazu: Las Zakrzowski Doliny Dobrej, „ujściowy” odcinek Doliny Bystrzycy (z Lasem Mokrzańskim), dolina Odry, obejmująca obszar od Kozanowa aż do granicy miasta (*Program ochrony środowiska dla miasta Wrocławia na lata 2004–2015*; *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia* 2006). We Wrocławiu głównym priorytetem w zakresie kształtowania zieleni miejskiej oraz lasów stało się zachowanie naturalnych siedlisk, zapewnienie funkcjonowania korytarzy ekologicznych, wprowadzanie roślinności zbliżonej do naturalnej (dostosowanej do występujących warunków), ale także zwiększanie atrakcyjności poprzez projektowanie nowych rozwiązań w zakresie infrastruktury. W ostatnich latach zwrócono uwagę nie tylko na ekologiczną oraz przyrodniczą funkcję zieleni, ale także na rolę społeczną.

Na terenie lasów Wrocławia dominującym typem gleb są mady rzeczne i gleby gruntowo-glejowe, czyli gleby aluwialne oraz zabagnione, należące do gleb żyznych. W Lesie Rędzińskim gleby gruntowo-glejowe oraz mady pokrywają większość obszaru. Na terenie parku w Pawłowicach, w jego południowo-zachodniej oraz zachodniej części, dominują gleby antropogeniczne, w centrum występują gleby płowe opadowo-glejowe, zaś we wschodniej części dominują gleby gruntowo-glejowe (Chodak i in. 2007). W Lesie Mokrzańskim przeważają głównie gleby brunatne i płowe. W Lesie Zakrzowskim, oprócz mad i gleb gruntowo-glejowych, dominują gleby płowe powstałe z utworów zwałowych. Rozmieszczenie gleb wpłynęło w dużym stopniu na istniejącą szatę roślinną badanych obszarów.

Sieć hydrograficzna lasów wrocławskich jest urozmaicona. W Lesie Ratyńskim znajduje się rzeka Bystrzyca oraz kilka mniejszych cieków wodnych, występujących w północnej części kompleksu. Wzdłuż Bystrzycy utworzyły się liczne starorzecza, zachował się tutaj system terasowy, teren ten jest mocno zabagniony. Systematyczne wylewy rzeki przyczyniły się do występowania charakterystycznej roślinności. Przez Las Mokrzański przepływają mniejsze ciek wodne, wśród nich Łękawica. Niewielka rzeka o długości 6 km, wpadająca do Bystrzycy, wypływa z obszarów podmokłych. Ciek jest rozmieszczony równomiernie na terenie całego kompleksu. W okolicach Mokrej występują niewielkie zbiorniki wodne. Główną osią Lasu Rędzińskiego jest rzeka Odra. W północnej części kompleksu płynie Widawa, wyznaczając zarówno granicę miasta, jak i Lasu Rędzińskiego. Na terenie lasu znajdują się liczne ciek wodne

wpadające do Odry i Widawy oraz starorzecza i zbiorniki wodne. Las Rędziński zlokalizowany jest na terenie obszarów zalewowych. Zdecydowało to o występowaniu tutaj cennych pod względem przyrodniczym zbiorowisk roślinnych. W Lesie Zakrzowskim znajduje się wiele małych cieków wodnych, najważniejsze z nich to rzeki: Dobra oraz Przylęk, zasilające znajdujące się w północnej części kompleksu Stawy Ostrowity. Występują tutaj starorzecza, natomiast w Parku Pawłowickim niewielki staw. Przez Las Strachociński przepływa Piskorna wraz z innymi małymi ciekami. Znajdują się tutaj liczne starorzecza, wśród nich Jezioro Leśne. Obszary położone we wschodniej części lasu są podmokłe, tutaj przebiega wał przeciwpowodziowy. Las Strachociński jest usytuowany na terenie zalewowym (Guziak 2002).

6. LAS STRACHOCIŃSKI – HISTORIA

Las Strachociński leży w dzielnicy Psie Pole, na osiedlu Strachocin, pomiędzy rzeką Odrą a Strachocinem i Wojnowem. Grobla Janowicko-Swojczycka oddziela las od osiedli. Las Strachociński zajmuje powierzchnię 139 ha, natomiast z otaczającymi go łąkami około 200 ha. Składa się z dwóch części: wschodniej oraz zachodniej. Wschodnia część, zajmująca większą powierzchnię, niegdyś nazywała się *die Strachate* (Las Strachoty, ponieważ według niektórych źródeł na przełomie XII i XIII wieku znajdował się tutaj dwór Konrada Strachoty), natomiast zachodnia część *der Goy* (gaj), później *Drachenwald* (Smoczy Las) (Antkowiak 1991). Niegdyś las stanowił część majątku ziemskiego. W 1320 r. Mikołaj Łysy otrzymał w zastaw niewielką część osady. Trzy lata później pojawiła się już nazwa Strachocin. Z miejscowością związana jest legenda o smoku żyjącym w Lesie Strachocińskim, którego nazwano Strachot. W południowo-wschodniej części Strachocina znajdował się dwór Strachoty, w 1345 r. powstał młyn. W połowie XV wieku właścicielem tych ziem był Henryk Strachota. W XVI wieku dawna osada przestała istnieć (być może ze względu na liczne powodzie). Nie zachowały się po niej żadne ślady. W 1799 r. rozpoczęła się budowa folwarku w Swojczycach, ówczesną wieś nazwano *Drachenbrunn* (Smocza Studnia). W 1928 r. obszar ten przyłączono do Wrocławia, wówczas na nowo nadano mu nazwę *Strachate*, natomiast w 1937 r. *Drachenwald* (Smoczy Las) (Antkowiak 1991; Bubis 2006).

Las Strachociński powstał w zakolach dawnego starorzecza rzeki Odry. Obecnie przepływa tutaj Piskorna. W XIX wieku uważano ten teren za atrakcyjny pod względem przyrodniczym, prowadzono wówczas tutaj badania zasięgu występowania ptaków. Obszar ten był bardzo często zalewany wodą, łąki w większości były podmokłe. Regulacja Odry oraz procesy związane z osuszeniem łąk, prowadzone w późniejszym okresie, doprowadziły do zaniku rzadkich gatunków, m.in. sowy błotnej, kuklika wielkiego, umieszczonych w Polskiej Czerwonej Księdze Zwierząt (Guziak 2002). Na podstawie mapy z 1914 r. można stwierdzić, że las i otaczające łąki zachowały swój kształt oraz wielkość. Cieki wodne mają zbliżony układ do obecnego. Widoczny jest także wał przeciwpowodziowy oraz zbiornik wodny, znajdujący się na Łanach. Na mapie z 1914 r. zaznaczona jest jedna ze ścieżek w południowo-wschodniej części

kompleksu, znajduje się ona w lesie do dziś. Nie występuje natomiast obecnie starorzecze, pomiędzy wschodnią i zachodnią częścią lasu. Na mapie z 1933 r. widoczny jest niewielki zbiornik wodny w południowo-zachodniej części kompleksu. Liczba ścieżek leśnych jest znacznie większa w porównaniu z 1914 r., a zarazem zgodna z obecnym rozmieszczeniem. Może świadczyć to o tym, że las był wówczas wykorzystywany w celach rekreacyjnych przez mieszkańców miasta.

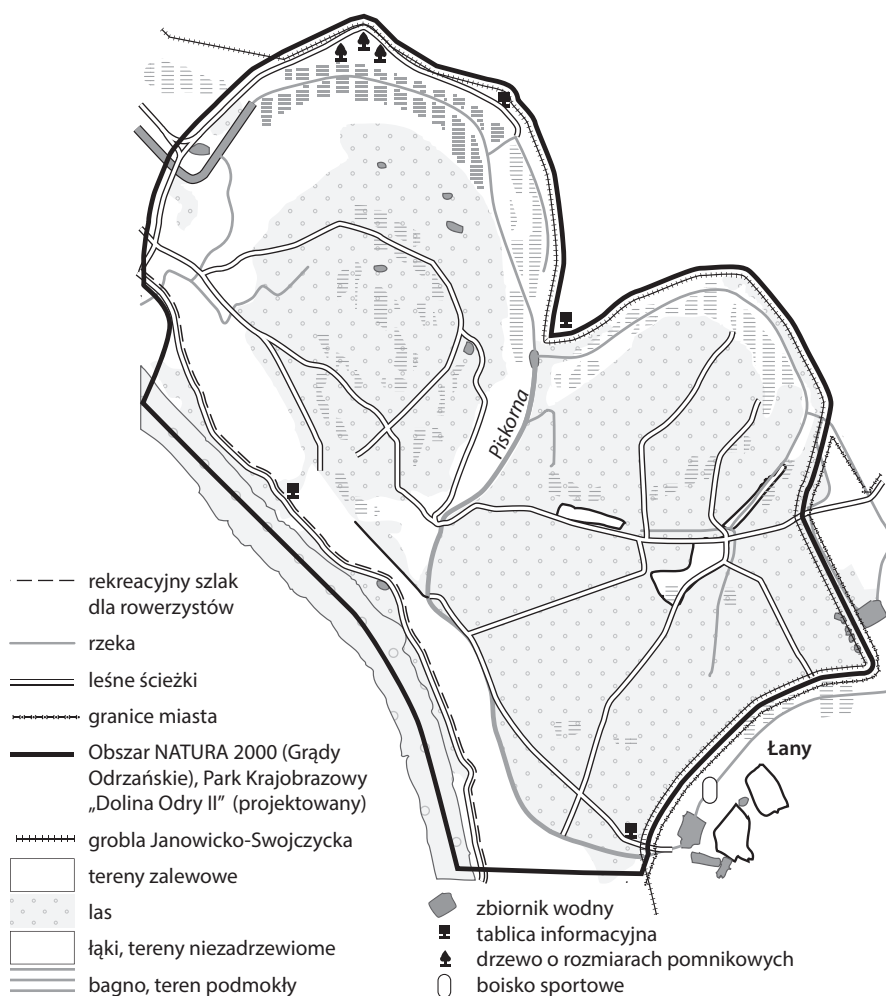
7. OPIS ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO LASU STRACHOCIŃSKIEGO

Las, położony w zakolach starorzecza Odry, tworzą dwa naturalne obszary oddzielone od siebie rzeką Piskorną i łąkami ciągnącymi się wzdłuż cieków wodnych i wału. Znajduje się tu niewielkie rozlewisko Piskorny, zwane Jeziolem Leśnym. Po przekopaniu na południe od Wojnowa, Strachocina i Swojczyc kanałów powodziowego i żeglugowego na początku XX wieku i wybudowaniu wału przeciwpowodziowego (grobla Janowicko-Swojczycka) teren na północ od polderu zalewowego został zasiedlony. Las Strachociński jest bardzo dobrze skomunikowany z centrum miasta. Jest najbardziej atrakcyjny pod względem dostępności komunikacyjnej dla mieszkańców przylegających osiedli oraz wsi podmiejskich (Łany). Bliskie sąsiedztwo kompleksu skłania do częstych wędrówek oraz wycieczek rowerowych do Lasu Strachocińskiego. Można do niego dojechać na rowerze, prowadzą tu rekreacyjne i główne trasy rowerowe, połączone z trasami, mającymi swój początek w centrum Wrocławia. Kompleks jest bardzo dobrze powiązany ciekawymi rekreacyjnymi trasami rowerowymi z Wielką Wyspą i Swojczycami (ryc. 2).

W lesie dominują dęby szypułkowe, rosną także: grab zwyczajny, jesion wyniosły, klon jawor, lipa drobnolistna, wiąz szypułkowy. Przeważają tutaj grądy, występują również lasy łęgowe wiązowo-jesionowe. Pierwotnie obszary te porastały łęgi, lecz w wyniku regulacji rzeki zaczęły dominować grądy. Rosną tutaj występujące w Czerwonej Księdze rośliny naczyniowe: kosaciec syberyjski, pszeniec grzebieniasty, goryczka wąskolistna. Żyje także dziewięć gatunków płazów, cztery gatunki gadów oraz rzadki chrząszcz biegacz. W lesie, ze względu na obecność licznych wód powierzchniowych, żerują ptaki wodne: błotniak stawowy, czapla siwa, perkozy, krzyżówki. Poza tym można tutaj spotkać dzięcioła czarnego, myszołowa, dzięcioła średniego (Guziak 2002).

Obszar ten pełni ważne funkcje związane z ochroną ptaków. Badany las wchodzi w skład dwóch obszarów chronionych Grądy Odrzańskie (PLBo20002) i Grądy w Dolinie Odry (PLHo20017). Wykraczają one poza Wrocław, obejmując 70-kilometrowy odcinek od Opola do Wrocławia. Wzdłuż doliny rosną łąki, pastwiska, lasy, głównie dębowo-grabowe oraz olszowo-wiązowe. Stwierdzono na tym obszarze obecność około 113 gatunków ptaków łęgowych (dzięcioł średni, dzięcioł zielonosiwy, kania czarna, kania ruda). Ponadto Las Strachociński, ze względu na wysoką wartość przyrodniczą oraz różnorodność siedlisk, został włączony do obszarów NATURA 2000 pod nazwą „Grądy w Dolinie Odry” (Jęcz 2010). Grobla Janowicko-Swojczycka, oddzielająca

przyległe osiedla od lasu, oferuje możliwość rekreacji zarówno dla pieszych, jak i dla rowerzystów. Z wału roztacza się widok na przylegający kompleks leśny. Wzdłuż grobli od północnej części badanego terenu rosną dęby szypułkowe o dość dużych rozmiarach. Idąc dalej na południe wałem, można dostrzec roślinność szuwarową (manna mielec, trzcina pospolita), rosnącą wzdłuż rzeki Piskornej. Nawierzchnia grobli nie jest utwardzona, wzdłuż wału na badanym obszarze leżą niesprzątnięte worki (wykorzystywane najprawdopodobniej podczas powodzi), śmieci, w tym zużyte opony. Między wschodnią a zachodnią częścią Lasu Strachocińskiego, w bezpośrednim sąsiedztwie wału, znajduje się rozlewisko o wysokich walorach przyrodniczych, zwane Jeziolem Leśnym. Szuwary (tatarak, manna mielec, turzyca, trzcina) porastają

Ryc. 2. Las Strachociński [źródło: opracowanie K. Filipiak na podstawie: (Jęć 2010), ortofotomapa Wrocławia]

zbiornik. Wzdłuż Jeziora Leśnego rosną: dąb szypułkowy, wiąz, jesion wyniosły, olśza czarna, grab, lipa szerokolistna. W runie natomiast można spotkać ziarnopłona wiosennego, fiołka leśnego, złoć żółtą. U zejścia z wału rozpoczyna się ścieżka leśna, pozwalająca podziwiać roślinność występującą wzdłuż zbiornika. Przeznaczona jest ona głównie dla pieszych, gdyż jej nawierzchnia jest nieutwardzona. Podczas większego stanu wód ścieżka ta jest zalana wodą, dlatego niewielka kładka ułatwiłaby penetrację. W bezpośrednim sąsiedztwie zbiornika stoi tablica informacyjna. W głębi lasu rośnie typowy las grądowy. Krajobraz na obrzeżach kompleksu urozmaicają zbiorowiska łąkowe (łąki zmiennowilgotne). W południowej oraz południowo-wschodniej części lasu znajdują się niewielkie starorzecza. Poza granicami miasta (w Łanach) powstało boisko sportowe, będące dodatkową atrakcją dla mieszkańców strefy podmiejskiej. Wzdłuż Odry przebiega rekreacyjna trasa rowerowa, tzw. szlak Odry, wykracza ona poza Wrocław, co ułatwia jednodniowe wyprawy poza miasto, w tym nad jezioro Bajkał. Jej nawierzchnia jest nieutwardzona, szlak przebiega przez podmokły obszar, ciągnący się wzdłuż Odry, dlatego podczas wysokiej wilgotności podłoża jazda rowerem może okazać się niemożliwa. Trasa ma połączenie ze ścieżkami leśnymi oraz groblą. Ścieżki leśne są nieutwardzone, utrudniają rowerzystom rekreację, w niektórych miejscach próbowano poprawić jakość podłoża, wykorzystując cegłę, co jednak okazało się niezbyt korzystnym rozwiązaniem. Ciekawszą opcją dla rowerzystów jest trasa wzdłuż grobli oraz wzdłuż Odry.

8. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

W przyszłości nie planuje się zalesienia gruntów przylegających do lasu. Dalsze działania będą związane z ochroną tego kompleksu w ramach sieci obszarów chronionych NATURA 2000. Planuje się utworzenie na terenie Lasu Strachocińskiego Parku Krajobrazowego Dolina ODRY II (*Program ochrony przyrody Nadleśnictwa Oława – plan urządzenia lasu*, 2004; *Powiatowy Program Zwiększenia Lesistości Miasta Wrocławia* 2006). Wysokie walory przyrodnicze oraz ekologiczne tego obszaru potwierdza fakt, że las ze względu na różnorodność siedlisk i bogactwo ptaków został objęty ochroną w ramach sieci NATURA 2000. Wzdłuż Odry, na zachód od lasu, przebiega rekreacyjna trasa rowerowa, dobrze połączona zarówno z innymi trasami występującymi na terenie osiedli otaczających kompleks, jak i z okolicami śródmieścia.

Tablice informacyjne, umieszczone przed strefą wejścia do kompleksu, kształtują świadomość ekologiczną wśród społeczeństwa, wskazując na miejsce, w którym znajduje się turysta. Rekreacja możliwa jest wzdłuż grobli, piesi mogą wędrować także leśnymi ścieżkami. Trasy rowerowe są połączone ze ścieżkami leśnymi oraz groblą. Jednak nawierzchnie, zarówno ścieżek, jak i trasy rowerowej, są w bardzo złym stanie, co sprawia, że jazda na rowerze jest tutaj utrudniona. W lesie nie ma oznaczonych ścieżek dla pieszych, trasy dla rowerzystów są bardzo słabo oznaczone. W kompleksie brakuje infrastruktury typowej dla parków leśnych. W lesie nie ma ławek, miejsc na odpoczynek, koszy na śmieci. Wędrując wzdłuż grobli, w bezpośrednim sąsied-

twie osiedli mieszkaniowych słyszać hałas drogowy. Las jest bardzo atrakcyjny pod względem rekreacyjnym, jednak nie wykorzystuje się jego potencjału. Brakuje w nim przede wszystkim infrastruktury, zwiększającej atrakcyjność tegoż kompleksu.

Las Strachociński jest kompleksem niezwykle atrakcyjnym także pod względem przyrodniczym. Występują tutaj zarówno rośliny, jak i zwierzęta podlegające ochronie gatunkowej. Kompleks leśny wzmacnia funkcje korytarza ekologicznego, przebiegającego wzdłuż Odry.

Warunkiem skuteczności przyszłych projektów dotyczących „zielonej infrastruktury” miast jest przede wszystkim zdolność do zaangażowania innych użytkowników ziemi i sektorów polityki w jej planowanie i wdrażanie. Doświadczenia europejskie (między innymi wprowadzenie ciągów zieleni *greenways*, widocznych w systemie Helsinek, Utrechtu i częściowo Paryża) pokazały, że różne sektory polityki, przemysłu oraz prywatni właściciele ziem mogą widzieć korzyści dla siebie w rozwoju wspólnych celów i łączeniu wybranych form użytkowania ziemi (z rekreacją włącznie) z utrzymaniem różnorodnych ekosystemów.

LITERATURA

- Andrzejewski R., 1980, Ekofizjografia i ekologiczne kształtowanie środowiska biotycznego na obszarach zurbanizowanych, *Człowiek i Środowisko*, 4, 4, s. 5–20.
- Andrzejewski R., 1983, W poszukiwaniu teorii fizjogenozy, *Wiad. Ekol.*, 29, 2, s. 33–125.
- Andrzejewski R., 1985, Ekologia a planowanie przestrzenne, *Wiad. Ekol.*, 31, 3, s. 253–273.
- Antkowiak Z., 1991, *Wrocław od A do Z*, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Beatley T., 2000, *Green Urbanism, Learning from European Cities*, Washington D.C.: Island Press.
- Benedict M.A., McMahon E.T., 2002, *Green Infrastructure: Smart Conservation for the 21st Century*, Sprawł Watch Clearinghouse Monograph Series, www.sprawlwathch.org [14.05.2014].
- Bernacki K., 2009, *Idea parku miejskiego po 1982 roku*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem dr hab. inż. arch. Aliny Drapelli-Hermansdorfer, maszynopis, Wrocław: Politechnika Wrocławska.
- Biernacki Z., 1990, Koncepcja kształtowania trzonu przyrodniczego oraz osłony ekologicznej miasta w modyfikowanych planach zagospodarowania przestrzennego, [w:] *Problemy ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego na obszarach zurbanizowanych*, cz. II, Warszawa: Wyd. SGGW-AR, s. 192–201.
- Bubis I. (red.), 2006, *Encyklopedia Wrocławia*, wyd. III, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- COM (2011) 17 final, *Wkład polityki regionalnej w zrównoważony wzrost w ramach strategii „Europa 2020”*. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, SEC (2011) 92.
- Chodak T., Kabała C., 2007, *Gleby parku i Arboretum Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu Pawłowicach. Walory przyrodnicze i edukacyjne, sprawozdanie z badań w ramach grantu wewnętrznego Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu*, Wrocław.
- Degórska B., 2004, Planowanie terenów otwartych w nowej przestrzeni miejskiej (na przykładzie strefy podmiejskiej Warszawy), [w:] M. Kistowski (red.), *Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego. Przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską*, Gdańsk: Uniwersytet Gdański, s. 141–148.
- Długoborski W., 1958, *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, Warszawa: PWN.
- Drapella-Hermansdorfer A., 2003, *Wrocławskie Zielone Wyspy. Projekt zarządzania zasobami środowiska miejskiego*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Dutkowski M., 2000, Zmiany postsocjalistycznych metropolii w Polsce. Nowe problemy rozwoju wielkich miast i regionów, *Biuletyn KPZK*, 192, s. 37–48.

- Gaston K. (red.), 2010, *Urban Ecology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Guziak A., 2002, *Biosfera. Środowisko Wrocławia – informator 2002*, Wrocław: Wydawnictwo Hektor.
- Haladyn K., 1997, *Możliwości rozwoju terenów zieleni w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Wrocław*, materiały pokonferencyjne *Sztuka ogrodów w krajobrazie miasta*, Wrocław: Politechnika Wrocławska.
- Hopkins M.I.W., 2001, Exploring the links between urban morphology and urban ecology, *Urban Morphology*, 5 (1), s. 51–53.
- Hough M., 1995, *Cities and Natural Process*, London: Routledge.
- Jęcz M., 2010, *Lasy Wrocławia*, Wrocław: Wydział Środowiska i Rolnictwa, Urząd Miejski Wrocławia.
- Kononowicz W., 1997, *Wrocław – kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Longley P.A. et al. (red.), 2005, *Geographical Information Systems: Principles, Techniques, Management and Applications* (abridged edition), Hoboken, N.J.: Wiley.
- Marzluff J., Shulenberger E., Endlicher W., 2008, *Urban Ecology: An International Perspective on the Interaction between Humans and Nature*, Springer.
- Mazza L., Bennett G., De Nocker L. et al., 2011, *Green Infrastructure Implementation and Efficiency. Final report for the European Commission*, DG Environment on Contract ENV.B.2/SER/2010/0059, London: Institute for European Environmental Policy.
- McHarg I.L., 1971, *Design with Nature*, Double. Natural History Press.
- McMahon E., 2000, *Looking Around: Green Infrastructure*, (= *Planning Commission Journal Burlington*, no. 37) Burlington, Vermont: Planning Commission.
- Naumann, S., McKenna D., Kaphengst, T. et al., 2011, *Design, implementation and cost elements of Green Infrastructure projects*, Final report, Brussels: European Commission.
- Program ochrony przyrody Nadleśnictwa Olawa – plan urządzenia lasu, 2004, dost.: http://bip.lasy.gov.pl/pl/bip/px_dg~rdlp_wroclaw~nadl_olawa~program_ochrony_przyrody.pdf [14.05.2014].
- Program ochrony środowiska dla miasta Wrocławia na lata 2004–2015, 2012, dost.: http://bip.um.wroc.pl/wps/wcm/connect/3651b61e-6df5-4582-9e38-b3620622619b/program_ochrony_srodowiska_dla_miasta_Wroclawia_na_lata_2012_2015.pdf?MOD=AJPERES [14.05.2014].
- Przewoźniak M., 2002, *Kształtowanie środowiska przyrodniczego miast, przykłady z regionu gdańskiego*, Gdańsk: Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej.
- Przewoźniak M., 2007, Przyrodnicza rewitalizacja miast. Podstawy teorii i przykłady realizacji, *Biblioteka Urbanisty*, t. 10, s. 192–201.
- Przewoźniak M., 2009, Kwalifikacja systemów przyrodniczych miast. Teoria i zastosowania w zarządzaniu obszarami zurbanizowanymi, [w:] T. Markowski, D. Drzazga (red.), *System przyrodniczy w zarządzaniu rozwojem obszarów metropolitalnych*, Studia KPZK PAN CXXIII, s. 35–50.
- Skibniewska H., 1990, Rola opracowań przyrodniczych w projektowaniu zespołów mieszkaniowych na przykładzie Białogłki Dworskiej i Mokotowa, [w:] *Środowisko przyrodnicze Warszawy*, Warszawa: PWN, s. 345–405.
- Spirn A.W., 1984, *The Granite Garden: Urban Nature and Human Design*, Basic Books, Inc., Publishers.
- Stala Z., 1986, Przyrodniczy model struktury przestrzennej miasta, *Człowiek i Środowisko*, 10, 4, s. 547–565.
- Stala Z., 1990, Ekofizjograficzne zasady kształtowania struktury przestrzennej miast, [w:] *Zadania gospodarki miejskiej w kształtowaniu systemów ekologicznych miast*, Warszawa: IGPIK, s. 79–89.
- Sukopp H., Werner S., 1988, Biotope mapping and nature conservation in urban areas of the FRG, *Landscape and Urban Planning*, 15, s. 38–51.
- Szulcewska B., Kaftan J. (red.), 1996, *Kształtowanie Systemu Przyrodniczego Miasta*, Warszawa: IGPIK.
- Szulcewska B., 2002, *Teoria ekosystemu w koncepcjach rozwoju miast*, Warszawa: Wyd. SGGW.
- Świerkosz K., 1997, Założenia do proekologicznych przekształceń systemu zieleni miejskiej na przykładzie miasta Wrocławia, [w:] *Sztuka ogrodów w krajobrazie miasta*, Wrocław: Politechnika Wrocławska–Akademia Rolnicza, s. 17–24.

- Uchwała Nr 1/1467/10 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 20 maja 2010 r. w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Wrocławia*, dost.: <http://bip.um.wroc.pl> [14.05.2014].
- Uchwała Nr LII/3183/06 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 8 czerwca 2006 roku w sprawie Powiatowego programu zwiększenia lesistości Miasta Wrocławia*, dost.: <http://bip.um.wroc.pl/> [14.05.2014].
- Urbański J., 2008, *GIS w badaniach przyrodniczych*, Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- Wolski P., Niemirski A., Szumański M., 1990, *Problematyka i metoda projektowania układów terenów otwartych miast*, [w:] *Problemy ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego na obszarach zurbanizowanych*, cz. II, Warszawa: Wyd. SGGW-AR, s. 175–191.

„GREEN INFRASTRUCTURE” OF WROCLAW – SUBURBAN FORESTS. STRACHOCIŃSKI FOREST

Summary

The purpose of this paper is to present an analysis of tourist development, evaluation of recreational management of the Strachociński Forest and indication of the activities that could increase the attractiveness of the forest. Urban forests in Wrocław cover an area exceeding 80 hectares and occurring within 1.5 km in the vicinity of Wrocław. Strachociński Forest is one of the urban forests which peripheral location makes it city's weekend destination. Urban forests perform ecological, cultural and historical functions. Especially valuable is the Strachociński Forest due to the fact that it has been included in the NATURA 2000 Networking Program areas. After the examination of the forest management, it has transpired that it is a matter of necessity to improve the condition of some of the woodland paths and cycle routes, as well as to introduce of benches, bike paths and recreational trails for pedestrians along with a greater number of the educational trails and rubbish bins.

Key words: recreational areas, plans of spatial development, urban forests, suburban zone

AGNIESZKA LATOCHA

ŚLADAMI PRZESZŁOŚCI – CZYTANIE KRAJOBRAZU KULTUROWEGO ZIEMI KŁODZKIEJ

Streszczenie: Ziemia kłodzka jest przykładem regionu, w którym w ostatnich 150 latach zaszły liczne zmiany natury politycznej, narodowościowej, społecznej, demograficznej, kulturowej i gospodarczej. Znalazły one swoje odbicie w przemianach krajobrazu. Nadal jednak we współczesnym krajobrazie czytelne są ślady dawnych działań człowieka. Związane są one z prowadzeniem we wcześniejszym okresie intensywnej gospodarki rolnej, wodnej, prac górniczych oraz działalności przemysłowej. Utrwalone zostały również ślady znacznie bardziej rozwiniętej niegdyś sieci osadniczej (ruiny zabudowań, pagóry ruinowe, terasy osadnicze). Charakterystyczną cechą krajobrazu kulturowego ziemi kłodzkiej jest również bogactwo zachowanych obiektów sakralnych. Stanowią je centra pielgrzymkowe oraz liczne obiekty przydrożnej, małej architektury sakralnej.

W ostatnim czasie zaczęto podejmować próby promocji krajobrazu kulturowego ziemi kłodzkiej, gdyż przez wiele lat dziedzictwo to było zaniedbane i zapomniane. Tablice informacyjne i ścieżki dydaktyczne mają przybliżyć złożoną historię regionu poprzez wyjaśnianie jej śladów zapisanych w krajobrazie. Podejmowane są również prace remontowe wielu obiektów historycznych i zabytkowych.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, wyludnienie, edukacja regionalna, ziemia kłodzka

1. WPROWADZENIE

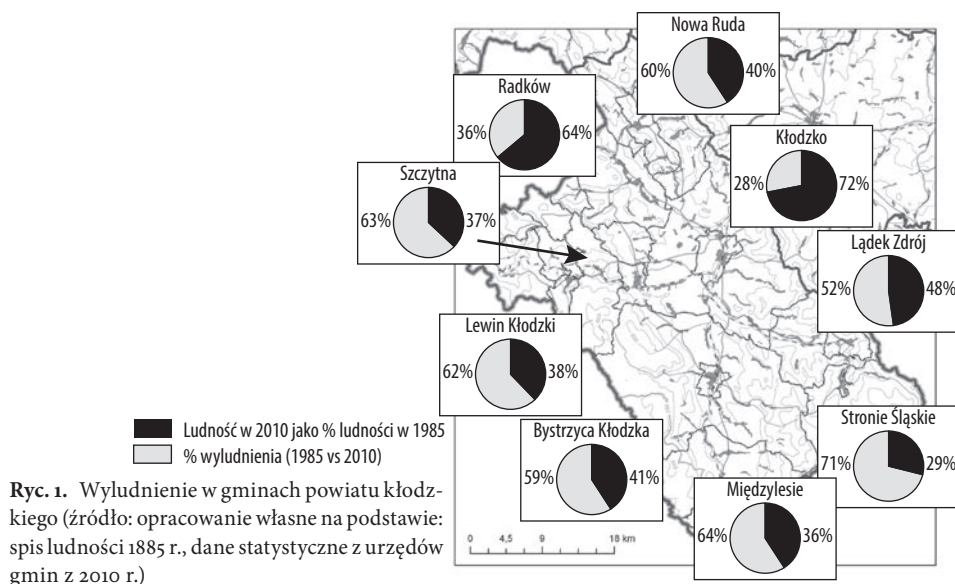
Krajobraz kulturowy na ogół utożsamia się z krajobrazem harmonijnym (według definicji Malinowskiej, Lewandowskiego i Harasimiuka red. 2004), a więc takim, w którym zmiany antropogeniczne nie naruszyły jeszcze równowagi przyrodniczej i który zachowuje harmonię i ład przestrzenno-funkcjonalny poszczególnych jego elementów. Stanowić on może źródło wiedzy zarówno o historii regionu, zmianach warunków przyrodniczych, jak i o relacji człowiek – środowisko, jaka kształtowała się na danym obszarze w minionym czasie. Krajobraz kulturowy, interpretowany jako „historia zapisana w krajobrazie”, pozwala odczytać, jakie procesy społeczno-gospodarcze oddziaływały na środowisko przyrodnicze w przeszłości – obecny kształt krajobrazu jest bowiem wynikiem nakładających się na siebie faz różnorodnych działań człowieka. W bezpośredni i pośredni sposób zapisują się one w krajobrazie. Na obszarach, gdzie gospodarka jest cały czas bardzo intensywna, ślady dawnych działań ludzkich szybko ulegają przemianom i zatarciu. Natomiast na terenach, gdzie nastąpiło osłabienie antropopresji, wskutek zaniechania wcześniejszej gospodarki i/lub wyludnienia, z łatwością można rozpoznać ślady dawnego oddziaływania człowieka, zapisane

we współczesnym krajobrazie, zarówno w postaci materialnych pozostałości dawnej gospodarki czy osadnictwa, jak i przemian warunków przyrodniczo-środowiskowych.

Do takich obszarów należą Sudety, a w szczególności ziemia kłodzka (pojęcie historyczno-geograficzne odpowiada granicom obecnego powiatu kłodzkiego), gdzie proces wyludniania zaznaczył się szczególnie intensywnie (Miszewska 1989). Proces depopulacji przebiegał w trzech głównych fazach. (1) Od lat 80. XIX wieku ludność z wyżej położonych obszarów wiejskich zaczęła emigrować do miast w poszukiwaniu zatrudnienia w rozwijającym się przemyśle (Getterowa 1949). (2) W latach 1945–1946 nastąpiła prawie całkowita wymiana ludności ziemi kłodzkiej w związku z wysiedleniem rdzennych mieszkańców do Niemiec. Mimo znacznego napływu nowych osadników, większość wsi, zwłaszcza położonych wyżej na terenach górskich, po wojnie miała mniejszą liczbę mieszkańców. Niektóre z najmniej korzystnie usytuowanych przysiółków i kolonii nie zostały w ogóle ponownie zasiedlone (Kościk 1982). (3) Ostatnia z głównych faz wyludniania przypada na lata 1950–1960 i związana jest z nieumiejętnością prowadzenia gospodarki rolnej na terenach górskich przez nowych osadników, z których większość przybyła z terenów nizinnych i o żyznych glebach (m.in. obecna Ukraina). Po wojnie nie odrodziło się także rzemiosło oraz większość zakładów przemysłowych, które funkcjonowały wcześniej na terenach wiejskich, dając zatrudnienie ludności (Janczak 1983; Staffa 1990). Rolnictwo nie stanowiło podstawy utrzymania dla wielu obszarów ziemi kłodzkiej, zwłaszcza jej górskich części, natomiast po wojnie stało się główną działalnością gospodarczą na tym obszarze, mimo niesprzyjających warunków środowiskowych. O intensywności wyludniania w okresie powojennym zdecydowały zarówno czynniki naturalne, jak i społeczno-gospodarczo-polityczne. Do tych pierwszych należały: wysokie położenie n.p.m., strome stoki, słabe gleby, niesprzyjający rolnictwu surowy klimat. Drugą grupę stanowiły: trudny dostęp (bariery orograficzne), duża odległość od miast, położenie przygraniczne, upadek przemysłu i rzemiosła wiejskiego, dekapitalizacja majątku trwałego (Ciok 1991, 1995). Przestrzenne zróżnicowanie stopnia wyludnienia w poszczególnych gminach powiatu kłodzkiego przedstawia ryc. 1.

W efekcie wyludniania zaczęły pojawiać się wsie zanikające, a nawet całkowicie opuszczone (Chachaj 1978). Wraz z depopulacją następowało także porzucanie użytków rolnych (Plewniak 1978; Salwicka 1978, 1983), co doprowadziło z czasem do rozwoju wtórnej, naturalnej sukcesji na nieużytkowane grunty porolne oraz obniżenia granicy rolno-leśnej (Fabiszewski, Brej 1996; Fatyga, Górecki 2001). Mimo obserwowanego w ostatnich latach ponownego ożywienia osadnictwa na terenie ziemi kłodzkiej oraz przywracania działalności rolniczej (głównie koszenia łąk) na dawnych gruntach rolnych, wiele miejsc pozostało opuszczonych, zapomnianych i nadal można rozpoznać w nich ślady wcześniejszych, intensywnych i różnorodnych działań gospodarczych (Latocha 2009).

Celem pracy jest prezentacja tych pozostałości wraz z przedstawieniem ich genezy oraz stopnia przetrwania we współczesnym krajobrazie. Istotnym celem badań było też wskazanie, na ile zachowany krajobraz kulturowy jest i może być wykorzy-

Ryc. 1. Wyludnienie w gminach powiatu kłodzkiego (źródło: opracowanie własne na podstawie: spis ludności 1885 r., dane statystyczne z urzędów gmin z 2010 r.)

stywany do pokazania złożonej historii regionu poprzez formy i obiekty czytelne w krajobrazie. Z celów tych wynikają następujące pytania badawcze: (1) Co pozostało we współczesnym krajobrazie z dawnej działalności człowieka? (2) Jaka jest trwałość antropogenicznych form i obiektów po opuszczeniu terenu? (3) Od czego zależy stopień ich zachowania/degradacji? (4) Jak interpretować dzisiejszy krajobraz – czego może nas nauczyć o historii terenu? (5) Jakie jest znaczenie krajobrazu kulturowego w aktualnych działaniach lokalnych i regionalnych?

2. METODY BADAŃ

Podstawę badań stanowiło rozpoznanie wielkości wyludnienia dla poszczególnych wsi ziemi kłodzkiej, co wykonano na podstawie spisów ludności z okresu przedwojennego i powojennego oraz aktualnych danych z urzędów gmin. Zasadniczą część badań stanowiły prace terenowe, polegające na inwentaryzacji form i obiektów, będących pozostałościami dawnego osadnictwa i gospodarki, wraz z ich dokładną analizą morfometryczną. Inwentaryzacją objęto obszary o największym stopniu depopulacji oraz zaniku sieci osadniczej. Przy kartowaniu antropogenicznych form i obiektów wykorzystano mapy topograficzne w skali 1:25 000 z końca XIX i początku XX wieku (*Meßtischblatt*) oraz współczesne materiały kartograficzne (mapy topograficzne w skali 1:10 000 i ortofotomapy). Ponadto, przeanalizowano aktualnie prowadzone bądź zakończone projekty (na ogół realizowane przez gminy, stowarzyszenia lub lokalne inicjatywy mieszkańców), których celem jest promocja krajobrazu kulturowego regionu kłodzkiego.

3. DAWNE OBIEKTY I FORMY ANTROPOGENICZNE ZACHOWANE W KRAJOBRAZIE

3.1. Sieć osadnicza

Pozostałości zabudowań na terenie opuszczonych bądź silnie wyludnionych wsi zachowały się w różnym stopniu (ryc. 2). Po większości dawnych budynków do dziś przetrwały jedynie podmurówki, podczas gdy pozostała część obiektu została celowo rozebrana i wykorzystana jako wtórny materiał budowlany (kamień, cegła). Sytuacja taka dotyczy przede wszystkim opuszczonych zagród znajdujących się w pobliżu zamieszkałych gospodarstw lub w miejscach łatwo dostępnych pod względem transportu budulca. Z kolei najlepiej zachowane ruiny domostw przetrwały zwykle na peryferiach dawnych terenów zabudowanych, głównie na obszarach wyżej położonych i trudniej dostępnych niewielkich przysiółków i kolonii. W ich przypadku, oprócz ocalałej kamiennej bądź ceglanej konstrukcji, przetrwały często także elementy drewniane, takie jak framugi okien czy drzwi. Ruiny są stopniowo niszczone, zwłaszcza przez oddziaływanie porastającej je roślinności, w tym głównie rozsadzania konstrukcji przez korzenie drzew. Z kolei na terenach, gdzie nastąpił intensywny rozwój roślinności na obszarze dawnej zabudowy, przede wszystkim na obecnych terenach leśnych, duża

Ryc. 2. Pozostałości dawnych gospodarstw na obszarach wyludnionych zachowały się w różnym stopniu (fot. A. Latocha)

część dawnej zabudowy stanowi obecnie tzw. pagóry ruinowe. Zawalenie budynków, czemu sprzyjało rozsadzanie korzeniami porastających je drzew, doprowadziło do nagromadzenia wewnątrz ruiny zarówno materiału budowlanego, jak i dużej ilości materii organicznej (kłody drewna, liście, gałęzie). W efekcie pierwotny kształt budynku uległ zatarciu, a w obecnym krajobrazie widoczne jest kopulaste bądź nieregularne wzniesienie terenu, na ogół silnie zarośnięte. W wielu przypadkach znacznie trwalsze niż sam budynek okazuje się przekształcenie terenu pod zabudowę, czyli tzw. terasa osadnicza, tworzona wskutek plantowania stoku. Te nienaturalne spłaszczenia stanowią powszechny element krajobrazu na terenach dawnego osadnictwa.

3.2. Działalność rolnicza

Do trzech głównych kategorii form antropogenicznych związanych z dawną działalnością rolniczą należą: hałdy i wały kamieni, skarpy dróg i teras rolnych oraz wąwozy drogowe.

Ze względu na znaczną płytkość gleb na większości obszarów górskich w Sudetach poważnym problemem dla dawnego rolnictwa, które sięgało dużo wyżej i obejmowało stoki o znacznie większych nachyleniach niż obecnie, była duża ilość gruzowego materiału skalnego pojawiającego się na polach. Materiał ten wydostawał się na powierzchnię zarówno wskutek procesów naturalnych (selektywne wymywanie drobnych frakcji wskutek spłukiwania, wymarzanie), jak i agrotechnicznych (wyorywanie z głębszych warstw). Wymuszało to konieczność ciągłego usuwania gruzu z powierzchni rolnych, w celu umożliwienia orki. Śladem po tej działalności są bardzo licznie występujące na ziemi kłodzkiej nagromadzenia materiału skalnego wybieranego z pól (ryc. 3). Przybierają one postać owalnych bądź wydłużonych wzdłuż stoku hałd lub wałów kamiennych, ciągnących się na ogół zgodnie ze spadkiem stoku, wzdłuż dawnych miedz lub skarp dróg polnych. W niektórych miejscach zachowana jest pierwotna struktura wałów, tworzących regularny murek. Jednak w większości przypadków została ona zatarta wskutek oddziaływania korzeni drzew porastających wały lub wysięków wody w okolicy wału, naruszających stabilność konstrukcji. Rozmiary oraz liczba form wyraźnie nawiązują do litologii podłoża – najczęściej spektakularnych obiektów występuje na podłożu skał krystalicznych, głównie gnejsów: wysokości hałd przekraczają 3 m, ich długości wynoszą ponad 20 m, a szerokości wałów osiągają 6–8 m, przy wysokości do 1,5 m. Część hałd i wałów nosi ślady wybierania z nich materiału przez człowieka. Z kolei usytuowane na obszarach leśnych w większości wypadków okryte są grubą warstwą materii organicznej, zacierającej ich pierwotną strukturę.

Z dawną działalnością rolniczą związana była gęsta sieć dróg polnych, z których duża część jest obecnie nieużytkowana i stopniowo znika z krajobrazu. Przebieg dawnych dróg rozpoznać można obecnie po widocznych nadal w rzeźbie terenu skarpach drogowych (wysokości od 0,2 do ponad 2 m) oraz – w wielu przypadkach – po odmiennym od otoczenia typie roślinności porastającej pas dawnej drogi lub jej skarpy. Podobnie rozpoznawalne w krajobrazie są skarpy teras rolnych, powszechnie tworzonych na stokach o większych nachyleniach, w celu ograniczenia erozji gleby

Ryc. 3. Przykłady wałów kamiennych zachowanych w krajobrazie ziemi kłodzkiej (fot. A. Latocha)

z pól ornych (Latocha 2007). Większość skarp teras jest nadal bardzo wyraźnie czytelna w krajobrazie, mimo że nie występuje czynnik, który doprowadził do ich powstania, czyli orka – obecnie większość dawnych teras rolnych na ziemi kłodzkiej znajduje się na terenach łąkowych lub leśnych. Utrzymaniu wyrazistości skarpy sprzyja okrywa darniowa, natomiast rola korzeni drzew porastających skarpy dróg czy teras rolnych może być różna – w jednych przypadkach sprzyjać będą one utrwaleniu formy skarpy, w drugich – przyspieszają procesy degradacji, zwłaszcza osuwanie materiału ziemnego ze skarpy i zmiany ich profilu.

Podobnie kształtuje się kwestia przetrwania w krajobrazie wąwozów drogowych (ryc. 4). W niektórych przypadkach są one nadal bardzo czytelną formą, o stromych ścianach i wyraźnych załomach – sprzyja temu pokrywa darniowa, stabilizacja korzeniami drzew oraz występowanie kamiennych umocnień pod darnią. Z kolei w innych sytuacjach obserwuje się stopniowe zwężanie dna wąwozów, wskutek procesów spełzywania w obrębie skarpy i tym samym zacierania wyrazistości załomów całej formy. Ponadto, w obrębie wąwozów drogowych na terenach leśnych następuje ich szybkie wypełnianie materią organiczną i mineralną, co prowadzi do ich stałego wypływania i w efekcie zacierania czytelności w krajobrazie. Zanik dróg, w tym wąwozów drogowych, następuje także wskutek zarastania powierzchni drogi/dna

Ryc. 4. Przykłady wąwozów drogowych na ziemi kłodzkiej o różnym stopniu zachowania w krajobrazie (fot. A. Latocha)

wąwozu oraz w wyniku rozcinań powierzchni drogi korytami okresowych spływów wody. Ten ostatni proces występuje jednak na ogół tylko lokalnie, a przekształcona w epizodyczne koryto część drogi nie przekracza zwykle długości kilkudziesięciu metrów. Na powierzchni niektórych dróg zachował się przedwojenny kamienny bruk – do dziś stanowi on dobre zabezpieczenie drogi przed erozją wód okresowych spływów, nie tworzą się bowiem wcięcia erozyjne, a zaznacza się jedynie selektywne wypłukiwanie drobniejszego materiału pomiędzy bruku.

3.3. Działalność górnicza

Ze względu na wyjątkowo urozmaiconą budowę geologiczną Sudetów oraz występowanie licznych złóż i surowców mineralnych, eksploatacja zasobów skalnych i mineralnych ma bardzo długą tradycję, sięgającą początków eksploracji gór w średniowieczu (Gluziński 1960). Działalność wydobywcza, prowadzona z przerwami i z różną efektywnością w poszczególnych stuleciach, pozostawiła wiele śladów we współczesnym krajobrazie (Ciężkowski i in. 1996) (ryc. 5). Do najbardziej rozpowszechnionych form należą kamieniołomy, bardzo licznie występujące na ziemi kłodzkiej, zakładane w różnorodnych typach skał i rozmieszczone na terenie całego regionu. Z kolei ślady po pracach poszukiwawczych i wydobywczych związanych z górnictwem rud metali

Ryc. 5. Przykłady antropogenicznych form rzeźby terenu powstałych w wyniku dawnej działalności górniczej i poszukiwawczej (fot. A. Latocha)

są bardziej skoncentrowane w kilku obszarach – głównie w Masywie Śnieżnika oraz w okolicach Łódka-Zdroju w Górach Żłotyh oraz Poniatowa i Rudawy w Górach Bystrzyckich. Eksploatacja rud żelaza, miedzi, cynku i srebra pozostawiła ślady w postaci owalnych zagłębień terenu – często znacznych rozmiarów (wejścia do sztolni, sztolnie wentylacyjne), podłużnych rowów poszukiwawczyh oraz hałd materiału skalnego z drażonych sztolni. W kilku miejscach zachowały się także wloty dawnych sztolni i choć większość z nich została ze względów bezpieczeństwa zasypana, to w rzeźbie terenu nadal można rozpoznać miejsca, gdzie się znajdowały. Ukształtowanie terenu na obszarach najbardziej ożywionych w przeszłości prac górniczych cechuje się dużym urozmaiceniem związanym ze współwystępowaniem antropogenicznych form zarówno wklęsłych, jak i wypukłych.

3.4. Działalność przetwórcza i przemysłowa

Z obszarami górniczymi związane są także miejsca, gdzie zachowały się pozostałości dawnych obiektów przemysłowych. W dużej liczbie, choć w różnym stopniu, przetrwały ruiny hut żelaza i hut szkła. W ich otoczeniu o dawnej działalności hutniczej świadczą również pokrywy stokowe i osady dolinne – w sąsiedztwie hut żelaza występuje

Ryc. 6. Ruina jednego z licznych niegdyś na ziemi kłodzkiej młynów oraz przykłady dawnych młynówek zachowanych we współczesnym krajobrazie (fot. A. Latocha)

dużo odłamków szlaki hutniczej, natomiast w dolinie Dzikiej Orlicy, słynącej przed wojną z produkcji szkła kolorowego i sztucznych kryształów, można znaleźć kolorowe odpady po dawnej działalności. Oprócz ruin pojedynczych obiektów przemysłowych (np. tkalni, przędzalni), na ziemi kłodzkiej zachowało się bardzo dużo pozostałości po młynach wodnych, licznie występujących w regionie w okresie przedwojennym. Z młynami związane jest występowanie kanałów młyńskich. Co prawda obecnie tylko nieliczne wypełnione są wodą stojącą czy płynącą – większość jest sucha, wypłycona (wypełniona materiałem mineralnym i organicznym) i/lub zarośnięta, ale pomimo to nadal stanowią czytelne elementy krajobrazu, wyraźnie zaznaczające się w rzeźbie terenu (ryc. 6).

3.5. Konstrukcje hydrotechniczne

We wszystkich obszarach dawnego osadnictwa zachowały się – w różnej liczbie i w różnym stanie – różnorodne typy konstrukcji hydrotechnicznych (ryc. 7). W okresie przedwojennym większość cieków w pobliżu obszarów zabudowanych i wszystkie w obrębie zabudowy były uregulowane i umocnione, najczęściej obudową kamienią. Do czasów obecnych obudowa koryt przetrwała w większości przypadków tyl-

Ryc. 7. Przykłady różnych typów dawnych konstrukcji hydrotechnicznych zachowanych w krajobrazie ziemi kłodzkiej (fot. A. Latocha)

ko fragmentarycznie – odcinki niezniszczone sąsiadują z odcinkami, gdzie erozja boczna i wgłębna potoków, często przy współdziałaniu korzeni drzew, doprowadziła do częściowego lub całkowitego zniszczenia dawnych regulacji. Na ogół wyerodowane pozostałości murów oporowych można nadal dostrzec w obrębie koryta. Ocalałe fragmenty regulacji i umocnień brzegów są najliczniej występującymi obiektami hydrotechnicznymi na obszarach wyludnionych. W dużej liczbie zachowały się także mosty lub ich fragmenty, prezentujące różnorodne typy konstrukcji – najczęściej są to proste płyty kamienne położone nad potokiem, ale zdarzają się również obiekty o bardziej złożonych konstrukcjach, np. łukowych. Kamienne przepusty pod drogami przetrwały fragmentarycznie – na ogół są zawalone lub zatkane wskutek braku prac konserwacyjnych, co powoduje blokowanie przepływu potoku, spiętrzanie wody na nieoczyszczanym przepuszcisku i w rezultacie przepływ wód powierzchnią drogi, co prowadzi do jej rozcinania i niszczenia. Z innych obiektów hydrotechnicznych na terenach wyludnionych zachowały się pojedyncze studnie oraz zapory przeciwrumowiskowe i przeciwpowodziowe, przy czym te ostatnie są aktualnie całkowicie wypełnione materiałem naniesionym przez cieki i wskutek braku oczyszczania przestały pełnić swoje pierwotne funkcje.

Ryc. 8. Mała architektura sakralna stanowi charakterystyczną cechę krajobrazu ziemi kłodzkiej (fot. A. Latocha)

3.6. Krajobraz barokowy ziemi kłodzkiej

Szczególną cechą krajobrazu ziemi kłodzkiej jest występowanie licznych obiektów sakralnych. Należą do nich obiekty wielkogabarytowe – kościoły oraz centra pielgrzymkowe, gdzie cały okoliczny krajobraz został ukształtowany na potrzeby kultu religijnego (np. w Wambierzycach). Jednak jeszcze liczniejsze są obiekty tworzące tzw. małą architekturę sakralną – krzyże i figury przydrożne, kapliczki różnych typów, drogi krzyżowe (Czechowicz 2003). Większość z nich wzniesiona została w XVII i XVIII wieku, kiedy region kłodzki poddany był silnej rekatolizacji oraz szczególnie rozwinął się kult maryjny, będący jednym z efektów kontrreformacji (Herzig, Ruchniewicz 2008). Mimo licznych zniszczeń i kradzieży, jakim ulegało to dziedzictwo kulturowe, drobna architektura sakralna nadal stanowi bardzo charakterystyczny rys krajobrazu ziemi kłodzkiej. W ostatnich latach coraz więcej z tych obiektów jest odnawianych, choć liczne nadal pozostają opuszczone i zaniedbane (ryc. 8).

3.7. Stare sady

Szczególną pozostałością po dawnym osadnictwie są drzewa i sady owocowe, stanowiące często jedyne ślady po dawnych gospodarstwach, zwłaszcza w przypadkach, gdy ruiny zabudowy nie zachowały się. Drzewa owocowe znajdziemy, przykładowo,

na śródleśnych polanach – wyznaczają one miejsca lokalizacji dawnych gospodarstw, podczas gdy przylegające do nich niegdyś grunty orne uległy transformacji w zbiorowiska leśne, na ogół wskutek naturalnej wtórnej sukcesji, a tylko w mniejszym stopniu w efekcie planowo prowadzonych nasadzeń. Część drzew owocowych nadal kwitnie i owocuje. W celu ochrony i zachowania tradycyjnych odmian drzew owocowych założone zostały sady eksperymentalne i sady-hodowle, np. w okolicy Radkowa oraz w Ostrej Górze.

4. PROMOCJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO ZIEMI KŁODZKIEJ W DZIAŁANIACH LOKALNYCH I REGIONALNYCH

Przez większość okresu powojennego dziedzictwo kulturowe ziemi kłodzkiej, podobnie jak pozostałego obszaru Ziemi Odzyskanych, nie tylko nie było doceniane, szanowane czy odnawiane, ale w wielu przypadkach było celowo niszczone jako „obce”. Dopiero w ostatnich dwóch dekadach, a w szczególności w ostatnich latach, wielowiekowa tradycja różnorodności narodowościowej i kulturowej, typowa dla terenów pogranicza, zaczęła być traktowana jako część dziedzictwa regionalnego i jako taka promowana przede wszystkim pod kątem atrakcyjności turystycznej regionu. Remontowanych jest coraz więcej starych budynków, przy zachowaniu ich głównych cech architektury regionalnej, odnowiono liczne kościoły, kaplice, figury, krzyże przydrożne i drogi krzyżowe, a większość działań podejmowana jest bezpośrednio z inicjatywy lokalnych mieszkańców. Pierwsze z inicjatyw dotyczyły utworzenia Ekomuzeów (Lutynia – Wrzosówka, Lesica), gdzie na tablicach w centrach wsi opisano najważniejsze zabytki kultury materialnej zlokalizowane w przestrzeni poszczególnych wsi. Coraz więcej miejscowości z własnej inicjatywy ustawia tablice informacyjne, na których opis historii i dawnych działań gospodarczych prowadzonych w danym rejonie oraz zestawienie zdjęć przedwojennego i obecnego krajobrazu wsi stanowi zwykle kluczową część opracowania (np. Lasówka, Marianówka – Igliczna). W 2013 r. otwarto także, z inicjatywy Towarzystwa Górskiego „Róża Kłodzka”, ścieżkę historyczno-przyrodniczą „Śladami nieistniejącej wsi Czerwony Strumień”. Jest to pierwszy na ziemi kłodzkiej przykład nowo wytyczonego szlaku edukacyjnego, którego głównym celem jest zapoznanie z pozostałościami dawnego osadnictwa.

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Współczesny krajobraz ziemi kłodzkiej zawiera wiele elementów, stanowiących relikty z wcześniejszego okresu intensywnego osadnictwa i działalności gospodarczej, zarówno rolniczej, jak i wydobywczo-przemysłowej. Mimo że dawne obiekty i formy antropogeniczne przetrwały w różnym stopniu, to większość z nich nadal jest dobrze czytelna w krajobrazie i stanowi zapis odmiennych od obecnych działań gospodarczych prowadzonych na tym obszarze w przeszłości. Bez znajomości historii regionu często niemożliwa jest prawidłowa interpretacja genezy danych form czy obiektów

i odwrotnie – zachowane w krajobrazie ślady przeszłości pomagają w odtworzeniu rodzaju, intensywności oraz zasięgu przestrzennego antropopresji w przeszłości. Jednak biorąc pod uwagę ogromne bogactwo i różnorodność zachowanych w krajobrazie ziemi kłodzkiej śladów przeszłości, zrealizowane dotychczas inicjatywy ich promocji, udostępniania i ochrony są niewystarczające w stosunku do potencjału, który oferuje region. Nauka czytania i rozszyfrowywania krajobrazu jest jedną z lepszych metod nauczania dziejów danego regionu, a tym samym rozumienia nie tylko wydarzeń historycznych, ale przede wszystkim funkcjonowania związku między działalnością człowieka a jej wyrazem w środowisku i krajobrazie.

LITERATURA

- Chachaj J., 1978, Problem wsi zanikającej, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, Prace Instytutu Geograficznego, seria B, II, s. 119–223.
- Ciężkowski W. et al., 1996, Zmiany w litosferze wywołane eksploatacją surowców mineralnych, [w:] A. Jahn, S. Kozłowski, M. Pulina (red.), *Masyw Śnieżnika – zmiany w środowisku przyrodniczym*, Warszawa: wyd. PAE, s. 85–119.
- Ciołk S., 1991, *Sudety. Obszar problemowy*, (=Studia Geograficzne, LI), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Ciołk S., 1995, *Zmiany ludnościowe i osadnicze w Sudetach*, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, Prace Instytutu Geograficznego, seria B, XII, s. 51–64.
- Czechowicz B., 2003, *Kaplice w dawnym Hrabstwie Kłodzkim*, Wrocław: Wydawnictwo WERK.
- Fabiszewski J., Brej T., 1996, Dynamika przemian flory i roślinności, [w:] A. Jahn, S. Kozłowski, M. Pulina (red.), *Masyw Śnieżnika – zmiany w środowisku przyrodniczym*, Warszawa: Wyd. PAE, s. 219–228.
- Fatyga J., Górecki A., 2001, *Kształtowanie granicy rolno-leśnej i darniowo-polowej w Sudetach*, Falenty: Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, IMiUZ.
- Getterowa H., 1949, Wyludnianie się powiatu bystrzyckiego za czasów niemieckich, *Rocznik Kłodzki*, 2, s. 122–129.
- Gluziński W., 1960, Zarys dziejów górnictwa i hutnictwa metali w Kłodczyźnie (XIV–XVII w.), *Rocznik Kłodzki*, s. 93–149.
- Herzig A., Ruchniewicz M., 2008, *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Janczak J., 1983, Zarys dziejów gospodarczych rejonu sudeckiego, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 506, Studia Geograficzne, XXXII, s. 5–9.
- Kościk E., 1982, *Osadnictwo wiejskie w południowych powiatach Dolnego Śląska w latach 1945–1949*, Wrocław: Ossolineum.
- Latocha A., 2007, *Przemiany środowiska przyrodniczego w Sudetach Wschodnich w warunkach antropopresji*, (=Studia Geograficzne, LXXX), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Latocha A., 2009, Zmiany krajobrazu wiejskiego w Sudetach w okresie powojennym, [w:] Z. Kuriata (red.), *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne*, (=Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 12), Sosnowiec: Polskie Towarzystwo Geograficzne, s. 130–139.
- Malinowska E., Lewandowski W., Harasimiuk A. (red.), 2004, *Geoekologia i ochrona krajobrazu. Leksykon*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Miszewska B., 1989, Zmiany zaludnienia Sudetów w okresie powojennym, *Czasopismo Geograficzne*, LX, 2, s. 135–145.
- Plewniak W., 1978, Zmiany w środowisku geograficznym doliny Dzikiej Orlicy w Górach Bystrzyckich wywołane wyludnianiem wsi, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, Prace Instytutu Geograficznego, seria B, II, s. 97–109.

- Salwicka B., 1978, Zmiany w zaludnieniu i użytkowaniu ziem wsi górskich Masywu Śnieżnika w strefie granicy rolno-leśnej, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Prace Instytutu Geograficznego*, seria B, II, s. 71–87.
- Salwicka B., 1983, Zmiany w zaludnieniu i użytkowaniu gruntów wsi górskich na wybranych obszarach przygranicznych Sudetów Kłodzkich, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 506, *Studia Geograficzne*, XXXII, s. 23–30.
- Staffa M., 1990, Przemiany krajobrazu górskiego na przykładzie Sudetów, *Wierchy*, 55, s. 5–20.

Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2010–2014 jako projekt badawczy nr N N306 384539 pt. „Zmiany użytkowania terenu na obszarze gór średnich – przyrodnicze uwarunkowania i konsekwencje; na przykładzie ziemi kłodzkiej”.

TRACES OF THE PAST – READING OF THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE KŁODZKO REGION

Summary

The Kłodzko region was subject to many changes within the last 150 years, which included political, national, social, demographic, cultural and economic alterations. They all were mirrored in the changes of the landscape pattern. However, the traces of the former human activities are still visible in the contemporary landscape. These activities included: intense agriculture, mining, industry and water management. Also the remains of the old settlement network, which was much more extent in the past, are preserved in the landscape as ruins of buildings, ruin mounds or settlement terraces. A large number of sacral monuments is another typical characteristics of the Kłodzko region. They include both pilgrimage centres and numerous examples of the small, roadside sacral architecture.

The cultural landscape of the Kłodzko region started to be promoted in recent time. For many years the cultural heritage of the area was abandoned and neglected. The educational paths and information boards make people acquainted with the complex history of the region by explaining its traces embedded in the landscape. Many of the historical buildings and monuments have been also renovated or reconstructed in recent time.

Key words: cultural landscape, depopulation, regional education, Kłodzko region

MALWINA MICHALIK-ŚNIEŻEK, TADEUSZ J. CHMIELEWSKI

OSIEDLA MIESZKANIOWE Z WIELKIEJ PŁYTY W KRAJOBRAZIE GÓR SANOCKO-TURCZAŃSKICH JAKO PRZEJAW DYSKONTYNUACJI DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Streszczenie: Wielopiętrowe budynki mieszkaniowe, będące wynikiem ideologii powstałych przed II wojną światową, stały się doskonałym rozwiązaniem problemów związanych z masowym napływem siły roboczej do miast w okresie powojennym. Jednak w trakcie ich budowy często ignorowano wielowiekowe procesy przekształceń przestrzeni, skupiając się jedynie na zaspokojeniu bardzo wąsko rozumianych sanitarnych aspektów zamieszkania.

Betonowe bloki sytuowano na obszarach, gdzie zaistniały potrzeby mieszkaniowe, wynikające z tworzenia nowych miejsc pracy, nie zważając na uwarunkowania historyczne terenu, kontekst przestrzenny, a tym bardziej krajobrazowy.

Obecnie osiedla mieszkaniowe z wielkiej płyty nie tylko znajdują się w centrach i na terenach peryferyjnych dużych miast, ale znaleźć je można także na obszarach górskich, o wyjątkowych walorach krajobrazowych. Przykładem takiego obszaru jest mezoregion fizycznogeograficzny Góry Sanocko-Turczańskich, gdzie pojawienie się betonowych osiedli było widocznym przejawem dyskontynuacji dziedzictwa kulturowego regionu.

W niniejszej pracy przedstawiono i porównano historyczny oraz współczesny aspekt architektoniczno-przestrzenny wybranego obszaru w kontekście krajobrazowym.

Słowa kluczowe: osiedla mieszkaniowe, wielka płyta, krajobraz zurbanizowany, dziedzictwo kulturowe

1. WPROWADZENIE

Struktura osiedli ludzkich jest wynikiem licznych uwarunkowań: gospodarczych, społecznych, klimatycznych, obronnych czy politycznych (Chmielewski 2004). Kształtowana przez wieki z poszanowaniem uwarunkowań przyrodniczych, harmonijnie uzupełniała otaczający krajobraz, eksponując charakterystyczne dla danego regionu cechy. Jednak pojawienie się obcych form antropogenicznych, drastycznie ingerujących w zrównoważoną dotąd kompozycję form krajobrazowych, spowodowało pojawienie się dysharmonii w krajobrazie (Bogdanowski 1998; Chmielewski 2012). Takimi obiektami stały się betonowe blokowiska, powszechnie wprowadzane od końca lat 50. XX wieku w polskich miastach i miasteczkach (Komorowski 2005).

Wielopiętrowe budynki mieszkaniowe konstruowane w technologii wielkiej płyty po II wojnie światowej były wprowadzane z dużym rozmachem w całej Europie, a szczególnie w krajach socjalistycznych, gdzie panował głód mieszkaniowy spowodowany masową migracją ludności wiejskiej do miast (Chmielewski, Mirecka

2007). Niestety, idea „maszyn do mieszkania” autorstwa Le Corbusiera¹ nie była realizowana w odpowiedni sposób. W latach 60.–80. XX wieku prefabrykowane osiedla lokalizowano na obszarach peryferyjnych, brakowało wówczas dostępnych dzisiaj technologii budowlanych i wykwalifikowanych inżynierów, co skutkowało bardzo niską jakością wykonawstwa, a projektowana architektura była monotonna, mało estetyczna, anonimowa i monofunkcyjna (Szafrńska 2010).

W procesie planowania w Polsce zespołów mieszkaniowych z wielkiej płyty zignorowano wielowiekowy proces historycznych przeobrażeń przestrzeni. Nie kierowano się zasadą zrównoważonego rozwoju, nie uwzględniano wymogów ochrony środowiska oraz zachowania zasobów ekosystemów (Gronostajska 2010), a tym bardziej nie brano pod uwagę kontekstu krajobrazowego, w jakim dany zespół mieszkaniowy był planowany. Zaczęto natomiast świadomie segregować przestrzeń, dostosowując ją do pełnienia określonych funkcji, wykorzystując zunifikowane formy, które nie nawiązywały do dziedzictwa architektonicznego regionu, w jakim się znalazły. W wielu polskich miastach i miasteczkach oraz na terenach wiejskich bloki z wielkiej płyty zaczęły przesłaniać – a niekiedy nawet zastępować – krajobrazy rodzime.

Przykładem regionu, na krajobraz którego osiedla mieszkaniowe z wielkiej płyty wpłynęły w sposób szczególnie istotny, są położone u podnóża Bieszczadów Góry Sanocko-Turczańskie, gdzie historyczne trendy architektoniczne, będące wynikiem wielowiekowego współistnienia polikulturowych społeczeństw, zostały niemal całkowicie wyparte przez zabudowę okresu modernizmu. Do końca lat 90. XX wieku w miastach i miasteczkach tej części Polski dominowały szare, betonowe bloki mieszkalne, które są obecnie remontowane. Przy okazji zmieniana jest kolorystyka ich elewacji, która jednak nie tylko nie nawiązuje do zabudowy historycznej, ale jej różnorodność i niespójność sugerują, że jest wynikiem radosnej twórczości pracowników firm budowlanych zajmujących się termoizolacją.

2. CEL PRACY

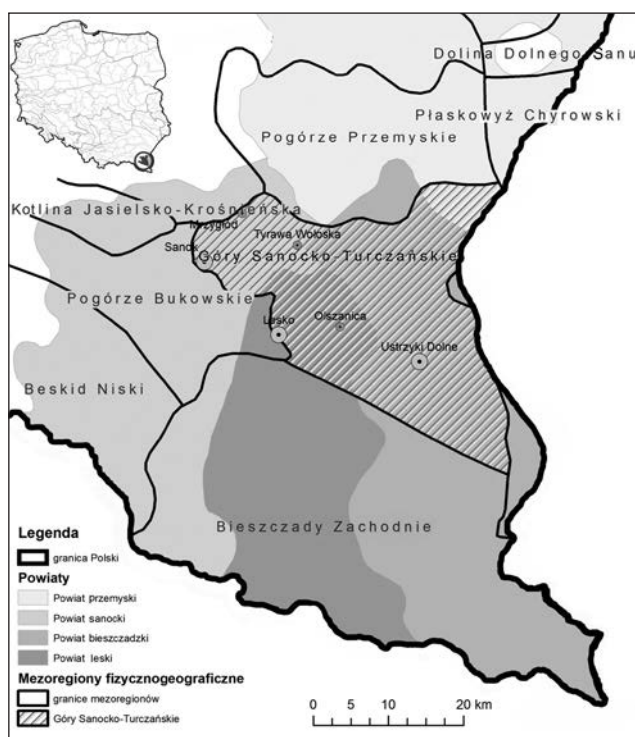
Celem niniejszego opracowania jest określenie różnic występujących pomiędzy układami i walorami architektoniczno-urbanistycznymi miasteczek galicyjskich, będących ważnym – choć zachowanym w formie szczątkowej – dziedzictwem kulturowym mezoregionu fizycznogeograficznego Gór Sanocko-Turczańskich, oraz betonowych osiedli mieszkaniowych, które pojawiły się na tych terenach w latach 1970–1987. Wskazano także pożądane układy o określonych walorach, nawiązujące do tradycji regionu oraz harmonijnie komponujące się z otaczającym krajobrazem górskim.

¹ Le Corbusier nazywany jest „ojcem blokowisk”. Jego modernistyczne idee, oparte na funkcjonalizmie i socrealizmie, miały zapewnić ubogim robotnikom godziwe miejsca do życia. Na kształt samowystarczalnych transatlantyków stworzył „maszyny do mieszkania” – prefabrykowane bloki mieszkalne wśród zieleni, światła słonecznego i porządku, bez ciemnych podwórek-studni, przy całkowitym braku ciasnych suterren i mansard (Basista 2001).

3. OBSZAR BADAŃ

3.1. Położenie i historia

Jako obszar badań przyjęto mezoregion fizycznogeograficzny Gór Sanocko-Turczańskich, który administracyjnie położony jest w południowo-wschodniej części województwa podkarpackiego, na terenie części powiatów: bieszczadzkiego, leskiego, sanockiego i przemyskiego. Mezoregion ten rozciąga się na północ od Bieszczadów Zachodnich, a na południe od Pogórza Przemyskiego (ryc. 1). Jak wskazuje sama nazwa, ma charakter górski, jednak przeważają tu krótkie, niskie, rusztowe pasma o układzie równoległym. Ośrodki osadnicze zlokalizowane są wzdłuż dolin rzek i potoków płynących pomiędzy malowniczymi wzniesieniami, z których największa jest dolina rzeki San (Kondracki 1998). O wysokich walorach krajobrazowych tego mezoregionu świadczy utworzenie na jego obszarze dwóch parków krajobrazowych: Parku Krajobrazowego Pogórza Przemyskiego (obejmującego północny fragment mezoregionu) oraz Parku Krajobrazowego Gór Słonnych wraz ze Wschodniobeskidzkim Obszarem Chronionego Krajobrazu, stanowiącym jego otulinę.

Ryc. 1. Położenie mezoregionu Gór Sanocko-Turczańskich na tle podziału fizycznogeograficznego oraz podziału administracyjnego południowej części województwa podkarpackiego (źródło: opracowanie własne na podstawie: Kondracki 1998)

Ryc. 2. Drewniana zabudowa mieszkaniowa charakterystyczna dla miasteczek galicyjskich we wsi Mrzygłód (1954) (zbiory biblioteki miejskiej w Ustrzykach Dolnych)

Obszar ten w latach 1772–1918 znajdował się w granicach zaboru austriackiego i należał do Królestwa Galicji i Lodomerii. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości tereny te włączono do Rzeczypospolitej, a administracyjnie znalazły się w granicach województwa lwowskiego, jednak do dzisiaj przez mieszkańców Polski południowo-wschodniej nazywane są „Galicją” (Fras 2003). Przed II wojną światową w strukturze osadniczej tego obszaru funkcjonowały miasta, wsie oraz miasteczka, będące jednostkami prawno-administracyjnymi o charakterze przejściowym między miastem a wsią (ryc. 2). Miasteczko niejednokrotnie nie było większe od dużej wsi, jednak jego mieszkańcy trudnili się dodatkowo drobnym handlem i rzemiosłem. Ponadto, układ przestrzenny miasteczka był najczęściej analogiczny do układu przestrzennego dużego miasta lokowanego na prawie magdeburskim (Adamczewska-Wejhert, Wejhert 1985).

Największymi ośrodkami osadniczymi na badanym obszarze były miejscowości, będące siedzibami powiatów: liskiego – Lisko (obecnie Lesko) oraz sanockiego – Sanok, a także Ustrzyki Dolne położone w granicach powiatu liskiego. Ponadto, ważną rolę odgrywały takie miejscowości, jak Mrzygłód czy Tyrawa Wołoska, które funkcjonowały na prawie miasteczek galicyjskich.

Do II wojny światowej był to region wielonarodowościowy i wielokulturowy. Mieszkali tu katolicy obrządku łacińskiego, unickiego i ormiańskiego oraz wyznawcy judaizmu, religii muzułmańskich i innych. Większą część ludności omawianego obszaru stanowili Polacy, Ukraińcy i Żydzi, ale mieszkali tu także Ormianie, Niemcy, Czesi, Rosjanie i przedstawiciele innych narodowości (Czajkowski 2004). Dzięki temu przez lata rozwijały się na tym terenie charakterystyczne układy architektoniczno-

Ryc. 3. Osiedle Jana Pawła II w Sanoku – stan obecny (fot. M. Michalik-Śnieżek)

-przestrzenne, które wkomponowane w krajobraz o tak urozmaiconej rzeźbie, spełniały swoje funkcje i zapewniały bezpieczeństwo mieszkańcom.

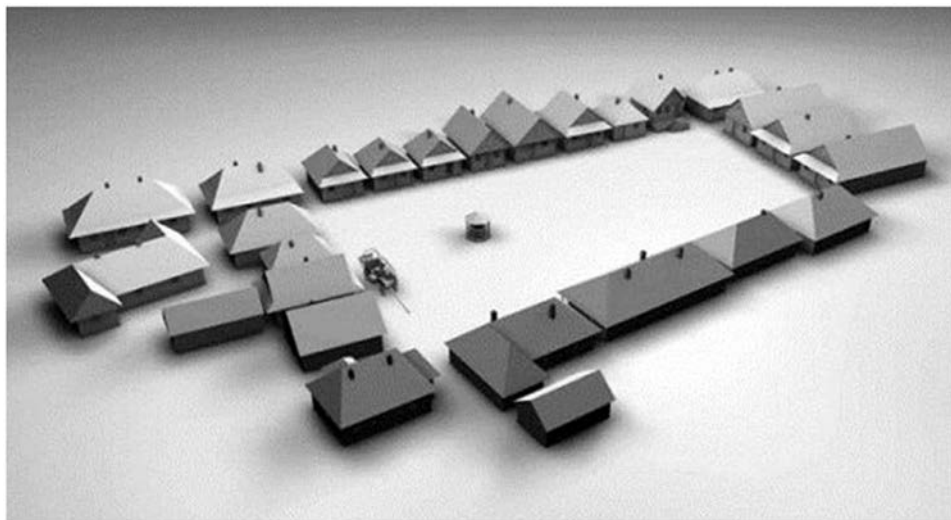
Obecnie na terenie Gór Sanocko-Turczańskich największym ośrodkiem miejskim pod względem liczby ludności oraz powierzchni jest Sanok. To właśnie tutaj po II wojnie światowej powstały największe zakłady przemysłowe południowo-wschodniej Polski (Autosan, Stomil), których budowa była przyczyną napływu siły roboczej z obszarów wiejskich. Rosnące potrzeby mieszkaniowe zaspokajano poprzez wznoszenie osiedli mieszkaniowych przy zastosowaniu technologii wielkiej płyty. Dzisiaj na terenie Sanoka znajduje się sześć takich osiedli wybudowanych w latach 1970–1986 z betonowych prefabrykatów (os. Błonie, os. Jana Pawła II – ryc. 3, os. Sierakowskiego, os. Sadowa, os. Kościuszki, os. Robotnicza), gdzie zlokalizowano ponad 6000 mieszkań (*Strategia Rozwoju Miasta Sanoka 2000*).

Znacznie mniejsze w tym okresie było zapotrzebowanie na mieszkania w Lesku i Ustrzykach Dolnych, a mimo to bloki mieszkaniowe – w różnych układach przestrzennych – lokalizowano także tam. Na terenie Leska powodem budowy osiedla mieszkaniowego było powstanie Zakładu Przemysłu Meblowego, natomiast pojawienie się bloków w Ustrzykach Dolnych zdeterminowała budowa kombinatu drzewnego.

3.2. Dziedzictwo architektoniczne badanego terenu i stan jego zachowania

Cechą charakterystyczną dawnej zabudowy mieszkaniowej w mniejszych miastach i miasteczkach położonych na terenie niegdyś Galicji był jej układ przestrzenny, skupiony wokół prostokątnego rynku o kształcie nieco rozszerzonej ulicy. Domy o konstrukcji przysłupowej, będące zarówno miejscem zamieszkiwania, jak i warsztatem rzemieślniczym lub punktem handlowym, budowano najczęściej z drewna jodłowego na kamiennej podwalinie, a kryto z reguły gontem. Budynki położone

wokół rynku oraz wzdłuż ulic od niego wychodzących sytuowano szczytem do placu lub drogi (Pokropek 1978). Brukowany plac był centralnym punktem miasteczka, na którym skupiało się życie sąsiedzkie, odbywał handel, a w przyległych warsztatach pracowali rzemieślnicy. Na jego środku często znajdowała się studnia, która służyła przyjezdnym do napojenia koni (Tyrowicz 1956; ryc. 4.). W miasteczkach, w których szczególnie rozwijał się handel, kupcy stawiali domy podcieniowe. Podcienia nie tylko

Ryc. 4. Układ przestrzenny galicyjskiego rynku z przełomu XIX i XX wieku. Model rynku galicyjskiego wybudowanego w sektorze miejskim Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (źródło: *Galicyjski Rynek...*)

Ryc. 5. Drewniana zabudowa przysłupowa z podcieniami zlokalizowana wokół rynku galicyjskiego. Repliki przedstawione w sektorze miejskim Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (fot. M. Oczkoś)

były miejscem przeprowadzania transakcji, ale również pozwalały na przemieszczanie się pomiędzy sąsiednimi budynkami pod dachem (Kołodziejczyk 1992).

Konstrukcje przysłupowe zabudowy mieszkalnej są charakterystyczne raczej dla terenów pogranicza polsko-niemiecko-czeskiego, ale ich pojawienie się na terenie Galicji można wyjaśnić obecnością osadników ze Śląska oraz Saksonii (Kotula 1957). Domy przysłupowe tego obszaru często miały podcienia szczytowe usytuowane od frontu. Zdarzało się, że podcienia podparte były szeregiem okrągłych lub czworobocznych, rzeźbionych słupów z arkadami. Szczyty domów miały fasady szalowane deskami, wycinane w fantazyjne wzory, podobnie jak balustrady umieszczone pomiędzy słupami podcieni (Tłoczek 1980; ryc. 5).

Na terenie mezoregionu Gór Sanocko-Turczańskich układy przestrzenne i architektura miasteczek galicyjskich zachowały się w stopniu szczątkowym. Jednak obraz życia, pracy i wypoczynku mieszkańców regionu został utrwalony w Sanockim Muzeum Budownictwa Ludowego, gdzie w 2011 r. odtworzono system urbanistyczny miasteczka galicyjskiego na podstawie 13 podkarpackich miejscowości. Wybudowano repliki domów z Sanoka i okolic, a także umieszczono tradycyjne obiekty z Ustrzyk Dolnych (ryc. 5) (*Skansen...*).

4. MATERIAŁY I METODY

Dziedzictwo urbanistyczno-architektoniczne, będące ważnym elementem dziedzictwa kulturowego mezoregionu fizycznogeograficznego Gór Sanocko-Turczańskich, określono na podstawie literatury dotyczącej obszaru badań, wyników prac i przedsięwzięć pracowników i działaczy Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku oraz własnych obserwacji.

W wyniku prac terenowych przeprowadzonych na obszarze wybranego mezoregionu oraz w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, a także z wykorzystaniem obrazów lotniczych, map topograficznych (*Geoportal...*), starych fotografii i kart pocztowych, przedstawiono różnice w układach przestrzennych miasteczek galicyjskich oraz współczesnej zabudowy bloków mieszkaniowych z wielkiej płyty. Wskazano również różnice architektoniczne, związane ze sposobem konstrukcji, zdobienia i wykorzystania materiałów budowlanych w domach galicyjskich oraz współczesnych blokach mieszkaniowych.

Efektem tych analiz było sformułowanie wniosków, dotyczących istniejących różnic w strukturze układów architektoniczno-przestrzennych analizowanych zespołów obiektów, oraz wskazanie sposobów przystosowania tych zespołów do warunków krajobrazowych i historycznych omawianego regionu.

5. WYNIKI

5.1. Porównanie historycznych i współczesnych układów przestrzennych

W układzie przestrzennym miasteczka galicyjskiego dominującą rolę odgrywa rynek, zlokalizowany w centralnej części założenia, otoczony zabudową. Ten rodzaj układu nawiązuje do historycznych tendencji grup społecznych do skupiania się wokół przestrzeni wspólnej². Na terenie Gór Sanocko-Turczańskich układy takie przetrwały w trzech miastach: Ustrzykach Dolnych, Lesku i Sanoku, a także w jednej wsi – Mrzygłód. Na terenie Sanoka zachowała się historyczna forma rynku miejskiego (ryc. 6A). W Lesku rynek zamieniono w park miejski o prostokątnym kształcie, z zabudową murowaną (dwu- lub trzykondygnacyjną) otaczającą skwer (ryc. 6C), który po rewitalizacji w 2010 r. stał się miejscem wypoczynku mieszkańców. Natomiast

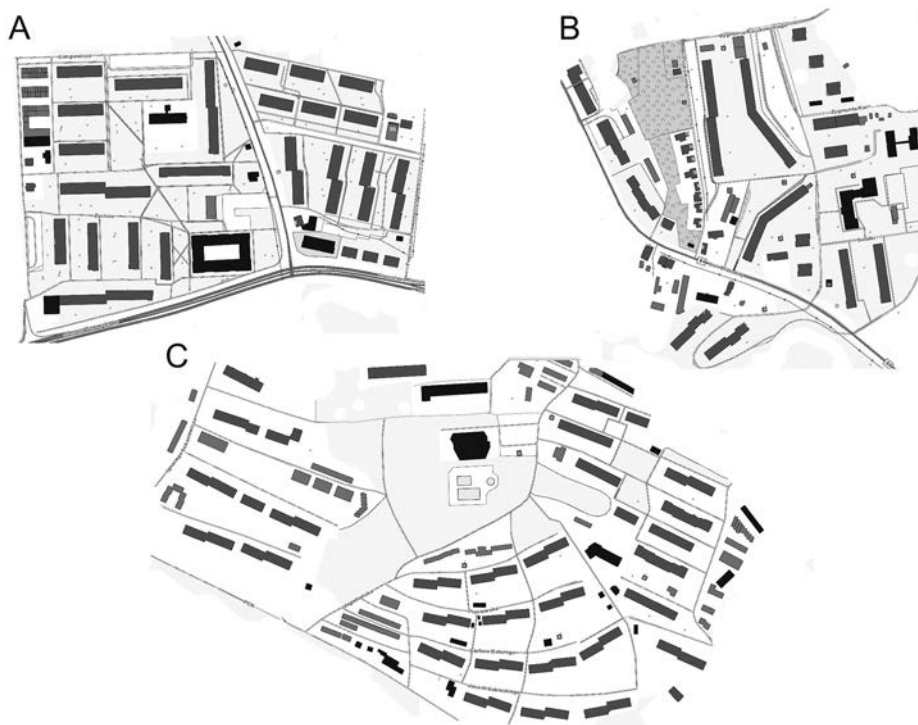
² Powodem zwracania się społeczności ku założeniom centralnym był ich wspólnotowy i symboliczny charakter. Forma ta akcentowała forum wspólnoty, zapewniała poczucie bezpieczeństwa i stymulowała tworzenie więzi społecznych (Cisek 2002).

Ryc. 6. Zachowane układy przestrzenne rynków galicyjskich w miejscowościach zlokalizowanych na terenie mezoregionu Gór Sanocko-Turczańskich: A – układ przestrzenny rynku w Sanoku, B – układ rynku, pełniącego obecnie funkcję parku miejskiego, w Ustrzykach Dolnych, C – układ głównego parku miejskiego w Lesku, D – wiejska przestrzeń publiczna w Mrzygłódzie (źródło: opracowanie własne na podstawie zdjęć lotniczych – *Geoportal...*)

w Ustrzykach Dolnych rynek, który przez wiele lat pełnił funkcję parku miejskiego, odzyskał w 2010 r. swoją dawną formę, ale nadano mu nowoczesny, atrakcyjny wygląd. Podobnie jak w Lesku, ma kształt prostokąta, przez środek którego przebiega droga krajowa (ryc. 6B). Otaczają go murowane kamienice (dawne – odnowione oraz współczesne – nawiązujące do niegdyśiejszej zabudowy). W Mrzygłodzie zaobserwować można zatarty obraz rynku o nieregularnym już kształcie. Plac nadal pełni jednak funkcje wiejskiej przestrzeni publicznej (ryc. 6D).

Ten typ układu przestrzennego nie był jednak kontynuowany w latach 70. i 80. XX wieku, w trakcie planowania i budowy osiedli mieszkaniowych z betonowych prefabrykatów, lokalizowanych w miastach na terenie Gór Sanocko-Turczańskich. Bloki mieszkaniowe tworzą tu raczej układy pasmowe i grzebieniowe, rzadziej punktowe, rozmieszczone w sposób nieregularny, chaotyczny. Najbardziej usystematyzowany i geometryczny układ bloków można zaobserwować na terenie osiedla Jana Pawła II w Sanoku. Budynki umieszczono tu szeregowo, w możliwie równych odległościach, jednak różnie w stosunku do stron świata (ryc. 7A). Przestrzeń między blokami uzupełnia zieleni osiedlowa. Na terenie osiedla nie została wyodrębniona centralna

Ryc. 7. Układy przestrzenne współczesnej zabudowy osiedli mieszkaniowych zlokalizowanych w miastach położonych na terenie mezoregionu Gór Sanocko-Turczańskich: A – układ osiedla Jana Pawła II w Sanoku, B – układ osiedla Kmity w Lesku, C – układ osiedla PCK w Ustrzykach Dolnych (źródło: opracowanie własne na podstawie zdjęć lotniczych – *Geoportal...*)

część (w postaci niewielkiego parku lub skweru), wokół której mogłoby się toczyć życie mieszkańców. Układ tego osiedla nie sprzyja zawiązywaniu więzi sąsiedzkich, a raczej tworzeniu anonimowej, niebezpiecznej przestrzeni w mieście.

Dużo bardziej chaotyczny układ zabudowy wielopiętrowej ma osiedle Kmity w Lesku. Betonowe bloki rozmieszczono tu w różnych układach, zarówno punktowych, szeregowych, jak i pasmowych. Pomiędzy tymi budynkami znajduje się zabudowa jednorodzinna (tak dawna, jak i współczesna), odgradzona od przestrzeni osiedla własnymi płotami (ryc. 7B). Podobnie jak w Sanoku, tutaj również brakuje przestrzeni centralnej.

Nieco inna sytuacja przestrzenna panuje na osiedlu PCK w Ustrzykach Dolnych, gdzie układ zabudowy wielopiętrowej jest dość regularny, przeważnie pasmowy, rzadziej grzebieniowy. Budynki usytuowane są jednak chaotycznie względem siebie. W centralnej części osiedla znajduje się wyodrębniona przestrzeń wspólna, na terenie której zlokalizowano zabudowę rekreacyjną (baseny kąpielowe, boiska, place zabaw; ryc. 7C). Urządzenia te są jednak komercyjne i służą raczej turystom aniżeli mieszkańcom okolicznych bloków. Przestrzenie pomiędzy budynkami mieszkalnymi, analogicznie jak w poprzednich przykładach, wypełnia anonimowa zieleń osiedlowa oraz obiekty dodatkowe w postaci niewielkich sklepów, kiosków i garaży. Układ osiedla PCK nie nawiązuje do historycznej zabudowy miasta, zabudowy wiejskiej zlokalizowanej nieopodal osiedla ani do otaczającego krajobrazu górskiego. Stanowi powierzchnię obcą, silnie wyróżniającą się w otaczającej przestrzeni.

5.2. Porównanie historycznych i współczesnych rozwiązań architektonicznych

Na analizowanym obszarze dominowała drewniana zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna o konstrukcjach zrębowych, przysłupowych. Wykorzystywane materiały budowlane pochodziły z rodzimych terenów. Słupy, ściany i konstrukcje dachów wznoszono z drewna jodłowego, dostępnego powszechnie na terenie Gór Sanocko-Turczańskich, a podbudowę stanowiły kamienie, najęściej otoczaki pozyskiwane z tutejszych rzek i potoków. Dachy kryto gontem o naturalnym kolorze, natomiast belki ścian były bielone wapnem (czasem bielone były tylko szpary między belkami). Stolarka okienna oraz odrzwia również wykonywano z drewna, czasem zdobiono motywami roślinnymi. Niekiedy zdobione były także słupy i balustrada pomiędzy tymi słupami. Naturalne materiały, powszechnie występujące na tym obszarze, idealnie komponowały się z otaczającym krajobrazem. Również zastosowanie dwu- lub czterospadowych dachów nie tylko było uzasadnione z punktu widzenia klimatu górskiego, w którym pokrywa śniegowa zalega długo, ale również nawiązywało do kształtu pasm górskich występujących w mezoregionie (ryc. 8.).

Budynki wielorodzinne z lat 70. i 80. XX wieku, w których zlokalizowana jest większa część mieszkań analizowanego terenu, nie nawiązują zupełnie do historycznej zabudowy regionu. Są to czteropiętrowe, dwu-, cztero- lub więcej klatkowe bloki mieszkalne, wykonane z betonowych prefabrykatów w tzw. technologii wielkiej płyty, o monotonnym, geometrycznym kształcie oraz blaszanych lub bitumicznych

pokryciach dachowych (ryc. 9). Występują tu dachy płaskie, dwu- lub czterospadowe o różnorodnej kolorystyce. Początkowo elewacje bloków były surowe, szare, co wynikało z ideologii modernistycznej, która zakładała zachowanie barw materiałów budowlanych, w tym przypadku betonu. Natomiast od kilku lat kolorystyka osiedli mieszkaniowych na tym obszarze zmienia się. Coraz częściej są to barwy pastelowe lub intensywnie kontrastujące zestawienia kolorystyczne, które bardzo silnie akcentują tę obcą w krajobrazie zabudowę.

Ryc. 8. Przykład drewnianej zabudowy galicyjskiej występującej w XIX i w początkach XX wieku w rejonie Gór Sanocko-Turczańskich (źródło: opracowanie własne)

Ryc. 9. Elewacje bloków mieszkaniowych osiedla PCK w Ustrzykach Dolnych, które nie zostały poddane termoizolacji (źródło: opracowanie własne)

Forma bloków oraz ich kolorystyka nie nawiązuje do tradycji architektonicznych tego regionu, naturalnych materiałów budowlanych stosowanych na tym terenie oraz otaczającego krajobrazu górskiego.

6. WNIOSKI

1. Na terenie mezoregionu fizycznogeograficznego Gór Sanocko-Turczańskich historyczne układy przestrzenne oraz architektura miasteczek galicyjskich zachowały się w formach szczątkowych. Wyparte zostały przez zabudowę murowaną, która często nie nawiązuje formą oraz kolorystyką do zabudowy tradycyjnej.
2. Szczególnym przejawem dyskontynuacji dziedzictwa kulturowego było pojawienie się osiedli mieszkaniowych z wielkiej płyty, które od początku były i nadal są zespołem obiektów obcych w tutejszym krajobrazie. Ponadto, w ich układach brakuje dobrze zagospodarowanych terenów centralnych, gdzie mogłoby się toczyć życie sąsiedzkie. Funkcjonujące obecnie układy sprzyjają anonimowości i generują niższe poczucie bezpieczeństwa mieszkańców.
3. Materiały budowlane, z których wzniesiono osiedla mieszkaniowe na omawianym terenie, są zupełnie nowym, obcym elementem w krajobrazie mezoregionu, gdzie dominują obszary zalesione, będące bogatym źródłem rodzimego budulca – drewna. Również bryły blokowej zabudowy mieszkaniowej silnie kontrastują z otaczającymi je pasmami górskimi.
4. Dostosowanie terenów osiedli do charakteru dziedzictwa architektonicznego omawianego regionu wymagałoby wyburzenia części obiektów oraz wprowadzenia elementów zabudowy tradycyjnej w architekturze budynków. Można jednak wkomponować osiedla mieszkaniowe w otaczający krajobraz poprzez zastąpienie szarych lub pastelowych elewacji drewnianymi panelami – nawiązującymi do zabudowy drewnianej i dostępnego w terenie budulca – bądź białymi elewacjami – nawiązującymi do bielonych wapnem chat – czy też poprzez zastosowanie jednolitego nachylenia, form pokrycia oraz kolorystyki dachów. Ponadto, pewne elementy architektoniczne zabudowy tradycyjnej mogłyby zostać wykorzystane przy tworzeniu obiektów małej architektury uzupełniającej zieleń osiedlową (np. drewniane płotki, ławki, słupy przy klatkach schodowych).

LITERATURA

- Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., 1985, *Małe miasta*, Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Basista A., 2001, *Betonowe dziedzictwo*, Warszawa-Kraków: PWN.
- Bogdanowski J., 1998, *Konserwacja i ochrona krajobrazu kulturowego (ewolucja i metody)*, (=Teki Krakowskie, tom VI), Kraków: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie.
- Cisek E., 2002, *Zabudowa gniazdowa wobec natury*, [w:] L. Nyka (red.), *Architektura współczesna wobec natury*, Gdańsk: Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, s. 282–289.
- Chmielewski J.M., 2004, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

- Chmielewski J.M., Mirecka M., 2007, *Modernizacja osiedli mieszkaniowych*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Chmielewski T.J., 2012, *Systemy krajobrazowe: struktura – funkcjonowanie – planowanie*, Warszawa: PWN.
- Czajkowski J., 2004, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku z perspektywy 40 lat, *Materiały Budownictwa Ludowego w Sanoku*, nr 36.
- Fras Z., 2003, *Galicja, seria A to Polska właśnie*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Galicyski Rynek. Budowa sektora miejskiego, dost.: www.funduszeuropejskie.gov.pl/sukcesdziefelystrony/galicyski_rynek_budowa_sektora_miejskiego.aspx [10.11.2013].
- Geoportal 2, dost.: geoportal.gov.pl [10.11.2013].
- Gronostajska B., 2010, Zespoły mieszkaniowe z wielkiej płyty w XXI wieku – problemy i perspektywy, *Architecturae et Artibus*, 2/2010, s. 19–26.
- Kołodziejczyk R., 1992, *Miasteczka polskie w XIX–XX wieku: z dziejów formowania się społeczności*, Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Komorowski W., 2005, Urbanistyka i architektura Nowej Huty 1949–1959, *Rocznik Krakowski*, t. LXXI, s. 189–214.
- Kondracki J., 1998, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa: PWN.
- Kotula F., 1957, Pochodzenie domów przysłupowych w Rzeszowskim, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. V, nr 3/4, s. 551–562.
- Pokropek M., 1978, *Atlas sztuki ludowej i folkloru w Polsce*, Warszawa: Arkady.
- Skansen w Sanoku, dost.: www.skansen.sanok.pl [10.11.2013].
- Strategia Rozwoju Miasta Sanok, 2000, Biuro Analiz Ekonomiczno-Prawnych RARR S.A., dost.: <http://www.sanok.pl/?c=mdDownload-cmDownloadId-2494-bob89a94fdbb15ed85b6264512dbf9eo> [10.11.2013].
- Szafrńska E., 2010, Wielkie zespoły mieszkaniowe – ich przemiany i miejsce w strukturze społeczno-przestrzennej współczesnego miasta. Przykład Łodzi, [w:] J. Słodczyk, A. Dembicka-Niemiec (red.), *Funkcje miast jako czynnik kształtowania przestrzeni miejskiej*, Studia Miejskie, t. 2, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 193–206.
- Tłoczek I., 1980, *Polskie budownictwo drewniane*, Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Tyrowicz M., 1956, *Galicja od pierwszego rozbioru do wiosny ludów, 1772–1849: wybór tekstów źródłowych*, Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

PANEL BUILDING HOUSING ESTATES IN THE SANOCKO-TURCZAŃSKIE MOUNTAINS AS A SIGN OF CULTURAL HERITAGE DISCONTINUATION

Summary

Housing blocks, which were a result of ideologies introduced before the Second World War, became a great solution to problems of housing associated with the massive influx of people to cities in the post-war period. However, during their construction the age-old processes of space transformation were often ignored, instead architects focused on meeting the basic housing needs.

During the placement of housing blocks no attention was paid to the historical conditions of land, the spatial and landscape context.

Currently housing estates of prefabricated concrete can be found in peripheral areas of cities as well as in mountain areas of exceptional natural beauty. An example of such an area is Sanocko-Turczańskie mountains region where the appearance of concrete housing estates was a visible manifestation of cultural heritage discontinuation.

This paper presents and compares the historical and contemporary architectural and spatial aspect of the selected area in the landscape context.

Keywords: housing estates, panel buildings, urban landscape, cultural heritage

MICHAŁ JAKIEL

PROBLEMY FUNKCJONOWANIA PARKÓW KRAJOBRAZOWYCH – NA PRZYKŁADZIE PARKU KRAJOBRAZOWEGO DOLINKI KRAKOWSKIE

Streszczenie: Pierwszy park krajobrazowy w Polsce został utworzony w 1976 r., zatem ta forma ochrony przyrody funkcjonuje już prawie 40 lat. W tym czasie utworzono 121 parków krajobrazowych, które zajmują obecnie około 8,3% powierzchni kraju. Stanowią one podstawowy element krajowego systemu obszarów chronionych. Parki, oprócz funkcji ochronnej, spełniają także funkcje gospodarcze. Dlatego też często ich obszary podlegają presji inwestycyjnej i osadniczej, a samorządy bardziej dbają o społeczności lokalne i rozwój gospodarczy niż o ochronę przyrody. Powoduje to konflikty między gminami a zarządami parków, które nie mają wystarczających instrumentów prawnych, by móc skutecznie realizować swoje zadania. W podobnej sytuacji znajduje się Park Krajobrazowy Dolinki Krakowskie (PKDK), dla którego zagrożeniem jest postępująca w regionie urbanizacja oraz brak planu ochrony.

Przedmiotem rozważań autora jest ocena funkcjonowania PKDK oraz wskazanie problemów związanych z planowaniem przestrzennym na jego obszarze. Większość gmin położonych w granicach parku nie ma miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Natomiast te gminy, które mają plany, rzadko uwzględniają w nich uwarunkowania przyrodnicze, często też nie konsultują ustaleń planów z dyrektorem PKDK.

Słowa kluczowe: park krajobrazowy, Dolinki Krakowskie, planowanie przestrzenne, plan ochrony

1. WPROWADZENIE

Pierwszy park krajobrazowy w Polsce utworzony został w 1976 r., zatem ta forma ochrony przyrody funkcjonuje już prawie 40 lat. Do tej pory utworzono 121 parków, które zajmują obecnie około 8,3% powierzchni kraju. Stanowią one podstawowy element krajowego systemu obszarów chronionych. O ich dużym znaczeniu świadczy duża liczba parków, znaczny obszar, jaki zajmują, a także potencjalnie silny reżim ochronny (Kistowski 2004). Parki krajobrazowe tworzone są na podstawie art. 16 *Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody* (DzU z 2004 r., nr 92, poz. 880, z późn. zm.), według którego obszar parku chroniony jest ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe. Parki, oprócz funkcji ochronnej, powinny spełniać także funkcje gospodarcze i turystyczne w warunkach zrównoważonego rozwoju. Z tego też względu ich obszary podlegają często presji inwestycyjnej i osadniczej. Wywołuje to konflikty między gminami, mieszkańcami i inwestorami a zarządami parków krajobrazowych, które nie mają wystarczających instrumentów prawnych, by móc odpowiednio realizować swoje zadania. Skuteczna ochrona

krajobrazu jest bardzo ważna dla tak cennych obszarów, jakimi niewątpliwie są parki krajobrazowe. Jest to szczególnie istotne w obecnej sytuacji, gdy mamy do czynienia z szybko zachodzącymi przemianami w przestrzeni geograficznej i w krajobrazie.

W artykule skupiono uwagę na problematyce funkcjonowania parków krajobrazowych z uwzględnieniem kwestii, jakie występują w Parku Krajobrazowym Dolinki Krakowskie (PKDK). Głównym celem jest identyfikacja i przedstawienie najważniejszych problemów i konfliktów występujących na obszarze tego parku. Zwrócono uwagę na kwestie związane z brakiem planu ochrony i zmianami przepisów prawnych, jakie zachodziły w ostatnich kilku latach. Dokonano również analizy i oceny dokumentów planistycznych w gminach znajdujących się w granicach parku.

2. PRAWNE BARIERY W ZARZĄDZANIU PARKAMI KRAJOBRAZOWYMI

Problemy dotyczące funkcjonowania parków krajobrazowych były przedmiotem analizy wielu badaczy (m.in. Kurowski, Witosławski 2002; Zimniewicz 2002; Mizgajski 2003; Kistowski 2004; Zimniewicz 2008; Kistowski, Kowalczyk 2011). W większości prac wskazano, że największymi ograniczeniami dla parków krajobrazowych jest zapewnienie właściwego poziomu finansowania oraz obowiązujące przepisy, które są często niejasne i nieprecyzyjne, w wielu przypadkach zamiast wspomagać parki dodatkowo komplikują ich funkcjonowanie (Łakomiec, Zimniewicz 2008; Kistowski, Kowalczyk 2011).

Podobne wnioski można znaleźć w raporcie Najwyższej Izby Kontroli (NIK) z 2012 r., dotyczącym realizacji ustawowych zadań w parkach krajobrazowych. Według raportu NIK najczęściej występującymi problemami są m.in.:

- nieprecyzyjne przepisy dotyczące funkcjonowania parków krajobrazowych, które nie regulują szeregu kwestii i uniemożliwiają wypełnienie ustawowych zadań;
- brak ustawowych regulacji w zakresie współpracy regionalnych dyrekcji ochrony środowiska (RDOŚ) z parkami krajobrazowymi;
- luka prawna w ustawie o ochronie przyrody w zakresie tworzenia i funkcjonowania parków krajobrazowych położonych na terenie więcej niż jednego województwa;
- brak w większości parków planów ochrony;
- brak możliwości skutecznego egzekwowania ochrony parków przy wydawaniu decyzji o warunkach zabudowy dla obszarów nieobjętych miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego, nawet w sytuacji gdy parki mają aktualny plan ochrony;
- brak regulacji dotyczących wykonywania przez służby parków krajobrazowych zadań w odniesieniu do innych form ochrony przyrody położonych w granicach parku krajobrazowego, m.in. obszarów Natura 2000 (*Raport NIK 2012*).

Duża część z przedstawionych powyżej problemów wynika ze stopniowego ograniczania roli parków krajobrazowych w polskim systemie ochrony przyrody. Przyczyniły się do tego zmiany przepisów prawnych w latach 2008–2009. Pierwszą zmianą było

powołanie nowych instytucji: Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska (GDOŚ) i jej oddziałów terenowych RDOŚ¹, które przejęły część obowiązków, a także mienie i pracowników od parków krajobrazowych. Druga zmiana dotyczyła modyfikacji przepisów dotyczących organizacji i podziału zadań administracji publicznej w województwie. W ramach tych zmian przeniesiono znaczną część kompetencji dotyczących ochrony przyrody (w tym parków krajobrazowych) z wojewódzkiej administracji rządowej (województwo) na administrację samorządową szczebla wojewódzkiego (Urząd Marszałkowski). Wskutek tego zmieniło się źródło finansowania i model zarządzania parkami. Wiele indywidualnych zarządów parków zostało przekształconych w zespoły zarządów lub zarządy wojewódzkie parków (Kistowski, Kowalczyk 2011). To z kolei spowodowało daleko idące skutki dla parków, głównie w aspekcie skutecznego zarządzania ochroną przyrody i krajobrazu na administrowanych przez nie obszarach. Duża część problemów związanych z funkcjonowaniem parków ma także charakter indywidualny i wynika ze specyfiki ich położenia.

3. OBSZAR BADAŃ

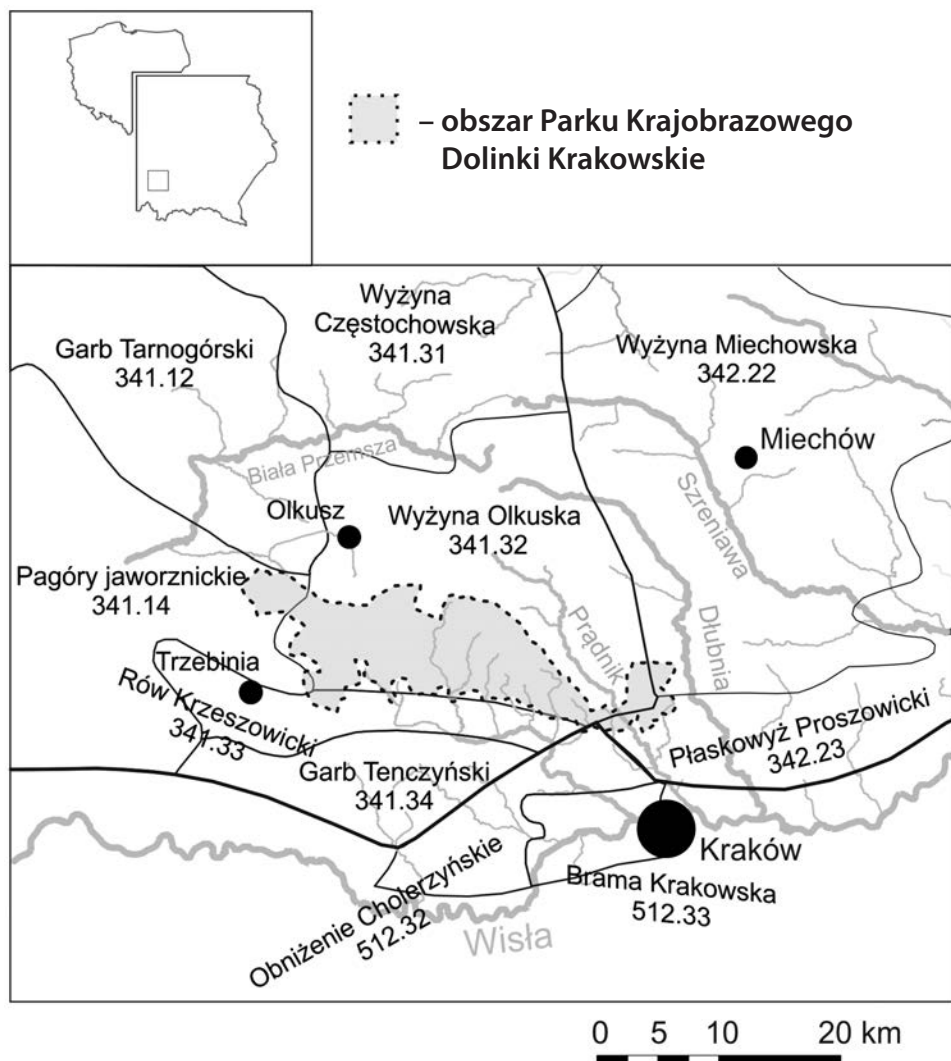
Do analizy wybrano Park Krajobrazowy Dolinki Krakowskie. Problemy i konflikty, jakie występują na obszarze tego parku, są typowe dla większości parków krajobrazowych w Polsce. Dodatkowo bliskie sąsiedztwo dwóch aglomeracji – krakowskiej i śląskiej – przyspiesza procesy urbanizacji tego obszaru, co potencjalnie prowadzi do kolejnych sytuacji konfliktowych. Zatem PKDK jest dobrym studium przypadku do analizy działalności i sytuacji prawnej parków krajobrazowych w Polsce.

PKDK jest jednym z najstarszych parków w Polsce – utworzony został 2 grudnia 1981 r.², położony jest na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej w województwie małopolskim, około 15–20 km na północny zachód od Krakowa (ryc. 1). Jego powierzchnia wynosi 20 686,1 ha – jest to średniej wielkości park w skali kraju, ale drugi co do wielkości na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej (po PK Orlich Gniazd). Jego obszar rozciąga się na terenie dziewięciu gmin: Bukowno, Jerzmanowice-Przeginia, Krzeszowice, Michałowice, Olkusz, Trzebinia, Wielka Wieś, Zabierzów i Zielonki. Wokół granic parku ustalono także utulinę o powierzchni 13 017 ha. Głównym celem utworzenia parku była ochrona krajobrazu jurajskiego tej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, dbanie o poprawne funkcjonowanie środowiska przyrodniczego oraz promowanie jego walorów wśród turystów (Broda 2004).

¹ Zmiany dotyczą przepisów wprowadzonych na mocy *Ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko* (DzU z 2008 r., nr 199, poz. 1227), która przejęła część przepisów ustawy *Prawo ochrony środowiska* oraz wprowadziła wiele nowych przepisów.

² Na mocy uchwały Nr 65 Rady Narodowej Miasta Krakowa (Dz.Urz. RN Miasta Krakowa z 31 grudnia 1981 r. nr 14, poz. 76) i Uchwały nr III/11/80 Woj. Rady Narodowej w Katowicach z 20 czerwca 1980 r. (Dz. Urz. Woj. RN w Katowicach z 29 sierpnia 1980 r., nr 3, poz. 16).

Administrowaniem parku zajmuje się Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Małopolskiego (ZPKWM) z oddziałem w Krakowie. ZPKWM jest jednostką budżetową samorządu województwa małopolskiego, która powstała 30 stycznia 2009 r. w wyniku połączenia dotychczasowych zespołów i dyrekcji parków krajobrazowych w Małopolsce [Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych w Krakowie (ZJKP), Zespołu Parków Krajobrazowych Pogórza w Tarnowie oraz Popradzkiego Parku Krajobrazowego w Starym Sączu]. Krakowski oddział ZPKWM zarządza również pięcioma innymi parkami z byłego ZJKP (Broda 2005; Kistowski, Kowalczyk 2011).

Ryc. 1. Położenie Parku Krajobrazowego Dolinki Krakowskie (źródło: opracowanie własne na podstawie: Kondracki 2009)

4. GŁÓWNE PROBLEMY W PARKU KRAJOBRAZOWYM DOLINKI KRAKOWSKIE

Obszar PKDK sąsiaduje z Krakowem i aglomeracją śląską. Jest to jeden z najgęściej zaludnionych regionów w Polsce. Większość obszaru jest użytkowana rolniczo, co z jednej strony wpływa pozytywnie na walory krajobrazowe, a z drugiej stwarza potencjalne tereny dla przyszłego zainwestowania (Kruczek, Kucharczyk 2004). Rodzi to konflikty pomiędzy celami ochrony a realizacją funkcji społeczno-gospodarczych tego regionu. Do tej pory dokonano zaledwie kilku identyfikacji konfliktów i sytuacji problemowych dotyczących obszaru PKDK, realizowane były one głównie przez pracowników parku (m.in. Broda 2004; Kruczek, Kucharczyk 2004; Musielewicz 2005). Autor na podstawie dotychczasowych badań za najważniejsze konflikty i problemy uznał:

- brak planu ochrony,
- użytkowanie terenu i stosunki własnościowe,
- niska jakość planowania przestrzennego w gminach.

5. PLAN OCHRONY

Plan ochrony jest podstawowym dokumentem strategicznym dla parków narodowych, rezerwatów i parków krajobrazowych. Określa on cele ochrony przyrody oraz uwarunkowania przyrodnicze, społeczne i gospodarcze ich realizacji. Ponadto wskazuje obszary udostępniane do różnych celów, m.in. naukowych, turystycznych i innych form gospodarowania, a także określa sposoby korzystania z tych obszarów. Wszystkie ustalenia, zawarte w planie ochrony, muszą być uwzględniane w dokumentach planistycznych na poziomie wojewódzkim i gminnym. Obowiązek wykonania planu ochrony nakłada *Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody* (DzU z 2004 r., nr 92, poz. 880, z późn. zm.). W przypadku parków krajobrazowych projekt planu sporządza dyrektor parku lub dyrektor zespołu parków. Projekt planu wymaga konsultacji społecznych oraz zaopiniowania przez właściwe miejscowo rady gmin. Następnie, po uzgodnieniu z Regionalnym Dyrektorem Ochrony Środowiska, jest ustanawiany w drodze uchwały przez sejmik województwa.

Parki krajobrazowe, niemające planów ochrony, nie mogą skutecznie realizować swoich zadań związanych z ochroną przyrody i krajobrazu. Mimo to niewiele parków posiada takie plany. Sytuacja ta w dużej mierze zależy od możliwości finansowych parków, a także nastawienia władz gminy, które są odpowiedzialne za opiniowanie i uzgadnianie planów. Najczęstszymi argumentami samorządowców za odrzuceniem projektów planów są ewentualne wysokie koszty wprowadzenia ustaleń planu dla gmin oraz blokowanie ich rozwoju. Podobnie opinie wyrażają także mieszkańcy i właściciele gruntów, którzy uważają, że samorządy akceptując, a następnie realizując zapisy planów ochrony, pozbawiają ich możliwości inwestowania na swoich działkach. Ponadto gminy niekiedy mają poczucie, że ustalenia planów są narzucane, a nie negocjowane (Rękas 2004).

Obecnie PKDK nie ma aktualnego planu ochrony. Starania o jego uchwalenie trwają już od ponad 15 lat. W 1998 r. uchwalano plan ochrony dla całego obszaru ZJPK, czyli także dla PKDK. Plan ten funkcjonował jednak tylko dwa lata, stracił moc w wyniku nowelizacji z 7 grudnia 2000 r. ówczesnej ustawy o ochronie przyrody z roku 1991 (Radecki 2008). W 2003 r. dyrekcja ZJPK opracowała nowy projekt planu ochrony dla PKDK oraz kilku innych parków. Projekt ten skierowano do poszczególnych jednostek samorządu terytorialnego w celu jego zaopiniowania, ale prace musiano ponownie przerwać, ponieważ w 2004 r. weszła w życie nowa ustawa o ochronie przyrody. W związku z tym przystąpiono do korekty planu i skierowano go ponownie do rad gmin (Sykta 2008). Projekt planu negatywnie zaopiniowały trzy gminy (Jerzmanowice-Przeginia, Wielka Wieś i Zabierzów)³. Samorządy te uznały ustalenia planu za zbyt restrykcyjne, szczególnie odnośnie zakazów zabudowy, zagospodarowania niektórych obszarów oraz preferowanych form architektonicznych. W uzasadnieniach do uchwał zapisano, że plan pozbawia je przysługujących im uprawnień w podejmowaniu rozstrzygnięć planistycznych, a przede wszystkim blokuje rozwój gospodarczy gmin. Wstrzymało to dalsze prace nad projektem planu. W międzyczasie nastąpiła kolejna zmiana przepisów – 12 maja 2005 r. minister środowiska wydał rozporządzenie w sprawie sporządzania projektu planu ochrony dla parku narodowego, rezerwatu i parku krajobrazowego. Rozporządzenie zmieniło tryb oraz zakres prac potrzebnych do sporządzania projektu planu, a to wymusiło konieczność wykonania nowych projektów planów ochrony (Radecki 2008).

Jak można zauważyć, planowanie ochrony w parkach krajobrazowych przeszło długą drogę rozwoju. Częste zmiany przepisów i brak porozumienia z samorządami nie sprzyjały uchwalaniu planów. Między innymi dlatego PKDK, jak i inne parki pod zarządem PKWM nie mają aktualnych planów ochrony. Sytuacja się powoli zmienia i w sierpniu 2012 r. przystąpiono do prac nad sporządzeniem pierwszych projektów planów ochrony dla parków z południowej części województwa (Popradzkiego, Wiśnicko-Lipnickiego PK i PK Beskidu Małego), które są obecnie na etapie uzgodnień. Również w sierpniu 2013 r. rozpoczęto przygotowanie projektów planów dla dwóch jurajskich parków (Dłubniańskiego i Rudniańskiego PK). Niestety nie podjęto jeszcze prac nad planami dla pozostałych parków, w tym także dla PKDK (*Zarząd...*).

6. UŻYTKOWANIE TERENU I STOSUNKI WŁASNOŚCIOWE

Obszar PKDK (20 686,1 ha) jest w większości wykorzystywany rolniczo – grunty rolne zajmują 61,2% powierzchni parku (tabela 1). W granicach parku jest stosunkowo mało terenów leśnych (31,9%), porastają one głównie dna dolin, a znaczna ich część to rezerwaty przyrody. Tereny zabudowy i użytki techniczne zajmują 5,7%, co stanowi stosunkowo duży odsetek. W porównaniu z innymi jurajskimi parkami jedynie

³ Uchwała nr XXXVI/270/05 Rady Gminy Jerzmanowice-Przeginia z dnia 29.07.2005 r., Uchwała nr XL/189/2005 Rady Gminy Wielka Wieś z dnia 28.04.2005 r., Uchwała nr XLIX/270/05 Rady Gminy Zabierzów z dnia 29.04.2005 r., Uchwała nr XL/189/2005 Rady Gminy Wielka Wieś z dnia 28.04.2005 r.

Tabela 1. Użytkowanie terenu i stosunki własnościowe w Parku Krajobrazowym Dolinki Krakowskie

Ogólna powierzchnia		[ha]	[%]
		20 686,1	100
Użytkowanie terenu	lasy	6 593,0	31,9
	grunty rolne	12 643,0	61,2
	wody	6,3	0,03
	zabudowa	1 171,9	5,7
	pozostałe tereny otwarte	257,5	1,2
Stosunki własnościowe	własność prywatna	16 135,2	78
	własność państwowa	3 723,5	18
	własność komunalna (gminna)	827,4	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie projektu planu ochrony PKDK z 2004 r. oraz Musielewicz 2005

Bieleńsko-Tyniecki PK – znajdujący się częściowo granicach Krakowa – ma większy odsetek powierzchni zabudowy (około 10%), natomiast w pozostałych parkach jest to powierzchnia poniżej 5% (Musielewicz 2005; Sykta 2008). W parku występują trzy podstawowe formy własności gruntów: prywatna, państwowa i gminna. Większość powierzchni parku (78%) to grunty prywatne, tereny należące do skarbu państwa zajmują 18%, natomiast grunty gminne stanowią tylko 4%.

Rolnictwo już dawno przestało być podstawową funkcją tego obszaru. Od kilkunastu lat można zauważyć tendencję odchodzenia od rolniczego wykorzystywania gruntów na rzecz funkcji mieszkaniowej i usługowej. Potwierdza to ogólną tendencję dla województwa małopolskiego, które jest drugim w Polsce województwem o największym odsetku (ponad 5%) gruntów odrolnionych (Śleszyński i in. 2012). Atrakcyjne położenie i walory przyrodnicze wyżyny oraz duży udział gruntów prywatnych powodują, że obszar ten znajduje się pod silną presją inwestycyjną ze strony mieszkańców oraz lokalnych i zewnętrznych inwestorów. Wywołuje to konflikty pomiędzy mieszkańcami, gminami i zarządem parku. Spory dotyczą głównie lokalizacji, skali i charakteru inwestycji.

Znaczący wpływ na przyrodę Jury mają także kamieniołomy. Na obszarze tym użytkowanych było kiedyś kilkadziesiąt niedużych kamieniołomów. Obecnie na obszarze parku i w jego otulinie działają dwa duże kamieniołomy: wapienia w Czatkowicach i dolomitu w Dubiu (gmina Krzeszowice) oraz jedna kopalnia piasku (gmina Bukowno). Kamieniołomy Czatkowice i Dłubie są intensywnie eksploatowane i znajdują się w pobliżu obszarów cennych przyrodniczo (rezerwat Doliny Eliaszkówki i Doliny Racławki). Warto zaznaczyć, że kopalnia Czatkowice jest jednym z największych (pow. 120 ha) kamieniołomów wapienia w Polsce. Ponadto gmina Krzeszowice planuje wznowienie eksploatacji w dwóch nieczynnych kamieniołomach Dębnie I i Dębnie II, znajdujących się na terenie parku. Eksploatacja surowców skalnych we wspomnianych kamieniołomach ze względu na używanie ciężkiego sprzętu mechanicznego i materiałów wybuchowych jest dużym zagrożeniem dla przyrody i krajobrazu (Musielewicz

2005). W przyszłości poważnym wyzwaniem będzie rekultywacja i zagospodarowanie obszarów pokopalnianych. Jednak z powodu znacznej zasobności złóż w ciągu najbliższych kilkunastu lat nie należy się spodziewać szybkiego zakończenia eksploatacji.

7. PLANOWANIE PRZESTRZENNE W GMINACH

Podstawą planowania przestrzennego w gminach są obecnie dwa dokumenty: studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (SUiKZP) oraz miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (MPZP). Do 2005 r. większość z dziewięciu gmin położonych na obszarze parku i jego otuliny nie miała miejscowych planów. Tylko kilka z nich była w trakcie ich opracowywania, a duża część w ogóle nie planowała ich sporządzenia (Musielewicz 2005). W ostatnich latach następuje stopniowa poprawa sytuacji na terenie PKDK. Obecnie wszystkie gminy znajdujące się w granicach parku mają studia, a liczba uchwalanych MPZP sukcesywnie się zwiększa. Pod koniec 2013 r. na 171 uchwalonych miejscowych planów w dziewięciu analizowanych gminach, tylko 33 dotyczyły obszaru parku (tabela 2). Natomiast stopień pokrycia powierzchni gmin miejscowymi planami był zróżnicowany. W niektórych gminach (Jerzmanowice-Przegonia, Michałowice i Zabierzów) miejscowe plany pokrywają całą lub prawie całą ich powierzchnię. Poszczególne samorządy, w zależności od możliwości finansowych, uchwalają kilka miejscowych planów, obejmujących obszar kilku sołectw, albo opracowują plany dla jednej miejscowości lub też pod konkretne inwestycje. Nadal jednak istnieje wiele obszarów niemających miejscowych planów. Z analizy dokumentów wynika, że w kilku gminach (m.in. Krzeszowice i Olkusz) najmniejszy odsetek pokrycia planami, to tereny znajdujące się w granicach parku.

Tabela 2. Wykaz obowiązujących MPZP w gminach na obszarze PKDK, stan na 30 września 2013 r.

Lp.	Gmina	Liczba obowiązujących MPZP		Ogółem	MPZP z obszaru Parku
		na mocy ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym z 1994 r.	na mocy ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 r.		
1.	Bukowno	–	1	1	1
2.	Jerzmanowice-Przegonia	–	8	8	6
3.	Krzeszowice	19	7	26	2
4.	Michałowice	–	5	5	1
5.	Olkusz	19	20	39	3
6.	Trzebinia	10	19	29	2
7.	Wielka Wieś	3	10	13	8
8.	Zabierzów	4	6	10	3
9.	Zielonki	1	39	40	7
10.	Suma	37	115	171	33

Źródło: opracowanie własne na podstawie gminnych stron BIP

Skutkuje to tym, że gminy gospodarują na tych terenach za pomocą doraźnie wydawanych decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, których nie muszą uzgadniać i opiniować z RDOŚ i zarządem parku. Takie budynki są więc często wznoszone bez zachowania jednolitych wzorców architektonicznych oraz nie nawiązują do miejscowej tradycji budowlanej. Dodatkowo mogą być lokalizowane w pobliżu ostańców skalnych oraz na wierzchowinie, co powoduje degradację krajobrazu. Choć trzeba podkreślić, że w ostatnich latach wraz ze wzrostem liczby miejscowych planów liczba wydawanych na terenie parku tzw. WZ-tek sukcesywnie się zmniejsza.

Jednak wraz ze zwiększającą się liczbą dokumentów planistycznych można obserwować ich obniżającą się jakość. O niskiej jakości planowania przestrzennego w analizowanych gminach może świadczyć fakt, że tylko połowa z nich ma aktualną ocenę aktualności studium i miejscowych planów. Natomiast żadna nie ma wieloletnich programów sporządzania MPZP (tabela 3). Tymczasem zgodnie z art. 32 ust. 2 *Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r.* (DzU z 2003 r., nr 80, poz. 717, z późn. zm.) ocena aktualności powinna być sporządzana co najmniej raz na cztery lata. Jednak ze względu na koszty rady gminy nie sporządzają takich ocen. Paradoksalnie więc, mimo większej liczby dokumentów planistycznych, krajobraz i środowisko przyrodnicze jest nadal niedostatecznie chronione.

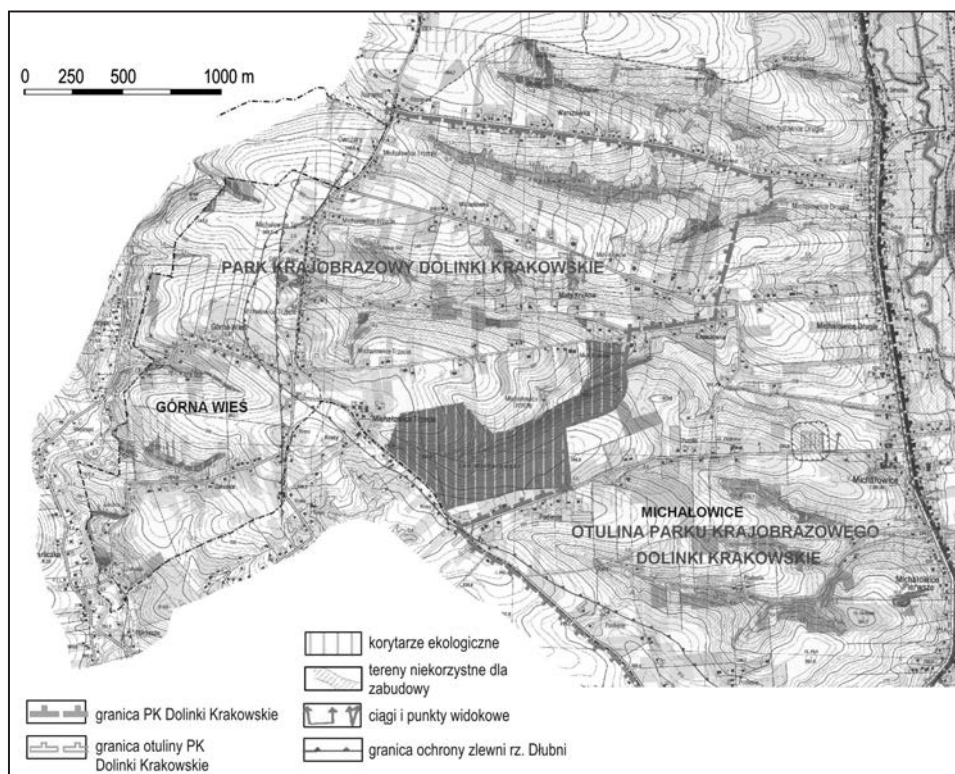
Na niską jakość planowania przestrzennego wpływa również silne w tym regionie przywiązanie do własności prywatnej, ograniczona akceptacja ze strony społeczności lokalnej dla ochrony przyrody oraz brak powszechnej świadomości, że krajobraz i środowisko stanowią dobro społeczne (Kruczek, Kucharczyk 2004). Dlatego do większości mieszkańców nie przemawiają argumenty związane z ochroną środowiska. Rady gmin, by unikać sporów z mieszkańcami, asekuracyjnie ustalają w studiach i miejscowych planach znacznie większą powierzchnię terenów zabudowy, niż to wy-

Tabela 3. Ocena aktualności SUiKZP i MPZP, stan na 31 grudnia 2012 r.

Lp.	Gmina	Gmina ma wieloletni program sporządzania MPZP	Rada gminy podjęła uchwałę w sprawie aktualności SUiKZP i MPZP (rok uchwały)
1.	Bukowno	Nie	2008
2.	Jerzmanowice-Przegonia	Nie	2011
3.	Krzeszowice	Nie	Nie
4.	Michałowice	Nie	2012
5.	Olkusz	Nie	Nie
6.	Trzebinia	Nie	2005
7.	Wielka Wieś	Nie	Nie
8.	Zabierzów	Nie	2010
9.	Zielonki	Nie	Nie

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Śleszyński i in. 2012

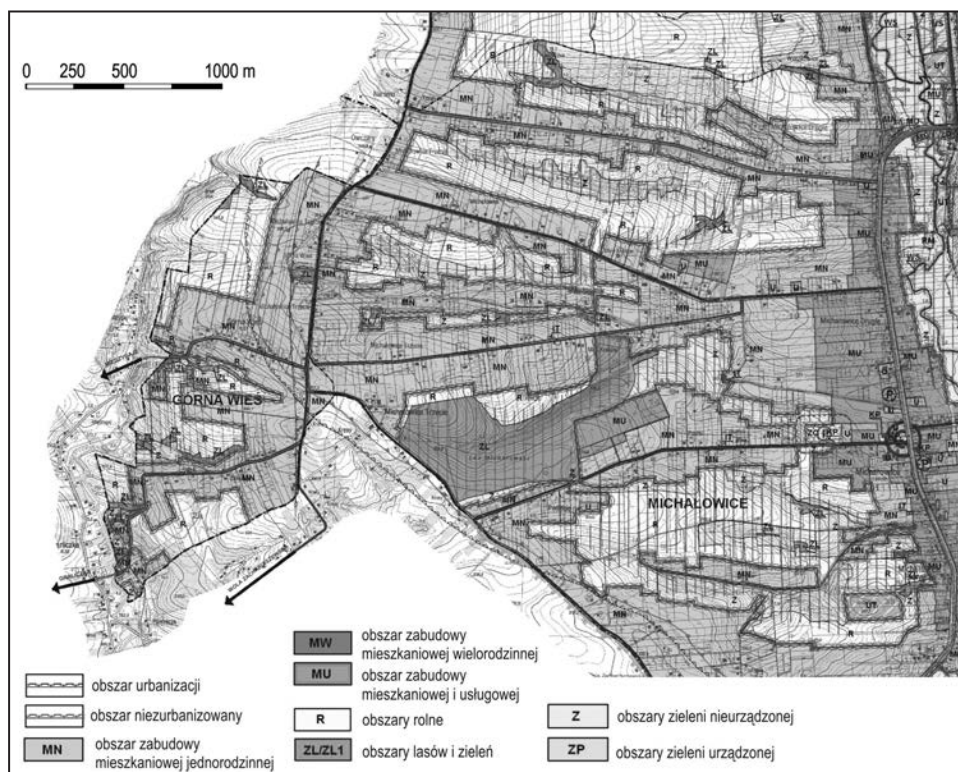
nika z obecnych potrzeb budowlanych i inwestycyjnych. Nawet w przypadku groźby negatywnego uzgodnienia takiego studium lub planu przez RDOŚ lub dyrekcję parku, która ma obowiązek uzgadniania dokumentów planistycznych w granicach parku i jego otuliny. Przykładami studiów, gdzie zaplanowano znaczny przyrost terenów budowlanych, są gminy: Jerzmanowice-Przeginia, Krzeszowice, Michałowice, Wielka Wieś, Zabierzów i Zielonki. W gminie Michałowice w studium i miejscowych planach tereny wskazane pod zabudowę stanowią 28,5% powierzchni gminy. Sprawia to, że wraz z już zainwestowanymi terenami (13,8%) gmina chce przeznaczyć aż 42,3% swojej powierzchni pod zabudowę (ryc. 2). W gminie planowany jest więc ponad 300% przyrost terenów budowlanych w stosunku do aktualnej zabudowy. Tak duża skala planowanej zabudowy wymaga właściwie zaprojektowanej infrastruktury technicznej (m.in. dróg i urządzeń związanych z gospodarką wodno-ściekową oraz gospodarką odpadami), która by umożliwiała harmonijny rozwój zabudowy przy równoczesnym minimalizowaniu jej negatywnego wpływu na środowisko. Natomiast w omawianym studium nie zaplanowano rozwiązań, które uwzględniałyby

Ryc. 2A. Przykład znacznego przyrostu terenów budowlanych zaplanowanych w SUIKZP gminy Michałowice. Obecny stan zagospodarowania – fragment mapy SUIKZP środowisko przyrodnicze – uwarunkowania (źródło: opracowanie własne na podstawie SUIKZP gminy Michałowice)

tak znaczny przyrost terenów budowlanych. Ponadto tak szeroko zaplanowana strefa zabudowy może prowadzić do jej rozproszenia, co jeszcze bardziej może utrudnić realizację odpowiedniej gospodarki odpadami i wodno-ściekowej. Jest to niepokojąca tendencja, bo mimo że studia nie stanowią aktu prawa miejscowego, to jednak ich ustalenia kształtują politykę przestrzenną gmin i są wiążące przy późniejszym ustaleniu miejscowych planów.

Charakterystyczną cechą dla większości analizowanych dokumentów planistycznych są zapisy dotyczące zmiany przeznaczenia dużej powierzchni gruntów rolnych na cele nierolnicze. Efektem takich działań jest duża intensywność zabudowy. Na wielu obszarach powstają zwarte osiedla domów jedno- i wielorodzinnych. Wpływają one negatywnie na walory krajobrazowe i prowadzą do fragmentacji środowiska przyrodniczego (ryc. 3). Ponadto znaczna część studiów i miejscowych planów nie ma odpowiednich zapisów dotyczących gospodarki wodno-ściekowej i gospodarki odpadami, które by zapewniały efektywną ochronę środowiska. Wskazane zmiany w zagospodarowaniu i użytkowaniu ziemi niosą za sobą niekorzystne przekształce-

Ryc. 2B. Przykład znacznego przyrostu terenów budowlanych zaplanowanych w SUiKZP gminy Michałowice. Planowane zagospodarowanie – fragment mapy SUiKZP kierunku rozwoju struktury funkcjonalno-przestrzennej (źródło: opracowanie własne na podstawie SUiKZP gminy Michałowice)

Ryc. 3. Przykład intensywnej zabudowy jednorodzinnej w otulinie parku – Karniowice, gm. Zabierzów (fot. M. Jakiel)

nia w strukturze przestrzennej krajobrazu i trwale zaburzają jego funkcjonowanie. W analizowanych planach z uwagi na wymogi prawne pojawiają się zapisy dotyczące ochrony krajobrazu. Realnie jednak pozostają one tylko wymogami formalnymi i nie zawsze chronią krajobraz, szczególnie w aspekcie funkcjonowania oraz fizjonomiczno-wizualnym. Dlatego ogólna ocena planowania przestrzennego w gminach na terenie PKDK jest negatywna. Niewątpliwie plusem jest coraz większa liczba miejscowych planów, jednak, jak już wspomniano, nie uwzględniają one dostatecznie uwarunkowań środowiska.

8. PODSUMOWANIE

W niniejszym opracowaniu zaprezentowano najważniejsze problemy związane z funkcjonowaniem Parku Krajobrazowego Dolinki Krakowskie. Pokrywają się one z problemami wymienionymi w raporcie NIK-u z 2012 roku, co świadczy o tym, że część z nich wynika z nieodpowiednich przepisów prawa i złego modelu zarządzania parkami. Inne wynikają ze specyfiki regionu, w jakim położony jest Park. Duże znaczenie ma tu świadomość i nastawienie mieszkańców do formy ochrony przyrody, jaką jest park krajobrazowy. Wyzwaniem jest także planowanie przestrzenne. Na podstawie analizy studiów oraz miejscowych planów wybranych gmin można stwierdzić, że powszechne jest nieuwzględnianie w tych dokumentach wpływu planowania przestrzennego oraz procesów inwestycyjnych na środowisko i walory krajobrazowe. Wyznaczone w dokumentach strefy planowanych terenów inwestycyjnych ze względu na ich znaczną powierzchnię (w niektórych przypadkach kilkakrotnie

większą od istniejącej) mogą zaburzyć funkcjonowanie środowiska przyrodniczego i negatywnie wpłynąć na walory krajobrazowe. Dzieje się tak przede wszystkim dlatego, że gminy zbyt często ulegają presji mieszkańców i inwestorów lub kierują się chęcią zysków i zwiększają powierzchnie terenów budowlanych. Ponadto o niskiej jakości planowania świadczy również brak w większości z analizowanych gmin ocen aktualności dokumentów planistycznych. Mimo niskiej jakości części miejscowych planów niewątpliwie pozytywny jest fakt, że sukcesywnie zwiększa się ich liczba. Ogranicza to możliwość niekontrolowanej zmiany użytkowania gruntów i ich zabudowy. Z kolei negatywnie należy ocenić działania parku w zakresie prac nad nowym planem ochrony, gdyż do tej pory nie podjęto żadnych konkretnych czynności w tej kwestii. Ważnym zagadnieniem jest także poprawa współpracy parku z samorządami w sprawach gospodarki przestrzennej oraz polepszenie jego wizerunku wśród lokalnej społeczności. Dobrą do tego okazją mogłyby być przyszłe prace nad planem ochrony.

Na przestrzeni kilku dziesięcioleci funkcjonowania parków krajobrazowych w Polsce ich rola w ochronie krajobrazu wydaje się w dalszym ciągu nieokreślona i niewystarczająca. Brak odpowiednich przepisów sprawia, że mimo dużego potencjału parki nadal nie mogą skutecznie chronić krajobrazu. Braki te dotyczą głównie planowania przestrzennego oraz planowania ochrony w parkach. Przyczyn należy szukać także w niskim poziomie akceptacji społecznej dla tej formy ochrony przyrody oraz niskiej świadomości dotyczącej ochrony i znaczenia krajobrazu. Nadal dla znacznej części społeczności lokalnych park krajobrazowy jest instytucją, która przede wszystkim ogranicza ich rozwój.

LITERATURA

- Broda M., 2004, Praktyczna realizacja ochrony przyrody na terenie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej (obszarowe i wielkoobszarowe formy ochrony przyrody), [w:] J. Partyka, A. Tyc (red.), *Od Złotego Potoku do Ojcowa szlakiem wypraw naturalistów z 1854 r.*, Ojców: Ojcowski Park Narodowy, s. 13–16.
- Broda M., 2005, Wybrane konflikty w Parku Krajobrazowym „Orlich Gniazd” oraz w obrębie jego otuliny przejawem antropopresji na obszarach prawnie chronionych, [w:] A. Hibszer, J. Partyka (red.), *Między ochroną przyrody a gospodarką – bliżej ochrony*, Sosnowiec–Ojców: PTG, s. 153–163.
- Kistowski M., 2004, *Wybrane aspekty zarządzania ochroną przyrody w parkach krajobrazowych*, Gdańsk–Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Kistowski M., Kowalczyk M., 2011, Wpływ transformacji modelu zarządzania parkami krajobrazowymi na skuteczność realizacji ich funkcji w przestrzeni Polski, *Biuletyn KPZK PAN*, z. 247, s. 160.
- Kondracki J., 2009, *Geografia Regionalna Polski*, Warszawa: PWN.
- Kruczek S., Kucharczyk A., 2004, Aktualne konflikty na terenach Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych Województwa Małopolskiego, [w:] J. Partyka, A. Tyc (red.), *Od Złotego Potoku do Ojcowa szlakiem wypraw naturalistów z 1854 r.*, Sosnowiec–Ojców: PTG, s. 17–20.
- Kurowski J.K., Witosławski P., 2002, *Funkcjonowanie parków krajobrazowych w Polsce*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Łakomiec J., Zimniewicz K., 2008, Finansowe ograniczenia funkcjonowania parków krajobrazowych, [w:] K. Zimniewicz (red.), *Bariery w zarządzaniu parkami krajobrazowymi w Polsce*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, s. 121–132.
- Mizgajski A., 2003, *Finansowanie ochrony przyrody, Doświadczenia i perspektywy*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

- Musielewicz Z., 2005, Rola planów ochrony parków krajobrazowych w kształtowaniu przestrzeni gmin w Zespole Jurajskich Parków Krajobrazowych województwa małopolskiego, [w:] A. Hibszer, J. Partyka (red.), *Między ochroną przyrody a gospodarką – bliżej ochrony*, Sosnowiec–Ojców: PTG, s. 190–201.
- Projekt planu ochrony Parku Krajobrazowego Dolinki Krakowskie 2004 r.*, dost.: www.wrotamalopolski.pl [15.10.2013].
- Radecki W., 2008, Prawne bariery funkcjonowania parków krajobrazowych, [w:] K. Zimniewicz (red.), *Bariery w zarządzaniu parkami krajobrazowymi w Polsce*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, s. 68–84.
- Raport NIK, 2012, *Realizacja ustawowych zadań w parkach krajobrazowych*, www.nik.gov.pl, 15.10.2013.
- Rękas A., 2004, Parki krajobrazowe województwa śląskiego jako czynnik rozwoju turystyki oraz element ochrony krajobrazu kulturowego, [w:] M. Strzyż (red.), *Perspektywy rozwoju regionu w świetle badań krajobrazowych*, Problemy Ekologii Krajobrazu, Kielce: PAEK, s. 189–201.
- Sykta I., 2008, Bielańsko-Tyniecki Park Krajobrazowy, *Czasopismo Techniczne*, z. 1-A, s. 29–49.
- Śleszyński P., Górczyńska M., Deręgowska A., Zielińska B., 2012, *Analiza stanu i uwarunkowań prac planistycznych w gminach na koniec 2011 roku*, Warszawa: IGiZP PAN.
- Uchwała Nr 65 Rady Narodowej Miasta Krakowa, Dz. Urz. RN Miasta Krakowa z 31 grudnia 1981 r., nr 14, poz. 76.
- Uchwała nr III/11/80 Woj. Rady Narodowej w Katowicach z 20 czerwca 1980 r., Dz. Urz. Woj. RN w Katowicach z 29 sierpnia 1980 r., nr 3, poz. 16.
- Uchwała nr XL/189/2005 Rady Gminy Wielka Wieś z dnia 28.04.2005 r.
- Uchwała nr XLIX/270/05 Rady Gminy Zabierzów z dnia 29.04.2005 r.
- Uchwała nr XXXVI/270/05 Rady Gminy Jerzmanowice-Przeginia z dnia 29.07.2005 r.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, DzU z 2001 r., nr 62, poz. 627, z późn. zm.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, DzU z 2003 r., nr 80, poz. 717, z późn. zm.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, DzU, z 2004 r., nr 92, poz. 880, z późn. zm.
- Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko, DzU z 2008 r., nr 199, poz. 1227.
- Zarząd parków krajobrazowych województwa małopolskiego, zpkwm.pl, 05.11.2013.
- Zimniewicz K. (red.), 2008, *Bariery w zarządzaniu parkami krajobrazowymi w Polsce*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Zimniewicz K., 2002, *Zarządzanie parkiem krajobrazowym w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.

THE PROBLEMS OF LANDSCAPE PARKS – CASE STUDY OF THE KRAKOW VALLEYS LANDSCAPE PARK

Summary

The first landscape park in Poland was established in 1976, so these protected areas have been existing for almost 40 years. Nowadays there are 121 parks covering over 8% area of the country. Landscape parks are the basic part of the national system of protected areas. Park's areas besides protection functions should have also an economic use. Park's authorities struggle with numerous problems: investment pressure on the environment, social problems, lack of legal instruments. These problems cause conflict between parks and local government, which also concerns the Kraków Valleys Landscape Park. The biggest threat for nature protection in the Park is progressive urbanization in the region and the lack of protection plan. The aims of the paper are the assessment of the functioning of the Kraków Valleys Landscape Park and the identification of problems associated with spatial planning in Park area.

Key words: landscape park, Kraków Valleys, spatial management, protection plan

KRYSTYNA GERMAN, PIOTR GŁUSZEK, ŁUKASZ PYZOWSKI

WSPÓŁCZESNE KONFLIKTY W KRAJOBRAZIE KARPACKICH DOLIN RZECZNYCH

Streszczenie: Doliny rzeczne w krajobrazie górskim pełnią funkcję korytarzy, którymi przemieszczają się największe strumienie materii i energii. Najwcześniej były też zagospodarowane przez człowieka, który stopniowo intensyfikował swoją działalność. Współczesny krajobraz dolin cechuje się szczególnie dużym nagromadzeniem funkcji przyrodniczych i antropogenicznych, generującym liczne konflikty. Celem opracowania jest identyfikacja konfliktów w relacji człowiek–środowisko, uniemożliwiających zrównoważony rozwój dolin. Badania przeprowadzono po wyjątkowo dużych powodziach w latach 1997, 2001 i 2010 w dolinie Sanki, dopływu Stradomki, Lepietnicy i Skawy. Zdefiniowano podstawowe funkcje przyrodnicze i antropogeniczne dolin, jakie pełnią w środowisku przyrodniczym. Przeprowadzono kartowanie terenowe kolizji funkcji w przestrzeni, wykonano dokumentację fotograficzną. Stwierdzono nadmierne nagromadzenie funkcji w dolinach, wynikające z ich przeinwestowania przez człowieka oraz bardzo częste ich nakładanie się na siebie w przestrzeni. W rezultacie zidentyfikowano 12 typów konfliktów, z których część ujawniła się w krajobrazie dolin po wezbraniach rzek. Konflikty te uniemożliwiają bezkolizyjne funkcjonowanie dolin jako geosystemów. Zaprezentowano możliwości łagodzenia lub zażegnania istniejących konfliktów.

Słowa kluczowe: doliny rzeczne, funkcjonowanie, funkcje przyrodnicze, funkcje antropogeniczne, konflikty

1. WPROWADZENIE

Doliny rzeczne są formami terenu, ukształtowanymi przez działalność wody płynącej, która odgrywa wiodącą rolę w ich funkcjonowaniu, a także decyduje o właściwościach innych elementów środowiska przyrodniczego. W krajobrazie górskim pełnią wiele funkcji przyrodniczych i antropogenicznych, ale podstawową jest funkcja korytarza, którymi przemieszczają się największe strumienie materii i energii. Zasięg korytarza w dolinach jest zmienny i zależy od wielkości przepływów wody, osiągając maksymalne wymiary podczas wezbrań ekstremalnych.

Doliny rzeczne w krajobrazie górskim zostały najwcześniej zagospodarowane przez człowieka, który początkowo osiedlał się na wyższych, niezalewanych terasach, respektując podstawową ich funkcję – korytarza dla spływu wód. Stopniowy rozwój osadnictwa i towarzyszącej mu infrastruktury prowadził jednak do systematycznego ograniczania zasięgu naturalnego korytarza służącego spływowi wód powodziowych. Proces ten wyraźnie zintensyfikował się w drugiej połowie XX wieku, cechującej się dominacją niskich stanów wód w rzekach, które zatarły

w świadomości mieszkańców pamięć o dawnych, wielkich powodziach. Dopiero ponad stuletnie wezbrania i powodzie, które wystąpiły w latach 1997, 2001 i 2010, wykazały znaczne przeinwestowanie większości karpackich dolin i wynikające z niego liczne konflikty. Obecne ich zagospodarowanie jest sprzeczne z zasadami zrównoważonego rozwoju, a współczesne liczne funkcje naturalne i antropogeniczne, nakładając się na siebie lub krzyżując się w dnach dolin, powodują liczne konflikty, ujawniające się podczas powodzi. Konflikty te uniemożliwiają bezkolizyjne funkcjonowanie geosystemów dolin i człowieka.

Celem opracowania jest identyfikacja konfliktów w relacji człowiek–środowisko, uniemożliwiających zrównoważony rozwój dolin i wskazanie możliwych sposobów ich łagodzenia lub zażegnania. W opracowaniu przedstawione zostaną te konflikty, które stwierdzono we wszystkich badanych dolinach, niezależnie od ich rozmiarów, bo wydaje się, że występują one powszechnie w karpackich dolinach rzecznych.

Badania terenowe przeprowadzono w trzech, różnej wielkości dolinach karpackich, po wyjątkowo dużych powodziach: w dolinie Sanki (dopływu Stradomki zlewnia IV rzędu) w 1997 r. (German 1998, 2000), w dolinie Lepietnicy (zlewnia III rzędu) po dwóch powodziach w 2010 r. (Pyzowski 2013; Pyzowski, Głuszek 2013) i w dolinie Skawy (zlewnia II rzędu) po powodziach w 2010 r., wykorzystując dane dotyczące powodzi w 2001 r. (Głuszek 2013; Pyzowski, Głuszek 2013). Badaniami objęto 5-kilometrowy odcinek doliny Sanki, 12-kilometrowy odcinek doliny Skawy i 14-kilometrowy odcinek doliny środkowej i dolnej Lepietnicy, od wylotu z Gorców po ujście do Czarnego Dunajca. Polegały one na zebraniu dokumentacji kartograficznej, fotograficznej i opisowej, dotyczącej przyrodniczych skutków powodzi i strat spowodowanych powodzią w zabudowie oraz infrastrukturze dolin, powiązaniu skutków z funkcjami dolin, co pozwoliło na identyfikację konfliktów i zaproponowanie działań naprawczych. Wykorzystano także zbilansowaną dokumentację skutków powodzi w urzędach gmin.

2. FUNKCJE PRZYRODNICZE DOLIN

Wśród wielu funkcji przyrodniczych dolin rzecznych podstawową jest funkcja korytarza, służącego przepływowi wody. W jego zasięgu występują liczne naturalne procesy, przybierające na sile wraz ze wzrostem energii wody (erozja boczna, wgłębna, powierzchniowa, transport, akumulacja). Energia wody, będąca wypadkową wielu czynników, decyduje o frakcji i kubaturze transportowanego materiału skalnego. Przyrodnicze cechy zlewni, sposób jej użytkowania i zagospodarowania przez człowieka decydują o rodzaju transportu powodziowego [zawiesina, gleba, różnofrakcyjne utwory skalne, materia organiczna (liście, nasiona, rośliny zielne, uprawy rolne, gałęzie, konary, drzewa), elementy infrastruktury, śmieci, zanieczyszczenia itp.].

Doliny rzeczne pełnią też funkcję korytarza dla przemieszczających się mas powietrza, dla migrujących roślin, np. nawłoci kanadyjskiej w dolinie Skawy (Głuszek 2013), i zwierząt, którym w większych dolinach sprzyja gęsta roślinność nadrzeczna. Pełnią funkcję zbiornika chłodnych mas powietrza (inwersje termiczne) i zbiornika

wód gruntowych w aluviach (German 2004). Doliny rzeczne są także odbiornikiem materii wynoszonej ze stoków na skutek spłukiwania i ruchów masowych.

3. FUNKCJE ANTROPOGENICZNE

Doliny rzeczne w krajobrazie górskim są terenem bardzo atrakcyjnym z punktu widzenia potrzeb człowieka. W większości pełnią funkcję korytarza komunikacyjnego, drogowego, czasem kolejowego (dolina Skawy). Wykorzystywane są jako korytarz dla infrastruktury przesyłowej (sieć wodociągowa, gazowa, elektroenergetyczna, kanalizacja sanitarna i burzowa). Szersze, sterasowane dna dolin stanowią żyzny teren rolniczy i atrakcyjny teren budowlany. Aluwia stanowią zasobny zbiornik wody gruntowej. Wiele dolin jest atrakcyjnym terenem rekreacyjnym i turystycznym, ale także miejscem eksploatacji surowców (często nielegalnej) i miejscem zorganizowanego składowania odpadów (dwa wysypiska komunalne w dolinie Skawy) i licznych tzw. dzikich wysypisk śmieci, stwierdzonych we wszystkich badanych dolinach (German 2000; Pyzowski, Głuszek 2013).

W okresach przeciętnych stanów wód, gdy korytarz dla przepływu wody ogranicza się do koryta cieku, w dolinach rzecznych dominują funkcje antropogeniczne. W okresach ekstremalnych, powodziowych przepływów, gdy korytarz spływu wód osiąga maksymalne rozmiary, zajmując niemal całe, sterasowane dno doliny, zdecydowanie dominują funkcje przyrodnicze. Dlatego planowanie zrównoważonego rozwoju w dolinach musi uwzględniać nie tylko przeciętne stany wód, ale także zasięg fal powodziowych.

4. TYPY KONFLIKTÓW W KARPACKICH DOLINACH RZECZNYCH

Pod pojęciem konfliktu funkcji rozumiane są sytuacje, gdy funkcje przyrodnicze dolin zagrażają funkcjom antropogenicznym lub gdy funkcje antropogeniczne stanowią bariery dla funkcji przyrodniczych. W wyniku badań stwierdzono, że konflikty powstają najczęściej na skrzyżowaniu w dolinie korytarzy naturalnych i antropogenicznych lub w wyniku nałożenia się na siebie w dnie doliny, w wymiarze horyzontalnym, funkcji przyrodniczej i antropogenicznej podczas ekstremalnych wezbrań cieku, a zatem w okresach, gdy naturalny korytarz spływu wód osiąga największe rozmiary.

Na podstawie zebranego materiału dokumentacyjnego wyróżniono 12 typów konfliktów, stwierdzonych we wszystkich badanych dolinach, niezależnie od ich rozmiarów, chociaż występujących z różnym natężeniem:

4.1. Wezbrania cieku a osadnictwo

Konflikt ten wynika z systematycznego wzrostu liczby zabudowań w dnach dolin. W dolinie Lepietnicy, która została zagospodarowana jako jedna z pierwszych na Podhalu (na polecenie Opata Szczyrzyckiego w XIII wieku wykarczowano las po obu stronach cieku), w 1938 r. we wsi Klikuszowa znajdowało się 97 domów, a w 1999 r. ich

liczba wzrosła do 300 (Kiryk 1999). W niżej położonej wsi Lasek w 1938 r. zinventaryzowano 90 domów, a w 1999 r. – 230 (Pyzowski 2013). Maków Podhalański w dolinie Skawy, zasiedlony od 1378 r., liczył 400 mieszkańców w 1683 r. (Pawlik, Wiciarz 2006), a 5892 mieszkańców w 2012 r. (*Maków Podhalański...*). Wzrastający deficyt terenów pod zabudowę, położonych poza zasięgiem korytarza powodziowego w dolinie, powoduje wkraczanie nowej zabudowy na tereny zagrożone zalaniem, nawet w najbliższe sąsiedztwo koryta (ryc. 1). Tak zlokalizowane budynki ograniczają stopniowo korytarz, służący bezkonfliktowemu spływowi wód powodziowych, stanowiąc bariery dla fali powodziowej i generując szkody powodziowe. Obecnie w dolinie Lepietnicy w zasięgu 100-letniej wody znajdują się 104 budynki mieszkalne i gospodarcze, od powodzi w roku 1997 konflikt powiększył się o 20 nowych zabudowań (Pyzowski 2013).

W dolinie Skawy w 2001 r. zalane zostały 63 domy mieszkalne, 34 gospodarcze, trzy budynki przemysłowo-handlowe, 14 domków wypoczynkowych i 123 domki na terenie działek (Głuszek 2013). Na terenie gminy Żegocina, według danych Urzędu Gminy, ogółem poszkodowane zostały 293 gospodarstwa (w tym część przez Sankę).

4.2. Wezbrania a rolnictwo

Jest to jeden z najstarszych konfliktów i polega na zniszczeniu upraw lub plonów na terasie nadzalewowej podczas przepływu wysokich wód powodziowych albo na skutek erozji powierzchniowej, albo na skutek nadbudowania teras świeżym materiałem akumulacyjnym. Trwałe zniszczenia części użytków rolnych w dolinach wywołuje także erozja boczna cieków. Na terenie gminy Żegocina podczas powodzi w 1997 r. zalanych zostało 148 ha użytków rolnych, w tym część przez Sankę, a 65 ha przeznaczone zostało do rekultywacji. Konflikt ten w mniejszym stopniu stwierdzono w dolinach Lepietnicy i Skawy, gdzie użytki rolne albo występują poza korytarzem spływu wód

Ryc. 1. Nowy budynek posadowiony na terasie zalewowej Lepietnicy, w granicach korytarza spływu wód powodziowych (fot. Ł. Pyzowski)

powodziowych, albo są oddzielone pasem nadrzecznych zbiorowisk roślinnych. Jedynie w dolnym biegu Lepietnicy stwierdzono straty w powierzchni użytków rolnych, spowodowane erozją boczną cieków w trzech meandrach, na długości łącznej 297 m.

4.3. Wezbrania a komunikacja

Jest to powszechnie występujący konflikt w karpackich dolinach rzecznych, powodujący duże straty gospodarcze. W badanych odcinkach dolin jedynie linię kolejową i główną drogę krajową poprowadzono bezkolizyjnie względem korytarza wód powodziowych Skawy. Wszystkie pozostałe drogi niższej rangi w dnie doliny zostały zalane przez boczne ciek Skawy i Sanki, przerwane (w dolinie Sanki na siedmiu odcinkach) lub podcięte na skutek erozji bocznej Sanki i Lepietnicy. Według danych urzędów gmin, w gminie Maków zniszczonych zostało 58 km dróg nieutwardzonych, w tym część przez Skawę, w gminie Żegocina 45 km dróg, w tym część przez Sankę. Na skutek silnej erozji wgłębnej Lepietnicy podczas powodzi w latach 1997, 1998 i dwóch powodzi w 2010 r. podcięte zostały filary i przyczółki siedmiu mostów, a erozja boczna uszkodziła w wielu miejscach drogę biegnącą doliną. Szczególnie konfliktogenne są skrzyżowania korytarzy naturalnych z antropogenicznymi – czyli drogami biegnącymi w poprzek dolin. Przyczyny konfliktów są złożone, ale wszystkie wskazują na wadliwe projektowanie infrastruktury komunikacyjnej, nieuwzględniające wysokości przepływów wód stuletnich i większych oraz energii wód powodziowych. Powodem zniszczeń, stwierdzonych podczas badań, jest erozja wgłębna, podcinająca za płytko posadowione filary mostów lub kładek (ryc. 2) i zbyt wąsko zaprojektowane przyczółki. Erozja boczna rozmywa wówczas nasypy prowadzące do mostów (często stanowią one barierę w dolinie dla fali powodziowej), a zbyt niskie mosty i kładki zabiera wysoka fala powodziowa, niemieszcząca się pod nimi. W gminie Maków

Ryc. 2. Podcięty przez Skawę w wyniku erozji wgłębnej filar kładki pieszej w Juszczyźnie (fot. P. Głuszek)

zniszczeniu lub uszkodzeniu uległo 27 mostów i trzy kładki, w gminie Żegocina 17 mostków i kładek, w dolinie Lepietnicy siedem mostów.

4.4. Wezbrania a infrastruktura przesyłowa

Karpackie dna dolin są często wykorzystywane do poprowadzenia wzdłuż ich osi lub w poprzek doliny różnego typu rurociągów. Inwestycje te nie zawsze prowadzone są z poszanowaniem praw przyrody i nie uwzględniają działających w dolinach procesów przyrodniczych. W rezultacie intensywnej erozji wgłębnej i bocznej cieków podczas ekstremalnych powodzi dochodzi do odsłonięcia spod aluwii i uszkodzenia lub przerwania rurociągów. W przypadku gazociągów zjawiskom tym towarzyszy poważne zagrożenie. W dolinie Sanki na terenie Łątki Górnej zakopany 80 cm pod korytem gazociąg został w 1997 r. wyerodowany i przerwany. W dolinie Skawy przebiegający w poprzek doliny wodociąg został całkowicie odsłonięty, co grozi jego przerwaniem na skutek uderzeń materiału skalnego, wleczonego w czasie wezbrań rzeki (ryc. 3). W dolinie Lepietnicy powódzie z 2010 r. uszkodziły wodociąg w Lasku i gazociąg w Klikuszowej.

4.5. Wezbrania a obudowa hydrotechniczna cieków

Obudowa hydrotechniczna cieków dominuje na odcinkach dolin, w których z uwagi na szczupłość miejsca korytarz antropogeniczny drogi sąsiaduje bezpośrednio lub w bliskiej odległości z korytarzem naturalnym cieku, a także na odcinkach umocnionych zboczy doliny, współcześnie erodowanych przez cieki. Często wytyczenie drogi i jej obudowa następuje kosztem zwężenia naturalnego korytarza spływu

Ryc. 3. Odsłonięty wodociąg w korycie na skutek erozji wgłębnej Skawy. Stan z sierpnia 2013 r. (fot. P. Głuszek)

wód. Obudowa cieków bywa także rezultatem regulacji jego biegu przez człowieka. Konflikt polega na zbyt małej odporności obudowy na energię wód powodziowych, w wyniku czego dochodzi do częściowego, a nawet całkowitego (Sanka) wyerodowania betonowych bloków obudowy z podłoża i zniszczenia części lub całości drogi. Zjawisko to znacznie przybiera na sile w zakolach rzeki, gdzie główny nurt cieków kieruje się w stronę obudowy. Konflikt ten najsilniej zaznaczył się w wąskiej dolinie Sanki podczas powodzi w 1997 r., kiedy to cała obudowa cieków uległa zniszczeniu lub poważnemu uszkodzeniu. W dolinie Lepietnicy skutkiem czterech wielkich powodzi jest całkowite zniszczenie obudowy z płyt betonowych, która przestała pełnić swoją funkcję na skutek silnego wcięcia się cieków w głąb podłoża.

Do ekstremalnych przepływów nie są także dostosowane liczne przepusty pod drogami, prowadzące wodę z bocznych cieków do dolin głównych. Podczas dużych powodzi zbyt małe przepusty stanowią prawdziwe bariery utrudniające swobodny spływ wód z powodu ich zatkania lub zniszczenia. W dolinie Skawy zniszczonych lub uszkodzonych zostało 18 przepustów, w dolinie Lepietnicy – 12, a w dolinie Sanki niemal wszystkie.

4.6. Mezoklimat a emisja zanieczyszczeń

Współczesne, głębokie doliny karpackie cechują się dużą gęstością zaludnienia w zasięgu dolinnych inwersji termicznych. W badanych dolinach ciągle jeszcze w gospodarstwach domowych przeważa wykorzystanie konwencjonalnych źródeł energii w postaci węgla. Mezoklimat dolin sprzyja, szczególnie w okresie zimowym, koncentracji zanieczyszczeń powietrza w warstwie inwersyjnej, co pozostaje w konflikcie ze zdrowiem mieszkańców. Pewne nadzieje na poprawę sytuacji w dolinie Skawy stwarza projekt instalacji w gospodarstwach domowych kolektorów słonecznych, realizowany obecnie przy dofinansowaniu Unii Europejskiej przez Starostwo Powiatowe w Suchej Beskidzkiej.

4.7. Roślinność i zwierzęta a antropopresja

Środowisko den dolin z powodu intensywnego zagospodarowania zostało bardzo silnie przekształcone i zubożone w zakresie naturalnej roślinności i świata zwierząt. Bogata sieć dróg prowadzących osiami dolin utrudnia dodatkowo wędrówki zwierząt, a intensywny ruch samochodowy stanowi dla nich poważne zagrożenie. Gęsta zabudowa w dnach dolin utrudnia zwierzynie dostęp do wody w okresach suszy. Ubogie są też siedliska ptaków w postaci niewielkich płątów lub smug lasu olsowego w dolinie Lepietnicy i lasu łęgowego w dolinie Sanki i Skawy.

4.8. Funkcje przyrodnicze a eksploatacja surowców

Procesem konfliktogennym dla środowiska przyrodniczego badanych den dolin jest nielegalna eksploatacja surowców mineralnych w dolinie Skawy, w wyniku której powstało sześć wyrobisk głębokich do 10 m i jedno w łóżysku rzeki. Wyrobiska te sprzyjają przesuszeniu terasy i zaburzeniom w zbiorowisku roślinności, a także

w poziomie wód podziemnych. Gliny na stożku napływowym Grzechynki były eksploatowane do produkcji cegły. W dolinie Lepietnicy, a w mniejszym stopniu – Sanki, szczególnie po wezbraniach i powodzi eksploatowany jest z nowych łąch piasek oraz żwiru do celów budowlanych. Nie powoduje to jednak widocznego przekształcenia rzeźby terenu i nie wzmaga erozji wgłębnej.

4.9. Osadnictwo a jakość wód w dolinach

Ciągle aktualnym problemem w dolinach karpackich są zaniedbania z minionych lat, kiedy to powszechnie zbudowano wodociągi, doprowadzając wodę do mieszkań, a zaniechano równoczesnej budowy kanalizacji. W rezultacie mieszkańcy powszechnie budowali szamba przydomowe (często nieszczelne), do których odprowadzali ścieki. Jeśli domy posadowione były blisko cieków, odprowadzano ścieki bezpośrednio do cieku. Działania te spowodowały poważne zanieczyszczenie zasobnego zbiornika wód gruntowych w aluwiach i samych cieków. Konflikt ten do dzisiaj obserwowany jest w dolinie Lepietnicy, której czysta woda w górnym biegu, tuż po wypłynięciu z Gorców, ulega zanieczyszczeniu (ryc. 4). Dodatkowym, poważnym zagrożeniem dla jakości wód jest rozpowszechnione garbarstwo skór i odprowadzanie ścieków garbarskich wzbogaconych w chrom bezpośrednio do rzeki. Nadzieję na poprawę jakości wód stwarza budowana obecnie kanalizacja i powstała w dolnym odcinku zlewni oczyszczalnia ścieków. Badane odcinki dolin Skawy (odcinek tranzytowy) i Sanki są skanalizowane, mimo to jakość wód nadal jest niezadowalająca.

Ryc. 4. Ścieki z „drugich domów” położonych na skraju Gorców, odprowadzane są bezpośrednio do Lepietnicy (fot. R. Sąder)

4.10. Osadnictwo a procesy zboczowe

Wzrost liczby zabudowań w dolinach rzecznych powoduje ich nadmierne zbliżanie się do zboczy. Lokalizacja zabudowy na terasach w bezpośrednim sąsiedztwie podciętych w przeszłości przez rzekę zboczy stwarza poważne zagrożenie osunięciem się zbocza i ma charakter konfliktogenny. Procesy osuwania zboczy były licznie dokumentowane w dolinie Skawy podczas ekstremalnych opadów poprzedzających powódzie w latach 1997, 2001 i 2010. Konflikt ten w mniejszym stopniu występuje w wąskiej dolinie Sanki, gdzie strome zbocza często sąsiadują bezpośrednio z ciekami, a w dolinie Lepietnicy dotyczy jedynie jej górnego odcinka.

4.11. Zaśmiecenie a jakość wód

Na złą jakość wód w badanych dolinach wpływa także stwierdzone w toku badań zaśmiecenie den dolin. W tradycji mieszkańców dolin górskich zachował się zwyczaj wysypywania śmieci na obszar naturalnego korytarza służącego spływowi wód. Zwyczaj ten zachował się do dzisiaj i został udokumentowany we wszystkich dolinach. Z opracowania Ł. Pyzowskiego i P. Głuszka (2013) wynika m.in., że w dolinie Skawy skartowano 132 wysypiska śmieci, a w dolinie Lepietnicy 43 wysypiska. Gęstość zaśmiecenia wynosi w dolinie Skawy 11 wysypisk/km², a w dolinie Lepietnicy 8,6 wysypisk/km². Zdecydowana większość wysypisk o różnicowanych rozmiarach znajduje się na terasie zalewowej (Ska-wa – 69%, Lepietnica – 74,4%), w pobliżu dróg nieutwardzonych (Ska-wa – 55%, Lepietnica 42%), w zaroślach, używane są wielokrotnie, a w ich składzie zdecydowanie przeważają tworzywa sztuczne i szkło (ryc. 5). Zanieczyszczenia z wysypisk infiltrują wraz z wodami opadowymi do aluwiiów, zanieczyszczając wody gruntowe. Same wysypiska stwarzają

Ryc. 5. Dzikie wysypisko śmieci na terasie zalewowej Lepietnicy (fot. Ł. Pyzowski)

zagrożenie bakteriologiczne, zwłaszcza latem. Pozostaje mieć nadzieję, że wprowadzona niedawno obowiązkowa segregacja śmieci wpłynie korzystnie na stan sanitarny dolin i zminimalizuje istniejący konflikt.

4.12. Zaśmiecenie a estetyka krajobrazu

Konflikt ten ujawnia się po dużych powodziach i jest pochodną działalności fali powodziowej w dolinach. Wzbierające dopływy i ciekі „wymiatają” zawartość dzikich wysypisk śmieci. Duży udział w ich składzie lekkich tworzyw sztucznych sprawia, że płyną one na powierzchni fali powodziowej. Napotykając na swej drodze przeszkody w postaci krzewów, drzew, zaklinowują się lub owijają wokół gałęzi, znacząc w ten sposób wysokość fali kulminacyjnej. Pozostałe, wleczone przez wodę, zaśmiecają dno doliny na całej szerokości korytarza powodziowego. Po powodzi na Sance obserwowano worki foliowe na drzewach do wysokości 4 m, w dolinie Lepietnicy w 2010 r. – do wysokości 2–3 m nad poziom ciekі. Po powodziach doliny upodabniają się do dużego śmietnika, co wybitnie obniża ich wartości estetyczne, stan sanitarny i stoi w konflikcie z ich walorami turystycznymi.

5. MOŻLIWOŚCI RÓWNOWAŻENIA FUNKCJI PRZYRODNICZYCH I ANTROPOGENICZNYCH

W podsumowaniu wyników badań, wobec silnie konfliktogenego charakteru karpackich dolin rzecznych, autorzy proponują następujące możliwości łagodzenia istniejących konfliktów lub ich zażegnania:

- Wyznaczenie w dolinach granic korytarza naturalnego, służącego bezkonfliktowemu spływowi wód i wyłączenie go z dalszej zabudowy.
- Weryfikacja bezpiecznej odległości nowych inwestycji od mobilnych zboczy dolin, krawędzi i załomów różnego typu w rzeźbie.
- Dostosowanie infrastruktury dolin do wysokich stanów wód w ciekach i ich energii.
- Zwiększenie przepustowości bocznych cieków pod korytarzami komunikacyjnymi w dolinie i ich udrażnianie tuż po powodzi.
- Zachowanie większego bezpieczeństwa w prowadzeniu rurociągów, a szczególnie gazociągów pod korytami rzek, w poprzek dolin, z uwzględnieniem powodziowej energii rzek i występujących wówczas intensywnych procesów erozyjnych.
- Zamianę konwencjonalnych źródeł energii na alternatywne. Wykorzystanie na większą skalę kolektorów słonecznych, a tam gdzie jest to możliwe, np. na Podhalu, wykorzystanie w większym stopniu zasobnych złóż energii cieplnej zawartej w wodach geotermalnych do ogrzewania, co pozwoli na wyraźne ograniczenie zanieczyszczenia powietrza w warstwie inwersyjnej dolin.
- Podnoszenie świadomości ekologicznej mieszkańców, szczególnie w zakresie zaśmiecania dolin, ale także usuwania różnego rodzaju nieczystości poprzez odprowadzanie do rzek lub spalanie w paleniskach domowych. Równocześnie z tym procesem należałoby zintensyfikować działania kontrolne na szczeblu gmin.

- Tworzenie barier roślinnych w dolinach, hamujących erozję boczną cieków, poprzez smużne nasadzenia gatunków hydrofilnych drzew na granicy korytarza naturalnego służącego spływowi wód.
- Wprowadzenie ocen oddziaływania środowiska przyrodniczego na planowane inwestycje.

Autorzy widzą potrzebę ściślejszej współpracy planistów w procesie zrównoważonego planowania przestrzennego ze specjalistami z zakresu struktury i funkcjonowania środowiska przyrodniczego i gospodarki wodnej (Bojarski i in. 2005).

LITERATURA

- Bojarski A. et al., 2005, *Zasady dobrej praktyki w utrzymaniu rzek i potoków górskich*, Warszawa: Ministerstwo Środowiska, Departament Zasobów Wodnych.
- German K., 1998, Przebieg wezbrania i powodzi 9 lipca 1997 roku w okolicach Żegociny oraz ich skutki w krajobrazie, [w:] L. Starkel (red.), *Powódź w dorzeczu górnej Wisły w lipcu 1997 roku*, Konferencja Naukowa, Kraków, 7–9 maja 1998, Kraków: Oddz. PAN, s. 177–184.
- German K., 2000, Funkcjonowanie geosystemów fliszowych w okolicy Żegociny w ekstremalnych warunkach opadowo-powodziowych 9 lipca 1997 roku, *Prace Geogr. IG UJ*, 105, Kraków, s. 235–256.
- German K., 2004, Wybrane problemy zrównoważonego rozwoju na terenie karpackich dolin rzecznych, [w:] M. Kistowski (red.), *Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego. Przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską, (=Problemy Ekologii Krajobrazu, XIII)*, Gdańsk, s. 235–241.
- Głuszek P., 2013, *Konflikt funkcji przyrodniczych i antropogenicznych w dolinie Skawy na obszarze gminy Maków Podhalański*, praca magisterska, Archiwum Zakładu Geografii Fizycznej IGiGP UJ.
- Kiryk F., 1999, Krótki rys dziejów wsi podhalańskich Gminy Nowy Targ, [w:] F. Kiryk i B. Górz (red.), *U podnóża Gorców. Wczoraj i dzisiaj wsi podhalańskich gminy Nowy Targ*, Nowy Targ: Wyd. Podhalańskie Tow. Przyjaciół Nauk w Nowym Targu, s. 337–365.
- Maków Podhalański: Statystyki*, dost.: http://www.makow-podhalanski.pl/index.php?option=18&action=articles_show&art_id=428&menu_id=428&page=291 [20.02.2014].
- Pawlik J., Wiciarz R., 2006, *Pozdrowienia z Makowa. Maków Podhalański na starej pocztówce i fotografii w latach 1898–1958*, Jarosław: Wyd. Grafikon.
- Pyzowski Ł., Głuszek P., 2013, Zaśmieszenie karpackich dolin rzecznych na przykładzie Skawy i Lepietnicy, [w:] P. Krąż et al. (red.), *Współczesne problemy i kierunki badawcze w geografii*, Kraków: IGiGP UJ, s. 227–235.
- Pyzowski Ł., 2013, *Konflikt funkcji przyrodniczych i antropogenicznych w dolinie Lepietnicy*, praca magisterska, Archiwum Zakładu Geografii Fizycznej IGiGP UJ.

PRESENT-DAY CONFLICTS IN THE LANDSCAPE OF CARPATHIAN RIVER VALLEYS

Summary

In the mountain landscape river valleys play the function of corridors for the largest streams of matter and energy. They were managed at the earliest by man who gradually intensified his activities. The present-day landscape of valleys is marked by especially great accumulation of natural and anthropogenic functions which generate numerous conflicts.

The aim of the paper is the identification of conflicts in the relationship man-environment which prevent the balanced development of valleys. The investigations were carried out following extremely large

floods in 1997, 2001 and 2010 in the valleys of the Sanka (tributary of the Stradomka), the Lepietnica and the Skawa. The basic natural and anthropogenic functions played by them in the natural environment were defined. Field mapping of functional collisions in the space was carried out and photographic documentation was completed. Excessive accumulation of functions was found in the valleys, what is a result of their over-development by man and their very frequent superposition in the space.

As a result, 12 types of conflicts were identified, part of which have been revealed in the valley landscape following river floods. These conflicts make it impossible for valleys to function without collision as geosystems. Possibilities of mitigation or prevention of the existing conflicts were presented.

Key words: river valleys, functioning, natural functions, anthropogenic functions, conflicts

KRZYSZTOF BADORA

ELEKTROWNIE WIATROWE JAKO ŹRÓDŁA KONFLIKTÓW W KRAJOBRAZIE

Streszczenie: Rozwój energetyki wiatrowej w Polsce ma największą dynamikę spośród wszystkich odnawialnych źródeł energii. Z rozwojem związane są jednak konflikty występujące w krajobrazie. Zidentyfikowano pięć głównych obszarów konfliktów: przyrodniczo-środowiskowy, kulturowo-identyfikacyjny, społeczny, ekonomiczny i techniczno-technologiczny. Ocena związków między oddziaływaniami elektrowni wiatrowych i obszarami konfliktów wskazuje, że najbardziej wrażliwy jest obszar przyrodniczo-środowiskowy. Jest on bezpośrednio narażony na najsilniejsze oddziaływania. Konflikty społeczne najczęściej mają podbudowę ekonomiczną. Głównymi zadaniami ograniczenia konfliktów są: 1) stosowanie transparentnych procedur lokalizacyjnych, 2) przyjęcie norm dla poszczególnych oddziaływań i metod ich badania, 3) dokonanie waloryzacji krajobrazowej kraju, regionów i gmin dla potrzeb oceny rozwoju energetyki wiatrowej.

Słowa kluczowe: konflikty przestrzenne, farmy wiatrowe

1. WPROWADZENIE

W ostatnich 20 latach w Polsce nasilał się rozwój energetyki wiatrowej w jej najbardziej konfliktogennej – przemysłowej postaci. Jest on związany z koniecznością realizacji zobowiązań kraju do rozwoju odnawialnych źródeł energii. Mają one zastąpić w znacznym stopniu (około 20%) produkcję energii konwencjonalnej, która w Polsce pochodzi głównie ze spalania węgla kamiennego i brunatnego. Energetyka wiatrowa w przeciwieństwie do konwencjonalnej nie jest źródłem gazowych i pyłowych zanieczyszczeń powietrza. Przy przyjętych w Unii Europejskiej kierunkach ochrony środowiska, nakierowanych na ograniczenie emisji gazów cieplarnianych, budowa elektrowni wiatrowych jest istotnym elementem polityki ekologicznej. Planuje się dalszy dynamiczny wzrost tego sektora energetyki odnawialnej (*Raport...* 2010).

Rozwój energetyki wiatrowej jest potencjalnie jednym z najbardziej konfliktogennych procesów zagospodarowania przestrzennego, o czym świadczą liczne doświadczenia z różnych regionów kraju, a także z zagranicy. Farmy wiatrowe budzą bardzo duże emocje społeczne, porównywalne jedynie ze składowiskami odpadów i ich spalarniami, a także niektórymi inwestycjami liniowymi. Ma na to wpływ specyfika inwestycji (wielkość turbin, wielkoobszarowość farm wiatrowych itp.), liczne negatywne oddziaływania, znaczny zasięg oddziaływania, specyfika terenów,

w których realizowany jest rozwój tej branży (najczęściej krajobrazy wiejskie otwarte, gdzie wiatraki są bardzo silnymi dominantami).

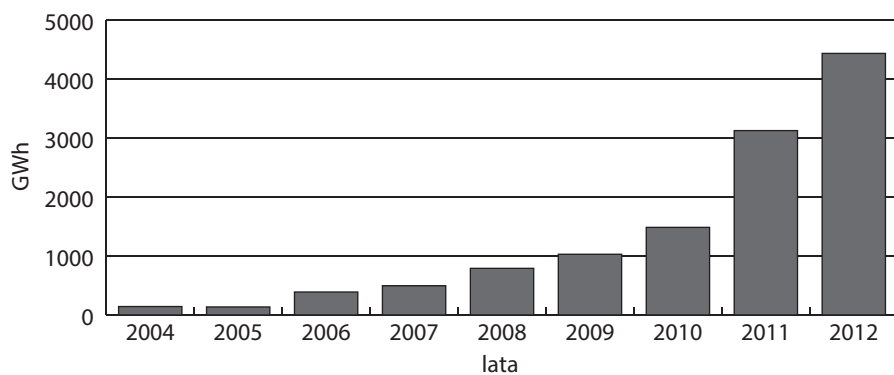
Energetyka wiatrowa funkcjonuje w krajobrazie i wpływa przez to bezpośrednio lub pośrednio na każdy element tego krajobrazu. Najczęściej oddziaływanie energetyki wiatrowej na krajobraz utożsamia się z oddziaływaniem na jego walory fizjonomiczne (*Guidelines...* 2002; Pasqualetti i in. red. 2002; Priestley 2006). Jest to jednak znaczne uproszczenie bardzo złożonego zagadnienia. Oddziaływanie na krajobraz to również oddziaływanie na elementy jego struktury i powiązania funkcjonalne między tymi elementami (Badora 2011b). W związku z tym, że człowiek jest istotnym elementem struktury krajobrazowej, bardzo silnie oddziałującym na inne elementy i funkcjonowanie całego systemu, oddziaływanie na człowieka również pośrednio wpływa na krajobraz. Zagadnienie wpływu energetyki wiatrowej na krajobraz było w Polsce przedmiotem analiz m.in. Przewoźniaka (2007), Staszka i Niecikowskiego (2010), Badory (2011a, 2013), Kistowskiego (2012). Obserwuje się coraz większe zainteresowanie badaczy tym zagadnieniem.

W praktycznych badaniach interakcji elektrownie wiatrowe – środowisko przyrodnicze (krajobraz), strukturalnymi odbiorcami oddziaływań są elementy abiotyczne i biotyczne oraz ludność. Oddziaływania są bazą konfliktów przestrzennych i społecznych. Celem publikacji jest ocena skali i perspektyw rozwoju konfliktów związanych z rozwojem energetyki wiatrowej w Polsce, dokonanie ich klasyfikacji, określenie podstawowych źródeł powstawania konfliktów, a także wskazanie podstawowych sposobów ich eliminacji.

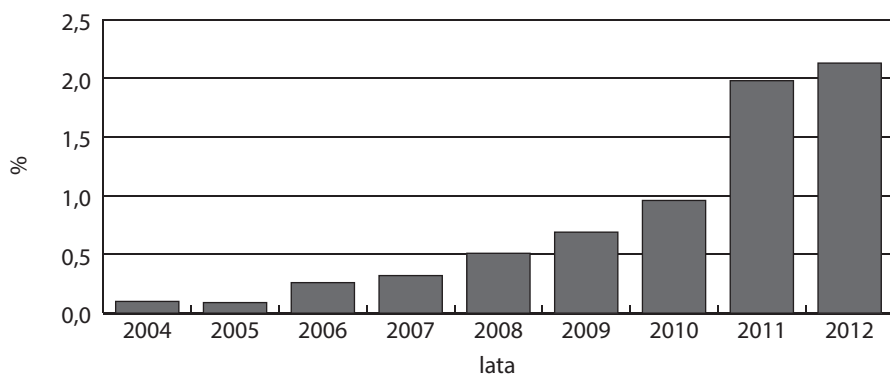
2. SKALA I PERSPEKTYWA ROZWOJU POTENCJALNYCH KONFLIKTÓW PRZESTRZENNYCH ZWIĄZANYCH Z ENERGETYKĄ WIATROWĄ W POLSCE

Konflikty, związane z rozwojem energetyki wiatrowej w Polsce, są efektem bardzo intensywnych procesów wzrostu tego sektora gospodarki (ryc. 1, 2, 3). Analiza dynamiki wzrostu krajowej produkcji energii elektrycznej z elektrowni wiatrowych w ostatnich 10 latach wskazuje, że jest to wzrost wykładniczy. W szczególności w latach 2010–2012 odnotowano duże przyrosty produkcji (ryc. 1). Proces ten będzie nadal postępować (*Raport...* 2010).

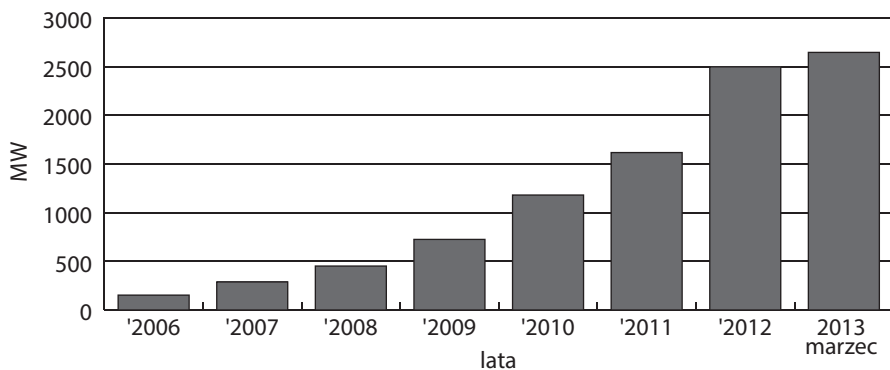
Również udział energii wiatru w łącznej produkcji energii elektrycznej w Polsce (ryc. 2) wykazuje silną tendencję wzrostową, co wskazuje, że mimo intensywnego rozwoju innych technologii produkcji energii z odnawialnych źródeł, energetyka wiatrowa przoduje w tym zakresie. Ma też największą dynamikę spośród wszystkich źródeł. Dane ze sprawozdań prezesa Urzędu Regulacji Energetyki wskazują, że w każdym z kolejnych lat 2005–2013 energetyka wiatrowa wskazywała przyrosty rozwoju w stosunku do roku poprzedniego od 27% do 187%. Wykładniczo w kolejnych latach 2006–2012 wzrasta także łączna zainstalowana moc elektrowni wiatrowych (ryc. 3). Oblicza się, że na połowę 2013 r. wynosi ona ponad 2644,9 MW. Jednocześnie ocenia

Ryc. 1. Dynamika wzrostu produkcji energii elektrycznej z elektrowni wiatrowych w Polsce w latach 2004–2012 (źródło: opracowanie własne na podstawie danych prezesa URE)

Ryc. 2. Dynamika wzrostu udziału w rynku energii elektrowni wiatrowych w Polsce w latach 2004–2012 (źródło: opracowanie własne na podstawie danych prezesa URE)

Ryc. 3. Dynamika wzrostu zainstalowanej mocy elektrowni wiatrowych w Polsce w latach 2006–2012 (źródło: opracowanie własne na podstawie danych prezesa URE)

się, że nasycenie elektrowniami wiatrowymi w Polsce należy do najniższych w Europie, co przejawia się niewielką mocą zainstalowaną na mieszkańca – 0,012 kW, oraz na kilometr kwadratowy lądowej powierzchni kraju – 1,44 kW. Stwarza to szanse na wykorzystanie kolejnych obszarów kraju, w szczególności w regionach rolniczych i o najkorzystniejszych warunkach wietrznych, obejmujących północną oraz zachodnią część Polski.

Potencjalna konfliktowość elektrowni wiatrowych wzrasta wraz z wielkością turbin i ich ilością. Z danych przedstawionych w tabeli 1, zestawiającej parametry największych krajowych farm wiatrowych (>5 MW), wynika, że w początkowym okresie rozwoju energetyki wiatrowej w Polsce dominowały zespoły małych elektrowni w porównaniu z obecnie preferowanymi. Wieże turbin lokalizowanych w latach 2001–2002 na największych farmach miały wysokość 67–80 m i średnicę wirnika 52–80 m. Obecnie normą w procesach inwestycyjnych i ich planowaniu stają się turbiny z wieżami o wysokości 100–120 m i średnicą rotora przekraczającą 100 m. Również nastąpił istotny wzrost mocy jednostkowej lokalizowanych turbin z ok. 1 MW na 2,5–3,5 MW.

Większość lokalizowanych w kraju dużych farm wiatrowych ma liczbę turbin od 10 do 20 (tabela 1). Obecnie rzadkością są farmy o ilości turbin powyżej 100, chociaż i takie są planowane (np. farma w południowej Polsce na terenie gmin Pawłowiczki i Polska Cerekiew). Obszarami o największym nasyceniu elektrowniami wiatrowymi i tym samym o największych potencjalnych konfliktach związanych z rozwojem energetyki wiatrowej są pobraża Morza Bałtyckiego oraz strefy pojezierzy. Są to jednocześnie tereny o najkorzystniejszych warunkach wietrznych rozwoju energetyki wiatrowej. Na pozostałych obszarach intensywność jej rozwoju jest mniejsza, chociaż farmy wiatrowe zlokalizowane są już we wszystkich województwach Polski. Należy również zauważyć, że rozwój energetyki wiatrowej następuje w skali wykładniczej. W kolejnych latach należy się spodziewać bardzo istotnego wzrostu natężenia budowy kolejnych dużych farm wiatrowych. Na terenie jednego z mniejszych województw – opolskiego, gdzie nie stwierdzono szczególnie sprzyjających warunków wietrznych, planuje się budowę kilkudziesięciu farm wiatrowych z łączną liczbą turbin około 1000. Większość z nowych projektów obejmuje turbiny o łącznej wysokości wieży i wirnika ponad 200 m i o mocach jednostkowych przekraczających 3 MW. Dominuje pogląd, że bardziej efektywne ekonomicznie i mające mniejszy sumaryczny negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze są turbiny duże, ale lokalizowane za to w mniejszych ilościach (m.in. Przewoźniak 2007).

3. KLASYFIKACJA KONFLIKTÓW PRZESTRZENNYCH: ELEKTROWNIE WIATROWE – ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE, Z UWZGLĘDNIENIEM CZŁOWIEKA, ORAZ ICH PODSTAWOWE ŹRÓDŁA

W klasycznym ujęciu gospodarki przestrzennej konflikty przestrzenne związane z budową i funkcjonowaniem elektrowni wiatrowych są konfliktami sąsiedztwa oraz konfliktami skali. Obie grupy konfliktów mogą występować wspólnie, mogą też być

Tabela 1. Zestawienie największych krajowych farm wiatrowych, stanowiących potencjalne źródło konfliktów w krajobrazie (bez farm budowanych i projektowanych)

Miejscowość	Liczba	Odległość piasty od podłoża	Średnica wirnika	Moc znamionowa	Data uruchomienia
Barzowice	6	67	52	5	2001
Cisowo	9	80	80	20	2002
Zagórze	15	80	80	30	2002
Lisewo	17	60–100	40–48	10,8	2005
Tymień	25	100	80	50	2006
Gnieźdźewo k. Pucka	11	b.d.	87	22	2006
Kisielice	47	85	77	80,5	2007 i 2011
Jagniątkowo	17	b.d.	90	30,6	2007
Kamieńsk	25	85	71	30	2007
Malbork – Sztum	12	b.d.	b.d.	18	2007
Łebcz I k. Pucka	4	b.d.	48	3,2	2007
Łebcz II k. Pucka	4	b.d.	80	8	2008
Zajączkowo	24	b.d.	80	48	2008
Karścino – Mołtowo	17	105	90	90	2008
Krzęcin	7	100	80	6	2008
Darżyno	6	98	82	12	2008
Śniatowo	16	b.d.	90	32	2008
Inowrocław	16	105	90	32	2008
Hnatkowice – Orzechowce k. Przemyśla	6	87	87	12	2009
Łęki Dukielskie	5	100	92	10	2009
Suwałki	18	103	92,8	41	2009
Tychowo – Noskowo	20	100	90	50	2009
Margonin	60	100	90	120	2010
Karnice	13	80	101	31	2010
Karcino	17	105	90	51	2010
Piecki k. Suwałk	16	90	90	32	2011
Tychowo	35	100	90–93	35	2011
Lipniki	15	83,3	92,5	30	2011
Łukaszów	17	105	90	34	2011
Modlikowice	12	105	90	24	2011
Taciewo	15	78	90	30	2012
Pągów	17	119	112	51	2012
Nowy Tomyśl	2	160	100	5	2012
Krobia	11	120	116	33	2012
Taczalin	22	b.d.	b.d.	45,1	2013

b.d. – brak danych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych URE

rozdzielne. Konflikty sąsiedztwa powstają w sytuacjach, gdy elektrownie wiatrowe mają powstawać na terenach lub w pobliżu terenów wrażliwych na oddziaływanie, np. zabudowań mieszkalnych chronionych normami oddziaływania akustycznego, miejscach bytowania ptaków lub nietoperzy, na terenach o wybitnych walorach fizjonomicznych krajobrazu, na terenach o kluczowym znaczeniu historyczno-kulturowym. Konflikty skali występują w przypadku, gdy na terenach sąsiednich nie ma istotnych przeciwwskazań do realizacji farm wiatrowych, ale zbyt duża intensywność ich rozwoju powoduje wystąpienie konfliktów.

Konflikty przestrzenne nie wyczerpują jednak całości zagadnienia konfliktów związanych z energetyką wiatrową w krajobrazie. Ze względu na obszar (sferę) występowania konfliktu można je podzielić na:

- przyrodniczo-środowiskowe – związane z bezpośrednim lub pośrednim oddziaływaniem elektrowni wiatrowych na poszczególne elementy środowiska przyrodniczego, w tym na człowieka;
- kulturowo-identyfikacyjne – związane z istotną zmianą percepcji otaczającej rzeczywistości w nowym, bardziej industrialnym krajobrazie, mającą wymiar również tożsamościowy, zgodnie z zasadą związku charakteru przestrzeni z poczuciem przynależności i identyfikacji społeczno-kulturowej; sfera ta jest silnie związana ze sferą konfliktów społecznych, mniej przyrodniczo-środowiskowych;
- społeczne – związane z destabilizacją warunków współwystępowania ludności i stosunków społecznych, istniejących przed procesami lokalizacyjnymi elektrowni wiatrowych; ma szczególne znaczenie na terenach wiejskich, gdzie w porównaniu z miastami istnieją ściślejsze związki międzyludzkie i mniejsza jest anonimowość;
- ekonomiczne – związane z wystąpieniem zmian warunków ekonomicznych i zaistnieniem dysproporcji w obecnym układzie tych warunków, a także związane z ograniczonością podaży terenów o korzystnych warunkach rozwoju energetyki wiatrowej; konflikty te często są powiązane ze sferą społeczną, stanowią zazwyczaj wyraźne lub skrywane źródło konfliktów społecznych i nierzadko powiązane są z konfliktami przyrodniczo-środowiskowymi;
- techniczno-technologiczne – związane z uwarunkowaniami fizjograficznymi w różnym stopniu sprzyjającymi rozwojowi energetyki wiatrowej (np. gruntowo-geologicznymi), istniejącym stanem zagospodarowania terenów, ich uzbrojeniem, dojazdem, ograniczeniem sąsiedztwa lokalizowanych turbin ze względu na zakłócenia warunków wietrznych itp.

W tabeli 2 przedstawiono związki między poszczególnymi oddziaływaniami elektrowni wiatrowych identyfikowanymi z rozwojem tego rodzaju odnawialnych źródeł energii (m.in. Gipe 2009; Stryjecki, Mielniczuk 2011) i sferami konfliktów, mogących wystąpić w krajobrazie.

Pośród głównych oddziaływań związanych z rozwojem energetyki wiatrowej największa ich liczba bezpośrednio dotyczy obszaru (sfery) środowiska przyrodniczego oraz zdrowia i życia ludności. Oddziaływania te są też zazwyczaj najsilniejsze.

Tabela 2. Związki między oddziaływaniami elektrowni wiatrowych a sferami konfliktów w krajobrazie

Rodzaj oddziaływania	Obszar konfliktów w krajobrazie				
	przyrodniczo- środowiskowe	kulturowo- identyfikacyjne	społeczne	ekonomiczne	techniczno- technologiczne
Zajęcie terenów rolnych przez turbiny i infrastrukturę towarzyszącą (w tym place techniczno-montażowe, drogi dojazdowe)	B2	P1	P1	P2	0
Hałas, infradźwięki, drgania, wibracje	B3	P2	P3	P2	B2
Efekty odbłaskowe i rzucania cienia (w starszych typach turbin – stroboskopowy), emitowanie pulsującego światła w nocy	B2	P1	P2	P1	0
Emisja promieniowania elektromagnetycznego	B2	P1	P2	P1	B1
Efekt rozrzucańcia lodu z turbin	B1	P1	P1	P1	B1
Zniszczenia w obrębie populacji ptaków i nietoperzy	B2	P1	P2	P1	B1
Zniszczenia terenów o wyższych walorach przyrodniczych, w tym zadrzewień, łąk, szuwarów, ziołorośli	B1	P1	P1	P1	B1
Zmiany fizjonomii krajobrazu	B3	B3	P2	P1	0
Spadek wartości nieruchomości	0	P2	P3	B2	0
Obniżenie możliwości rozwoju poprzez występujące ograniczenia	0	P2	P2	B3	P1
Pożar i katastrofa budowlana	B1	P1	P2	B2	B3
Zagrożenie w ruchu drogowym	0	P1	P1	P1	0
Zakłócenia odbioru sygnału telefonicznego i telewizyjnego	0	P1	P2	P1	0

objaśnienia: B – oddziaływanie bezpośrednie, P – oddziaływanie pośrednie; 3 – silne, 2 – średnie, 1 – słabe, 0 – brak oddziaływania na sferę konfliktu

Źródło: opracowanie własne

Oddziaływania na pozostałe sfery konfliktu są najczęściej pośrednie i słabsze. Oznacza to m.in., że większość z czasami silnie nagłaśnianych konfliktów społecznych nie ma ścisłego związku z bezpośrednimi oddziaływaniami elektrowni wiatrowych na środowisko przyrodnicze, mimo że obserwując argumentację przeciwników energetyki wiatrowej, można odnieść takie wrażenie. Konflikty społeczne bezpośrednio wynikają z oddziaływania bodźców ekonomicznych (nierównomierność korzyści finansowych, obawa o utratę rzeczywistych lub domniemyanych korzyści majątkowych itp.), a argumentacja związana z negatywnymi oddziaływaniami na poszczególne elementy środowiska przyrodniczego, w tym ptaki, nietoperze, krajobraz, grunty orne, ma charakter działań taktycznych, wzmacniających zasadniczy sprzeciw natury ekonomicznej. Znaczna część konfliktów może wynikać z syndromu NIMBY – „Not In My Back Yard” (Wolsink 2007), związanego ze sprzeciwem dla lokalizacji inwestycji zasadniczo akceptowanych, ale nie w pobliżu miejsca swojego zamieszkania.

Podstawowym źródłem występowania konfliktów przestrzennych w krajobrazie, powiązanych z lokalizacją elektrowni wiatrowych, jest bardzo często patologiczny sposób prowadzenia procesów inwestycyjnych. W normalnych warunkach działania

w systemie prawno-administracyjnym państwa wyznaczenie terenów pod rozwój energetyki wiatrowej, w tym miejsc lokalizacji turbin i innych elementów infrastruktury, powinno nastąpić poprzez analizę przydatności terenów, uwzględniającą uwarunkowania fizjograficzne, techniczne, ekonomiczne i społeczne. Proces ten powinien być wieloetapowy, w pełni uspołeczniony i transparentny. W praktyce najczęściej inwestorzy dokonują wewnętrznej oceny możliwości technologiczno-ekonomicznej, a następnie pierwszą fazą lokalizacji elektrowni wiatrowych jest tajne pozyskiwanie właścicieli gruntów, wyznaczonych w analizach techniczno-ekonomicznych, i związanie ich wstępnymi umowami dzierżawy. Tym samym już na wstępnym etapie przesądza się miejsce lokalizacji elektrowni wiatrowych, nie uwzględniając np. uwarunkowań przyrodniczych, fizjonomiczno-krajobrazowych i społecznych. Dla ustalonych miejsc przeprowadza się następnie procesy lokalizacyjne związane z realizacją przepisów planowania i zagospodarowania przestrzennego (studium gminy, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego), ochrony środowiska (w szczególności ocen oddziaływania na środowisko – decyzja o środowiskowych uwarunkowaniach realizacji przedsięwzięcia) i prawa budowlanego (pozwolenie budowlane).

Tymczasem w ocenach oddziaływania na środowisko i procesach planowania przestrzennego farmy wiatrowe powinny podlegać wielowariantowej optymalizacji. W większości przypadków analizy wielowariantowe są pozorowane i obejmują warianty spreparowane tak, by udowodnić, że najkorzystniejszy dla środowiska jest wariant przyjęty przez inwestora i powiązany z posiadanymi umowami wstępnymi dzierżawy. Ten sposób prowadzenia procesów lokalizacyjnych, pod wcześniej ustalone miejsca budowy i funkcjonowania elektrowni wiatrowych, jest głównym źródłem patologii i w efekcie konfliktów środowiskowych oraz społecznych.

Drugim istotnym źródłem konfliktów jest brak unormowań większości identyfikowanych i wskazanych w tabeli 2 oddziaływań elektrowni wiatrowych. Spośród wszystkich oddziaływań bezpośrednich i pośrednich teoretycznie najlepiej normowane są oddziaływania ze strony hałasu i promieniowania niejonizującego. Przy czym w praktyce, w zakresie głównego oddziaływania – hałasowego, przyjęte metody badawcze i normy nie odzwierciedlają rzeczywistego oddziaływania turbin wiatrowych. Przyjęty w Polsce przedział częstotliwości – A badania i normowania hałasu (poziom ciśnienia akustycznego skorygowany charakterystyką A) przy turbinach wiatrowych się nie sprawdza. Znaczna część dźwięków o niższych częstotliwościach niż z przedziału A jest nierejestrowana, a w warunkach pracy elektrowni wiatrowych ma bardzo istotne znaczenie (m.in. Golec i in. 2006). Wskazuje się, że właściwsze byłoby odnoszenie się do przedziału częstotliwości dźwięku G, ale nie przyjęto dla tego przedziału norm. Stawia to pod znakiem zapytania wyniki modelowań oddziaływania akustycznego elektrowni wiatrowych, będących podstawowym elementem procedury wyznaczania stref znaczącego negatywnego oddziaływania tych inwestycji, a następnie podejmowania decyzji o przyzwoleniu na ich realizację lub nie.

Pozostałe identyfikowane oddziaływania nie są normowane, co jest jednym z kluczowych czynników konfliktogennych. Brak referencyjnych metod badawczych

i norm, w zakresie oddziaływania na walory fizjonomiczne krajobrazu, rzucania cienia, lodu i inne oddziaływania, powoduje niemożność osiągnięcia porozumienia między inwestorami i społecznościami lokalnymi. Stosunkowo najkorzystniej na tym tle przedstawiają się oceny wpływu na ptaki i nietoperze, które realizowane są respektowaniem referencyjnych metod monitoringu przed- i porealizacyjnego (Mielniczuk, Stryjecki 2011).

3. PODSUMOWANIE I WNIOSKI – PODSTAWOWE SPOSOBY ELIMINACJI KONFLIKTÓW ZWIĄZANYCH Z ENERGETYKĄ WIATROWĄ

Eliminacja konfliktów związanych z rozwojem różnych form zagospodarowania przestrzennego, w tym energetyki wiatrowej, powinna być realizowana kolejno na trzech etapach: 1) planowania przedsięwzięcia, 2) przyjmowania odpowiednich rozwiązań techniczno-technologicznych i ich realizacji w procesie budowlanym oraz 3) ograniczania oddziaływań na etapie funkcjonowania przedsięwzięcia. Spośród tych trzech etapów najtańszy i najbardziej efektywny jest pierwszy, związany z planowaniem lokalizacji i zakresu przedsięwzięcia. W zasadzie etap trzeci, związany z ograniczaniem oddziaływania przedsięwzięcia podczas funkcjonowania, jest w przypadku energetyki wiatrowej trudny do realizacji ze względu na ograniczenia techniczne i ekonomiczne. Przykładem są czasowe wyłączenia turbin wiatrowych ze względu na występowanie okresów migracji ptaków lub nietoperzy.

Najważniejszymi zadaniami, umożliwiającymi ograniczenie konfliktowości rozwoju energetyki wiatrowej w Polsce, są:

1. Ustalenie transparentnych procedur lokalizacyjnych dla poszczególnych przedsięwzięć z tej branży – elementem kluczowym jest uspołecznione, wieloetapowe i wielowątkowe postępowanie lokalizacyjne, poczynawszy od wstępnego wytypowania obszarów dla rozwoju energetyki wiatrowej, przez stopniowe dokładne ustalenia lokalizacyjne, następnie zaplanowanie na tych obszarach optymalnego zakresu przedsięwzięć, skończywszy na optymalizacji techniczno-technologicznej poszczególnych elementów przedsięwzięcia pod kątem minimalizacji konfliktowości dla środowiska przyrodniczego, kulturowego, społecznego i ekonomicznego.
2. Opracowanie i przyjęcie norm dla wszystkich oddziaływań energetyki wiatrowej oraz opracowanie i respektowanie referencyjnych metod ich badania.
3. Wykonanie waloryzacji przyrodniczo-krajobrazowej Polski, województwa i gmin dla potrzeb rozwoju energetyki wiatrowej, w oparciu o ujednoliconą metodykę – w wielu województwach opracowania takie wykonano, ale ze względu na zastosowane zróżnicowane metody nie dają one pełnego obrazu uwarunkowań i możliwości rozwoju energetyki wiatrowej w Polsce. Powinno się dokonać pełnego przeglądu tej problematyki z zastosowaniem opracowanej metody M. Kistowskiego (2012).

LITERATURA

- Badora K., 2011a, Dobra praktyka w ocenach oddziaływania elektrowni wiatrowych na krajobraz na przykładzie województwa opolskiego, [w:] Popczyk J. (red.), *Energetyka alternatywna*, Polkowice: Dolnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Techniki, s. 151–160.
- Badora K., 2011b, Ocena wpływu farm wiatrowych na krajobraz – aspekty metodyczne i praktyczne, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. 31, s. 23–32.
- Badora K., 2013, Farmy wiatrowe jako element determinujący strukturę i funkcjonowanie krajobrazu wiejskiego, *Architektura Krajobrazu*, nr 2/2013, s. 58–77.
- Gipe P., 2009, *Wind energy basics: A guide to home – and community-scale wind energy systems*, second edition, Vermont: Chelsea Green Publishing Company.
- Golec M., Golec Z., Cempel C., 2006, Hałas turbiny wiatrowej Vestas V80 podczas eksploatacji, *Diagnostyka*, 37, s. 115–120.
- Guidelines for landscape and visual impact assessment*, 2002, second edition, Landscape Institute and Institute of Environmental Management and Assessment, Spon Press.
- Kistowski M., 2012, Propozycja metodyczna oceny środowiskowych uwarunkowań lokalizacji farm wiatrowych w skali regionalnej, *Przegląd Geograficzny*, t. 84, z. 1, s. 5–22.
- Pasqualetti M.J., Gipe P., Righter R.W. (red.), 2002, *Wind power in view. Energy landscapes in a crowded World*, London: Academic Press.
- Priestley T., 2006, Visual impact assesment: practical issues and links to research, [w:] *Technical Considerations in Siting Wind Developments: NWCC Research Meeting*, Dec. 1–2. 2005. Washington, D.C., s. 23–27.
- Przewoźniak M., 2007, Oddziaływanie elektrowni wiatrowych na środowisko – zagrożenia szkodliwosci, ekologiczne i krajobrazowe, [w:] *II Konferencja „Rynek elektrowni wiatrowych w Polsce”*, Szczecin: PSEW, s. 214–224.
- Raport Wizja rozwoju energetyki wiatrowej w Polsce do 2020 r. Podsumowanie*, 2010, Szczecin: PSEW.
- Staszek W., Niecikowski K., 2010, Problemy zmian krajobrazu w dobie intensywnego rozwoju energetyki wiatrowej, [w:] D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, s. 317–328.
- Stryjecki M., Mielniczuk K., 2011, *Wytoczne w zakresie prognozowania oddziaływań na środowisko farm wiatrowych*, Warszawa: GDOŚ.
- Wolsink M., 2007, Wind power implementation: the nature and public attitudes: equity and fairness instead of “backyard motives”, *Renewable Sustainable Energy Review*, 11, s. 1188–1207.

WIND TURBINES AS SOURCES OF CONFLICTS IN LANDSCAPE

Summary

Wind energy development in Poland has biggest dynamics from all renewable energy sources. But with wind energy development many conflicts in landscape are connected. Five main areas of conflicts in landscapes were identify: natural-environmental, cultural-identification, social, economic and technical-technological one. Assessment of relationship between wind energy developments impacts and areas of conflicts shows, that most sensitive is natural-environmental area. It is directly exposed on strong impacts. Social conflicts mostly has economic foundation. Main tasks to limitations of conflicts in landscape are: 1) application of transparent procedure of wind farms locations, 2) acceptance of norms for particular impacts of wind energy developments to landscape and methods their researches, 3) performance of landscapes valorisation in country, provinces and communes scale for assessment of capabilities of wind energy development.

Key words: spatial conflicts, wind farms

WOJCIECH STASZEK

WYBRANE GEOSTANOWISKA NA TERENIE DOLNEGO ŚLĄSKA JAKO CZYNNIK ROZWOJU GEOTURYSTYKI

Streszczenie: W artykule omówiono wybrane dwa rejony występowania szczególnie atrakcyjnych geostanowisk – zlokalizowanych na obszarze Wzgórz Szklarskich (powiat ząbkowicki) oraz w rejonie Kletna (powiat kłodzki). Ze względu na swój charakter stanowią one znaczący potencjał dla rozwoju turystyki w skali lokalnej i regionalnej. Otwiera to możliwość utworzenia specjalnych form promocji i ochrony dziedzictwa przyrody nieożywionej w postaci geoparków. Wykazano jednocześnie, że istniejąca ogólnopolska baza geostanowisk jest niewystarczająca dla potrzeb planowania rozwoju geoturystyki. Wskazane jest zatem podjęcie prac inwentaryzacyjnych na poziomie wojewódzkim lub nawet powiatowym czy gminnym.

Słowa kluczowe: georóżnorodność, geostanowisko, zachowanie dziedzictwa geologicznego, geoturystyka

1. WPROWADZENIE

Geoturystyka to pojęcie stosunkowo młode, powstałe w latach 90. ubiegłego wieku (Migoń 2012). Pojawiło się ono jako wynik wzrostu społecznego zainteresowania historią naszej planety, budową geologiczną zwiedzanych okolic czy po prostu ciekawością poznawczą, którą budzić mogą interesujące formy morfologiczne i skalne, sztuczne lub naturalne odsłonięcia geologiczne, wystąpienia ciekawych skał, minerałów czy skamieniałości. Obszarem szczególnie korzystnym dla rozwoju geoturystyki jest Dolny Śląsk. Na tle innych regionów Polski wyróżnia się on szczególną różnorodnością budowy geologicznej i występowaniem niespotykanej gdzie indziej różnorodności skał i minerałów.

Rozwój geoturystyki jest ściśle zależny od występowania naturalnych walorów geologicznych, możliwych do udostępnienia. Do podstawowych obiektów geoturystycznych zalicza się geostanowisko (Migoń 2012), definiowane jako miejsce o szczególnej roli dla poznania dziejów Ziemi, o istotnym znaczeniu naukowym, poznawczym, estetycznym, a także kulturowym i historycznym. Przykładami geostanowisk mogą być odsłonięcia geologiczne, interesujące formy krajobrazu, głazy narzutowe, miejsca występowania minerałów, nagromadzenia fauny i flory kopalnej itp. Podstawą działań w zakresie planowania geoturystyki powinna być zatem inwentaryzacja geostanowisk (Cwojdzński i in. 2011; Migoń 2012).

Dobrymi przykładami podjęcia tego typu działań na szczeblu ogólnokrajowym są opracowania wykonane przez Państwowy Instytut Geologiczny (PIG), krakowską

AGH (Słomka red. 2012) czy Instytut Ochrony Przyrody (Database of Polish Representative Geosites). Z punktu widzenia rozpoznania potencjału geoturystycznego w granicach całego kraju, za obecnie najpełniejszy należy uznać opracowany przez PIG *Centralny Rejestr Geostanowisk Polski* (dalej CRGP). Stanowi on największą bazę danych tego typu obiektów (2248 stanowisk), która może służyć waloryzacji i planowaniu założeń na polu geoturystyki. Inne zestawienia tego typu, jak: *Baza reprezentacyjnych geostanowisk Polski* (Database of Polish Representative Geosites) czy *Katalog obiektów geoturystycznych w Polsce*, mają przeważnie charakter zbyt ogólny, poglądowy – odnosząc się niekiedy do dużych powierzchni, a nie jednostkowych stanowisk.

W niniejszym artykule autor podjął próbę charakterystyki geostanowisk jako czynników rozwoju geoturystyki na przykładzie dwóch wybranych rejonów Dolnego Śląska. W pracy wykorzystano dane z Centralnego Rejestru Geostanowisk Polski, a także wymienionych innych baz obiektów geoturystycznych. Informacje te zostały w znaczącym stopniu rozszerzone na podstawie studiów literaturowych i bezpośredniego rozpoznania terenowego.

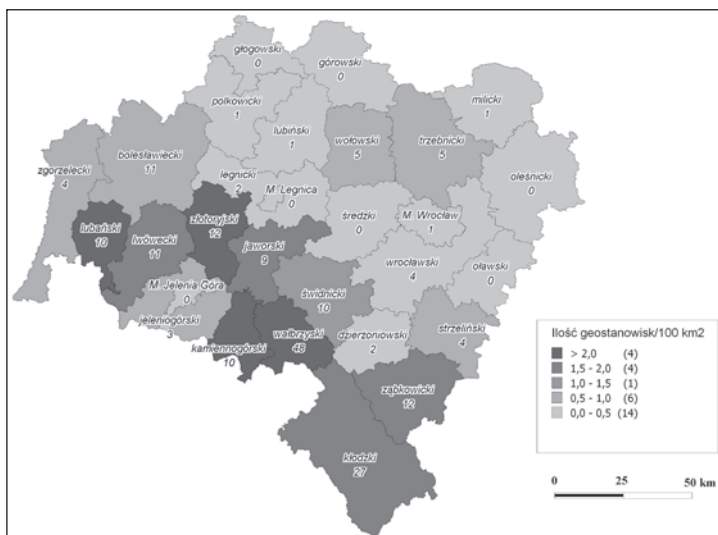
2. ZRÓŻNICOWANIE I ZNACZENIE GEOSTANOWISK NA DOLNYM ŚLĄSKU

Pod względem liczby geostanowisk, wykazanych w bazie CRGP, opracowanej przez Państwowy Instytut Geologiczny, województwo dolnośląskie zajmuje piąte miejsce w Polsce. Łączna liczba wykazanych w tej bazie obiektów (193) jest tu znacznie wyższa niż w województwach ościennych: wielkopolskim (65), lubuskim (41), opolskim (51) czy kujawsko-pomorskim (55). Nie wykazuje jednak już takich różnic w zestawieniu z województwem śląskim (183) i jest znacznie niższa niż w najbogatszym w te formy województwie małopolskim (321).

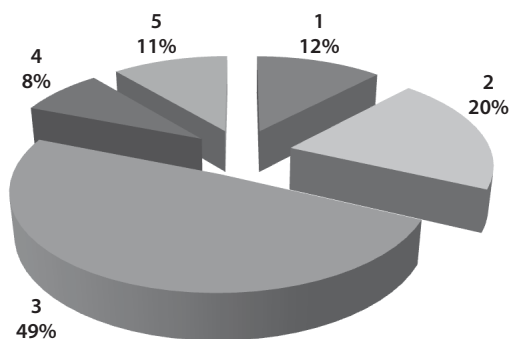
Największą liczbę tych obiektów notuje się na obszarze Sudetów, mniejszą na Przedgórzu Sudeckim i dalej na północ – w pasie nizin (ryc. 1). Pod względem liczby geostanowisk dominują powiaty: wałbrzyski, kłodzki, ząbkowicki i zlotoryjski. Jednocześnie na terenie siedmiu powiatów nie ma zinwentaryzowanych form tego typu. Relatywną miarą atrakcyjności geoturystycznej w odniesieniu do podziału powiatowego może być także ich zagęszczenie przypadające na 100 km² powierzchni, przedstawione na kartogramie (ryc. 1).

Większość znajdujących się w rejestrze geostanowisk na terenie województwa (łącznie 57% obiektów) to formy antropogeniczne – pozostałości po odkrywkowej lub podziemnej eksploatacji kopalin (ryc. 2). Tworzą one specyficzne elementy krajobrazu kulturowego Dolnego Śląska, składając się na jego indywidualny charakter. Jednocześnie właśnie to ich obecność decyduje bardzo często o możliwości rozwoju geoturystyki.

Niezależnie od przedstawionych danych liczbowych dotyczących zinwentaryzowanych dotąd geostanowisk, czy zróżnicowania ich typów, prawdziwa, realna ich wartość poznawcza i dydaktyczna, a także atrakcyjność dla turystyki jest na terenie województwa dolnośląskiego wyjątkowa w skali kraju i zdecydowanie wyróżnia ten

Ryc. 1. Zróżnicowanie liczby geostanowisk (wg CRGP, stan na 30.10.2013) na 100 km² powierzchni w powiatach województwa dolnośląskiego (w nawiasach liczba powiatów w każdej z klas). Bez względu na liczebność obiektów podano pod nazwą powiatu (źródło: opracowanie własne na podstawie CRGP)

Ryc. 2. Struktura typów geostanowisk na terenie województwa dolnośląskiego: 1 – formy rzeźby terenu, 2 – odsłonięcia geologiczne naturalne, 3 – odsłonięcia geologiczne sztuczne, 4 – pozostałości górnictwa, 5 – pozostałe (źródło: opracowanie własne na podstawie CRGP)

region spośród pozostałych. Przejawia się to zarówno w tematyce licznych publikacji dotyczących rozwoju geoturystyki w tym regionie, jak i w bezpośrednio podejmowanych na różnym szczeblu inicjatywach. Do działań takich należy zaliczyć m.in.: utworzenie geoparku krajowego w Karkonoskim Parku Narodowym i otulinie (Knapik, Migoń 2010), powstanie Geostrady Sudeckiej (Cwojdzinski i in. 2011), ośrodków edukacyjnych – „Skansen górniczy w Leszczynie” (Migoń 2012) czy rozwój geoturystyki w rejonie Wałbrzycha (Ignatowicz i in. 2011). W poprzednich latach (1983–2002) na bazie obiektów dziedzictwa geologicznego powstały inne ważne atrakcje turystyczne regionu, takie jak: Jaskinia Niedźwiedzia czy podziemne trasy turystyczne w Kletnie, Złotym Stoku, Nowej Rudzie i Kowarach.

3. WYBRANE GEOSTANOWISKA DOLNEGO ŚLĄSKA W PERSPEKTYWIE ROZWOJU GEOTURYSTYKI

Ze względu na swe szczególne walory, istotną rolę dla rozwoju geoturystyki odgrywać mogą dwa wybrane w niniejszym opracowaniu rejon w województwie dolnośląskim:

- rejon Szklar i otoczenie (Wzgórza Szklarskie) – powiat ząbkowicki;
- rejon Kletna (Masyw Śnieżnika) – powiat kłodzki.

Oba wytypowane rejonu różnią się znacząco, jeśli chodzi o dotychczasowe wykorzystanie swoich walorów geoturystycznych. Okolice Kletna od lat są znane z udostępniania swoich geologicznych atrakcji, głównie Jaskini Niedźwiedziej, a od 2002 r. także sztolni po kopalni uranu (Fijałkowska-Lichwa 2011). Mimo to walory tego obszaru są nadal mało poznane i upowszechnione. Znamienny pod tym względem jest fakt, że w zestawieniu geostanowisk, opracowanych przez PIG, całkowicie pominięte zostały oba wyżej wymienione obiekty, będące aktualnie głównymi atrakcjami turystycznymi Kletna. Rejon Szklar pozostawał dotąd poza jakimkolwiek aktywnym wykorzystaniem geoturystycznym, aczkolwiek od lat jest znany w gronie geologów i kolekcjonerów minerałów, jako jedno z najbardziej znanych stanowisk mineralogicznych w Polsce. Nie przenosiło się to jak dotąd na pomysły, dotyczące wykorzystania tych walorów.

W rejonie Wzgórz Szklarskich znajdują się trzy geostanowiska uwzględnione w opracowanym przez PIG zestawieniu CRGP: „Dawna kopalnia niklu Szklary”, „Kamieniołom serpentynitu Szklary”, „Kamieniołom sjenitu Koźmice”. Wszystkie wymienione tu obiekty są odsłonięciami sztucznymi pochodzenia antropogenicznego. Poza nimi zidentyfikowano na tym obszarze szereg obiektów, spełniających kryterium geostanowiska. Sam teren dawnej kopalni Szklary jest tak rozległy, że na dobrą sprawę składa się z szeregu różnych stanowisk, dokumentujących zróżnicowane zjawiska, przejawy mineralizacji czy ślady górniczej przeszłości obszaru. Jako duża powierzchniowo całość, teren wyrobisk powierzchniowych kopalni został uwzględniony w wykazie *Database of Polish Representative Geosites* oraz w *Katalogu obiektów geoturystycznych w Polsce*.

O wysokich walorach geostanowisk w rejonie Szklar decydują przede wszystkim:

- ciekawa geneza rzadko spotykanych skał serpentynitowych (ultrazasadowych) – związana z ofiolitowym kompleksem skał budujących dawne, głębokie dno oceaniczne (Dubieńska i in. 2000; Gunia 2000);
- występowanie wietrzeniowego złoża krzemianowych rud niklu – jedynego w Polsce i jednego z kilku na świecie (Sachanbiński 1979; Dubieńska i in. 2000);
- interesująca geneza złoża – związana z wietrzeniem w gorącym i wilgotnym klimacie (tropikalnym), przejawiająca się w występowaniu różnokolorowych, mięsaczach pokryw wietrzeniowych – możliwych do zaobserwowania w wyrobiskach;
- mineralizacja chalcedonowo-opalowa, z najbardziej znanym, klasycznym wystąpieniem chryzoprazu – pierwszym dobrze rozpoznanym i opisanym w źródłach historycznych złożem tego minerału (Sachanbiński 1979; Niśkiewicz 1982; Wójcik,

Krzyżanowski 2012), wraz z miejscem jego odkrycia w 1740 r. – Młyńską Górą w Koźmicach;

- pozostałości eksploatacji rud niklu – prowadzonej od 1890 do 1982 r. (sztolnie, wyrobiska powierzchniowe, hałdy żużli z huty niklu).

Dodatkowym walorem tego rejonu jest także ciekawa mineralizacja związana z żyłami pegmatytów, tnącymi masyw, z występowaniem rzadkich minerałów, jak np. chryzoberyl i hołtyt (Piecza 2000). Poszczególne odsłonięcia i skałki, występujące w wyrobiskach odkrywkowych, przejawiają także wartości krajobrazowe (np. skałki serpentynitowe pocięte żyłkami magnezytu czy krzemianami niklu).

Pod względem mineralizacji krzemianowo-niklowej i opalowo-chalcedonowej z występowaniem kamienia półszlachetnego – chryzoprazu, miejsce to jest unikatowe w skali kraju. W wielu publikacjach pochodzący stąd chryzopraz uznawany jest za najcenniejszy kamień jubilersko-ozdobny, występujący w Polsce (Sachanbiński 1979; Łobos 2010). Najbardziej znanym obiektem podziemnym jest Sztolnia „Robert” (niem. *Robert Stollen*), o długości około 1 km (Furmankiewicz, Krzyżanowski 2008a). Inne z występujących tu wyrobisk podziemnych, szerzej znane jest od 1994 r. za sprawą długotrwałego uwięzienia dwójki studentów, zakończonego ostatecznie ich szczęśliwym ocaleniem (Furmankiewicz, Krzyżanowski 2008b). Od tego wydarzenia jedna ze sztolni nazywana jest Sztolnią Studencką.

Dotychczas wyznaczone na omawianym terenie geostanowiska jedynie w nieznacznym stopniu odpowiadają zróżnicowaniu dziedzictwa geologicznego, możliwego do zagospodarowania turystycznego. Stopień ich dotychczasowego wykorzystania jest niewielki. Dopiero w sierpniu 2013 r., w ramach realizacji prywatnej inicjatywy, udostępniono do zwiedzania turystycznego odcinek Sztolni „Robert” długości około 0,5 km. Jest to praktycznie pierwszy poważny krok ku upowszechnieniu unikatowego dziedzictwa geologicznego i górniczego tego rejonu. Jak wynika z informacji właściciela i zarządcy obiektu, w planach jest udostępnienie dalszych odcinków sztolni do łącznej długości 1,5 km i połączenie z osobnym wyjściem oraz stworzenie dużej plenerowej wystawy skał i minerałów sudeckich na powierzchni około 1–1,5 ha.

Nie zmienia to faktu, że w rejonie tym do wykorzystania geoturystycznego pozostaje nadal duży potencjał. Analiza danych literaturowych i własne rozpoznanie terenowe pozwalają na wytypowanie co najmniej kilkunastu interesujących obiektów geoturystycznych. Ważniejsze z nich zestawiono w tabeli 1 i na ryc. 3. Ich występowanie na niewielkiej przestrzeni stanowi o wyjątkowej atrakcyjności rejonu Wzgórz Szklarskich.

Zdaniem autora, główne działania na polu rozwoju geoturystyki w omawianym rejonie powinny być ukierunkowane na:

- kontynuację działań zmierzających do udostępnienia pozostałości wyrobisk podziemnych – głównie dalsze udostępnienie Sztolni „Robert”;
- odpowiednie przystosowanie i udostępnienie jako atrakcji turystycznych pozostałych ciekawych obiektów geoturystycznych (por. tabela 1 i ryc. 3);

Tabela 1. Wykaz interesujących obiektów geoturystycznych w rejonie Szklar

Lp.	Miejscowość	Obiekt	CRGP*	Stan**
1.	Koźmice	kamieniołom sjenitu	+	-
2.	Koźmice	historyczne miejsce eksploatacji chryzoprazu – XVIII wiek	-	-
3.	Szklary	kamieniołom serpentynitu	+	-
4.	Szklary	skałka serpentynitowa z żyłami magnezytu/pegmatyt z rzadką mineralizacją	-	-
5.	Szklary	wyrobisko kopalni niklu – żyły opalowe i chalcodonowo-chryzoprazowe	+	-
6.	Szklary	skałka serpentynitowa z żyłami magnezytu i krzemianami niklu	-	-
7.	Szklary	Sztolnia Studencka	-	-
8.	Szklary	Sztolnia „Robert” (istniejące zagospodarowanie)	-	+
9.	Szklary	hałda huty niklu	-	-
10.	Szklary-Siodłowice	historyczne miejsce eksploatacji chryzoprazu – XVIII wiek	-	-
11.	Siodłowice	kamieniołom serpentynitu z mineralizacją rud niklu	-	-

* znakiem „+” oznaczono obiekty uwzględnione w *Centralnym rejestrze geostanowisk Polski* (PIG)

** znakiem „+” oznaczono obiekty zagospodarowane i wykorzystywane turystycznie

Źródło: opracowanie własne

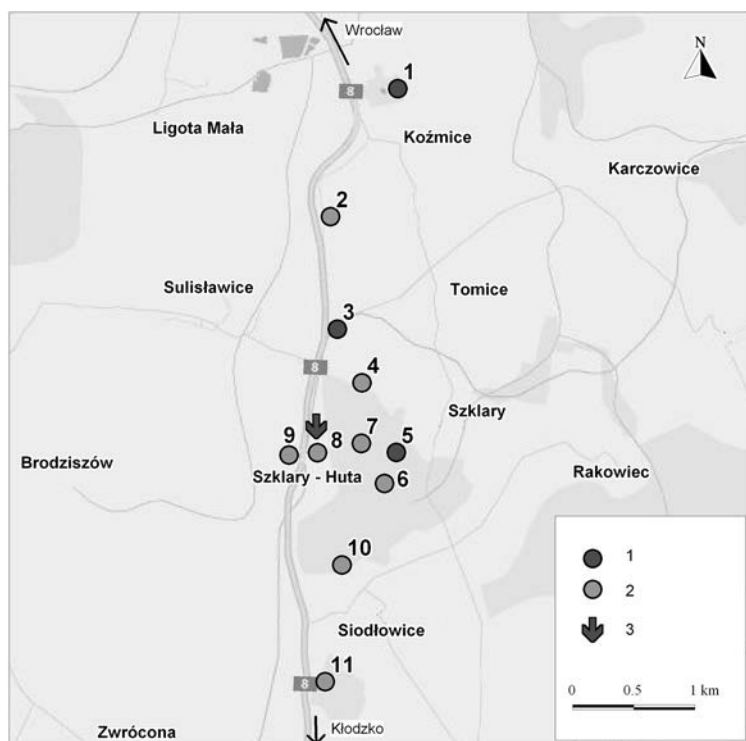
- możliwość zorganizowanego poszukiwania okazów mineralogicznych w specjalnie przygotowanych i udostępnionych odsłonięciach;
- promocję i organizację sprzedaży okazów mineralogicznych i wyrobów z lokalnych kamieni półszlachetnych – opali i chryzoprazu;
- opracowanie szczegółowej inwentaryzacji i waloryzacji geostanowisk w szerszym otoczeniu, podjęcie działań w kierunku ich tematycznego powiązania.

Rejon Kletna został praktycznie całkowicie pominięty w zestawieniu *Centralnego rejestru geostanowisk Polski*. Jest to o tyle dziwne, że część z występujących tu obiektów geologicznych jest powszechnie znana nie tylko w regionie, ale i na terenie Polski. Do takich obiektów niewątpliwie należy Jaskinia Niedźwiedzia, uwzględniana w innych bazach obiektów geoturystycznych (Słomka red. 2012). Znana jest także Stara Kopalnia Uranu – podziemna trasa turystyczna. Duży obszar Masywu Śnieżnika, obejmujący omawiany rejon, uwzględniony został w wykazie *Database of Polish Representative Geosites*.

Analiza dostępnych danych, jak i własne rozpoznanie terenowe, pozwalają stwierdzić, że walory geoturystyczne tego rejonu są zdecydowanie szersze i wykraczają poza wymienione znane i wykorzystywane turystycznie obiekty.

O ich wysokiej wartości decyduje przede wszystkim:

- obecność ciekawych pozostałości dawnego górnictwa, w tym także fragmenty chodników z XVI wieku (Ciężkowski i in. 1996);

Ryc. 3. Istniejące i potencjalne obiekty geoturystyczne (geostanowiska) w rejonie Szklar. Objaśnienia: 1 – geostanowiska istniejące (wg CRGP-PIG), 2 – geostanowiska proponowane, 3 – obiekt zagospodarowany turystycznie (Sztolnia „Robert”). Numeracja obiektów zgodna z tabelą 1 (źródło: opracowanie własne)

- występowanie różnych form krasowych oraz nowe odkrycia w 2012 r. – nieznaną jaskinią w rejonie sztolni nr 18 oraz wielką komorą krasową – tzw. Sala Mastodonta w Jaskini Niedźwiedziej;
- występowanie wychodni żył kwarcowo-fluorytowych w odsłonięciach na powierzchni terenu oraz zróżnicowana mineralizacja polimetaliczna (Lis, Sylwestrzak 1986), której przykłady można znaleźć zarówno w wyrobiskach podziemnych, jak i na hałdach;
- pozostałości eksploatacji rud uranu z okresu po drugiej wojnie światowej (Borzęcki 2004; Klementowski 2010), tworzące specyficzną „otoczkę historyczną” dla obiektów byłej kopalni;
- przejawy mineralizacji radonowej wód podziemnych z samowypływem z odwiertu – tzw. Źródła Marianny;
- występowanie w pobliżu kamieniołomów marmuru „Biała Marianna” – będącego cennym surowcem budowlanym dla wielu historycznych obiektów regionu (Łobos 2010).

Do szczególnie atrakcyjnych obiektów rejonu Kletna należy zaliczyć sztolnię nr 17 – z barwnymi i dobrze zachowanymi przykładami mineralizacji na ociosach, a zwłaszcza sztolnię nr 7 (historyczna sztolnia św. Pawła) z przejawami mineralizacji, korytarzami krasowymi, a przede wszystkim dobrze zachowanymi, ręcznie wykutywanymi chodnikami z XVI wieku.

Przedstawione powyżej bogactwo różnych interesujących obiektów stwarza wymiennie warunki do rozwoju geoturystyki. Dodatkowym atutem jest istniejące Muzeum Ziemi w Kletnie (punkt 8, tabela 2), prezentujące atrakcyjną ekspozycję geologiczną.

Potencjał geoturystyczny rejonu Kletna należy ocenić bardzo wysoko. Dzięki nowym odkryciom korytarzy jaskiniowych rejon ten zdaje się ciągle zwiększać swoje atuty. Jak najbardziej celowe byłoby połączenie obiektów geoturystycznych w spójną sieć, mającą odpowiednie oznakowania, tablice z opisami, wytyczone szlaki.

Główne działania, związane z rozwojem geoturystyki w rejonie Kletna, powinny być zorientowane na:

- podjęcie działań zmierzających do udostępnienia sztolni nr 17 i 7 – św. Pawła wraz z oznakowaniem sąsiadujących odsłoneń wychodni żył kwarcowo-fluorytowych;
- odpowiednie przystosowanie i udostępnienie jako atrakcji turystycznych pozostałych ciekawych obiektów geoturystycznych (por. tabela 2 i ryc. 4), w tym kamieniołomów marmuru „Biała Marianna” w Stroniu Śląskim, oraz promocja wyrobów zdobniczych i budowlanych z tego surowca;

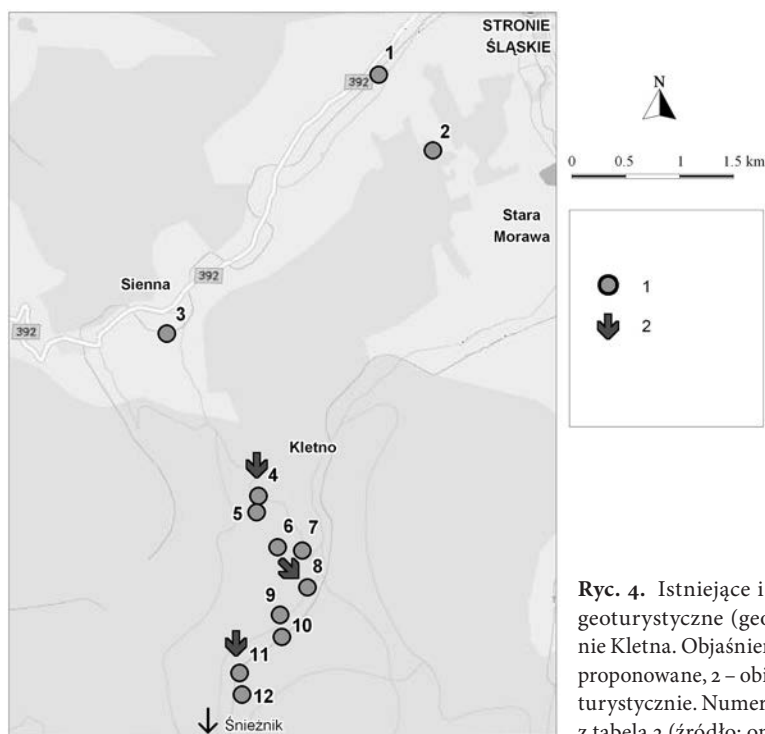
Tabela 2. Wykaz interesujących obiektów geoturystycznych w rejonie Kletna

Lp.	Miejscowość	Obiekt	CRGP*	Stan**
1.	Stronie Śląskie	kamieniołom marmuru „Biała Marianna”/zakład przeróbki marmuru	-	-
2.	Stronie Śląskie	Góra Krzyżnik – kamieniołom marmuru „Biała Marianna”	-	-
3.	Sienna	pozostałości hałd górniczych	-	-
4.	Kletno	kopalnia uranu – sztolnia turystyczna nr 18	-	+
5.	Kletno	sztolnia nr 17 – mineralizacja polimetaliczna i kwarcowo-fluorytowa	-	-
6.	Kletno	sztolnia nr 7 – św. Pawła/odsłonięcia żył kwarcowo-fluorytowych/XVI-wieczne wyrobiska górnicze	-	-
7.	Kletno	pozostałości hałd górniczych	-	-
8.	Kletno	Muzeum Ziemi	-	+
9.	Kletno	kamieniołom marmuru	-	-
10.	Kletno	Źródło Marianny – odwiert z wodą radonową	-	-
11.	Kletno	Jaskinia Niedźwiedzia – istniejące zagospodarowanie turystyczne	-	+
12.	Kletno	zjawiska krasowe – ścieżka dydaktyczna „Krasowa” koło Jaskini Niedźwiedziej	-	+

* znakiem „+” oznaczono obiekty uwzględnione w *Centralnym rejestrze geostanowisk Polski* (PIG)

** znakiem „+” oznaczono obiekty zagospodarowane i wykorzystywane turystycznie

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 4. Istniejące i potencjalne obiekty geoturystyczne (geostanowiska) w rejonie Kletna. Objasnienia: 1 – geostanowiska proponowane, 2 – obiekt zagospodarowany turystycznie. Numeracja obiektów zgodna z tabelą 2 (źródło: opracowanie własne)

- udostępnienie geoturystyczne form krasowych, w tym zbadanie możliwości wykorzystania niedawno odkrytych nowych komór i korytarzy jaskiniowych;
- umożliwienie pozyskiwania okazów skał i minerałów na pozostałościach hałd górniczych;
- opracowanie szczegółowej inwentaryzacji i waloryzacji geostanowisk w szerszym otoczeniu, podjęcie działań na rzecz ich tematycznego powiązania.

4. PROBLEMY ZACHOWANIA I UDOSTĘPNIENIA GEOSTANOWISK

Obecność ciekawych obiektów geoturystycznych jest niewątpliwym atutem obu opisanych rejonów Dolnego Śląska. Jednak ich wykorzystanie stwarza także problemy. Głównie z nich dotyczą:

- dostępności dla turystów;
- nietrwałości i stanu zachowania;
- odpowiedniego zabezpieczenia przed dewastacją.

Dostępność obiektów w rejonie Szklar jest dość dobra. Sytuacja ta może jednak ulec zmianie. W 2012 r. na zlecenie KGHM wykonana została dokumentacja geologiczna złoża rud niklu (Zielińska, Kobyłańska 2011). Nie należy wykluczać możliwości po-

nownego podjęcia eksploatacji, co mogłoby ograniczyć możliwości rozwoju turystyki. Z drugiej strony powstanie nowych wyrobisk mogłoby stworzyć nowe interesujące, dobrze wyeksponowane odsłonięcia.

Aktualnymi problemami, dotyczącymi wyrobisk odkrywkowych byłej kopalni w Szklarach, gdzie znaleźć można interesujące minerały, są:

- zaawansowany stan sukcesji roślinności, utrudniający dotarcie do niektórych miejsc i obserwowanie odsłonięć;
- zapełnienie stanowisk i ich dewastacja na skutek poszukiwań cennych minerałów – głównie chryzoprazu.

W związku z tym niektóre stanowiska wymagałyby usunięcia roślinności i wykonania robót odsłaniających np. reprezentacyjne profile geologiczne czy przejawy mineralizacji. Uporządkowania wymagać może także kwestia pozyskiwania okazów mineralogicznych. Mogłoby ono odbywać się w specjalnie przygotowanych i udostępnionych odsłonięciach. Wymaga to jednak odpowiedniego rozpoznania terenu, jego przygotowania oraz zabezpieczenia przed dewastacją. Wzorem niektórych stanowisk mineralogicznych z Europy Zachodniej, pozyskiwanie okazów z takich przygotowanych miejsc wymagałoby uiszczenia stosownej opłaty (np. wg stawki godzinowej), a dostęp do nich byłby ograniczony.

Dotychczasowe użytkowanie terenu przez poszukiwaczy minerałów doprowadziło, przynajmniej częściowo, do postępującego niszczenia niektórych odsłonięć, zwłaszcza punktów 4–6 (tabela 1, ryc. 3), a także wyrobisk podziemnych, w tym sztolni „Robert” (punkt 8).

Mimo to stan zachowania podziemnych reliktyw kopalni niklu w Szklarach, w przypadku największej sztolni „Robert”, jest dość dobry. Trwają prace nad udroźnieniem i udostępnieniem kolejnych jej partii. Docelową długość tego obiektu i zakres możliwych do zaprezentowania zagadnień należy uznać za w pełni wystarczające do celów geoturystycznych.

W przypadku pozostałości górnictwa w rejonie Kletna problematyczna jest dostępność i stan zachowania obiektów podziemnych. Możliwość ich przystosowania do ruchu turystycznego wymaga zbadania. Największe szanse na wykorzystanie ma sztolnia nr 17 (punkt 5 – tabela 2), położona blisko zagospodarowanej turystycznie trasy podziemnej i prezentująca dobry stan zachowania chodników. W przypadku sztolni nr 7 (punkt 6) może okazać się to trudne, z uwagi na niewielką dostępność sztolni i jej zły stan. Badań wymaga także możliwość udostępnienia turystycznego nowych komór i korytarzy krasowych, odkrytych w Jaskini Niedźwiedziej i poza nią.

W ostatnich latach w Kletnie dokonano likwidacji praktycznie wszystkich dostępnych hałd pogórnich. Należy to uznać za działanie szkodliwe dla walorów geoturystycznych tego rejonu. Przez dziesięciolecia były one atrakcją zarówno dla adeptów geologii, jak i amatorów poszukiwań skał i minerałów. Na przestrzeni lat 2006–2011 na hałdach tych organizowano Międzynarodowe Mistrzostwa Polski w Poszukiwaniu Minerałów. Obecnie organizacja tego typu imprezy byłaby mocno utrudniona, jeśli

nie niemożliwa. Co istotne, likwidacja hałd oznacza tu także zanik specyficznych form krajobrazu, stanowiących dziedzictwo górniczej historii tego terenu.

Podobnie jak w przypadku rejonu Szklar, niektóre odsłonięcia terenowe wymagałyby zarówno udostępnienia, np. ścieżką geoturystyczną, jak i oczyszczenia z roślinności oraz wykonania prac odsłaniających.

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Występowanie wielu atrakcyjnych obiektów geoturystycznych w rejonie Szklar i Kletna wskazuje, że w obu lokalizacjach istnieją bardzo dobre predyspozycje do aktywnego rozwoju geoturystyki. Mogą one stanowić także solidną podstawę do działań zmierzających do utworzenia geoparków co najmniej krajowej rangi.

Oba omawiane rejony spełniają najważniejsze przesłanki tworzenia geoparków, do których zalicza się (Kondej 2011; Migoń 2012):

- szczególne nagromadzenie na niewielkiej powierzchni stanowisk geologicznych ilustrujących specyfikę rzadkiego fenomenu geologicznego – elementów dziedzictwa Ziemi o ponadprzeciętnej wartości w stosunku do terenów przyległych;
- występowanie dziedzictwa kulturowego (jak np. ślady górnictwa), stanowisk archeologicznych oraz bogactwa przyrody ożywionej.

Działania w kierunku utworzenia geoparków wymagają z pewnością szczegółowego zinventaryzowania stanowisk, ich waloryzacji i podjęcia działań, zmierzających do oznakowania i udostępnienia tych obiektów na obu omawianych obszarach.

Potencjalny geopark w rejonie Kletna powinien docelowo obejmować szerszy teren Masywu Śnieżnika, wchłaniając takie cenne obiekty, jak rezerваты przyrody nieożywionej: Wodospad Wilczki, Śnieżnik Kłodzki czy pomnik przyrody Pasterskie Skały koło Idzikowa (Słomka red. 2012). Propozycja taka, nawiązująca do istniejącego Śnieżnickiego Parku Krajobrazowego, była już zresztą rozważana (Migoń 2012). Predyspozycje do powołania geoparku istnieją także w rejonie Wzgórz Szklarskich. W tym przypadku można poszukiwać możliwości rozszerzenia jego zasięgu o Masyw Grochowej (obszar występowania serpentynitów) lub inne okoliczne tereny (np. rejon Srebrnej Góry, Wzgórz Gilowskie, Bielawskie lub Strzebińskie). Warte podkreślenia jest to, że zarówno Szklary, jak i Masyw Śnieżnika (rejon Kletna), znajdują się na liście 175 reprezentatywnych geostanowisk Polski (*Database of Polish Representative Geosites*).

Zdecydowana większość opisanych w opracowaniu geostanowisk powstała w wyniku działalności człowieka i jest stosunkowo nietrwała. Zanik specyficznych form, jakimi są sztuczne odsłonięcia, ślady górnictwa, w tym wyrobiska oraz towarzyszące im hałdy, stanowi zubożenie charakterystycznego dla Dolnego Śląska typu krajobrazu kulturowego związanego z eksploatacją surowców, który może być kreatywnie wykorzystany na potrzeby geoturystyki. Zachowanie potencjału tych miejsc wymaga integracji w podejmowaniu odpowiednich, rozważnych decyzji i działań, w tym podjęcia czynnych zabiegów ochronnych.

Wyniki pracy wykazały jednocześnie, że istniejąca ogólnopolska baza geostanowisk (CRGP), a także inne opracowania dotyczące tego typu obiektów są niewystarczające dla potrzeb planowania rozwoju geoturystyki. Niezbędne jest zatem podjęcie prac inwentaryzacyjnych na poziomie wojewódzkim lub nawet powiatowym czy gminnym. Być może odpowiedzią na te zapotrzebowania będzie aktualizacja CBGP, planowana przez PIG na 2015 r.

LITERATURA

- Borzęcki R., 2004, Górnictwo uranu w Polsce, *Otoczak*, nr 31, s. 28–43.
- Cieżykowski W. *et al.*, 1996, Zmiany w litosferze wywołane eksploatacją surowców mineralnych, [w:] A. Jahn, S. Kozłowski, M. Pulina (red.), *Masyw Śnieżnika zmiany w środowisku przyrodniczym*, Warszawa: Polska Agencja Ekologiczna S.A., s. 85–119.
- Cwojdzinski S., Pacuła J., Stachowiak A., 2011, Geostrada Sudecka – nowa forma geoturystyki w Sudetach, *Przegląd Geologiczny*, vol. 59, nr 7, s. 510–519.
- Database of Polish Representative Geosites*, dost.: <http://www.iop.krakow.pl/geosites>.
- Dubińska E. *et al.*, 2000, Layer silicates from Szklary (Lower Silesia): from ocean floor metamorphism to continental chemical weathering, *Geologia Sudetica*, 33(2), s. 85–105.
- Fijałkowska-Lichwa L., 2011, Podziemne trasy turystyczne wizytówką regionu – Dolny Śląsk, [w:] *Geo-Symposium Młodych Badaczy Silesia 2011 „Współczesne trendy w naukach o Ziemi”*, Sosnowiec, (= *Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego*, nr 70), s. 5–13.
- Furmankiewicz M., Krzyżanowski K., 2008a, Podziemne relikty kopalni niklu w Szklarach, [w:] P.P. Zagożdżon i M. Madziarz (red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, t. 1, Wrocław, s. 51–60.
- Furmankiewicz M., Krzyżanowski K., 2008b, O prochowni, sztolni z szybem i turystach w pułapce, *Sudety*, nr 9 (90), s. 10–12.
- Gunia P., 2010, The petrology and geochemistry of mantle-derived basic and ultrabasic rocks from Szklary massif in the Fore-Sudetic Block (SW Poland), *Geologia Sudetica*, 33, s. 71–83.
- Ignatowicz A., Koźma J., Wajsprych B., 2011, Wałbrzyski Obszar Geoturystyczny – inwentaryzacja geotypów dla potrzeb promocji geoturystyki, *Przegląd Geologiczny*, vol. 59, nr 11, s. 722–731.
- Katalog obiektów geoturystycznych w Polsce*, Min. Ochrony Środowiska, dost.: http://www.mos.gov.pl/kategoria/2398_katalog_obiektow_geoturystycznych_w_polsce [30.10.2013].
- Klementowski R., 2010, *W cieniu sudeckiego uranu. Kopalnictwo uranu w Polsce w latach 1948–1973*, Wrocław: IPN.
- Knapik R., Migoń P., 2010, Karkonoski Park Narodowy z otuliną jako geopark krajowy, *Przegląd Geologiczny*, vol. 58, nr 11, s. 1065–1069.
- Kondej P., 2011, Geopark krajowy – kluczem do sukcesu geoturystyki, *Przegląd Geologiczny*, vol. 59, nr 4, s. 271–275.
- Lis J., Sylwestrzak H., 1986, *Minerały Dolnego Śląska*, Warszawa: Wyd. Geologiczne.
- Łobos K., 2010, *Kamienie szlachetne i ozdobne Sudetów*, Wrocław: Wyd. 3NEXUS s.c.
- Migoń P., 2012, *Geoturystyka*, Warszawa: PWN.
- Niśkiewicz J., 1982, Geologiczne warunki występowania chryzoprazu i pokrewnych kamieni ozdobnych w Masywie Szklar (Dolny Śląsk), *Geologia Sudetica*, vol. XVII, nr 1–2, s. 125–137.
- Pieczka A., 2000, A rare mineral-bearing pegmatite from Szklary serpentinite massif, the Fore-Sudetic Block, SW Poland, *Geologia Sudetica*, vol. 33, s. 23–31.
- Sachanbiński M., 1979, *Kamienie szlachetne i ozdobne Śląska*, Wrocław: Ossolineum.
- Wójcik D., Krzyżanowski K., 2012, Poszukiwania chryzoprazów w Braszowicach, [w:] P.P. Zagożdżon i M. Madziarz (red.), *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, t. 4, Wrocław, s. 401–410.

Słomka T. (red.), 2012, *Katalog obiektów geoturystycznych w obrębie pomników i rezerwatów przyrody nieożywionej*, Kraków: AGH.

Zielińska A., Kobyłańska M., 2011, Geologiczne uwarunkowania eksploatacji złoża rud niklu „Szklary I”, *Górnictwo odkrywkowe*, nr 1–2/2011, s. 60–66.

SELECTED GEOSITES IN THE LOWER SILESIA REGION AS A GEOTOURISM DEVELOPMENT FACTOR

Summary

Above article concentrates on two areas of especially attractive geosites, located in the area of Szklarskie Hills (ząbkowicki powiat) and Kletno village (kłodzki powiat). Due to unique character, the geosites should be seen as a great potential for development of local and regional tourism sector. The potential could be effectively used through establishing geoparks as a special form of promotion and nature preservation. It is also mentioned, that existing geosites base is unsatisfactory for the geotourism development. It is strongly recommended to undertake inventory works on the regional and even local level.

Key words: geosite, geological heritage protection, geotourism

MATEUSZ ROGOWSKI, JANUSZ ŁACH

OCENA KRAJOBRAZU JAKO NARZĘDZIE UNIKANIA KONFLIKTU W JEGO TURYSTYCZNYM UŻYTKOWANIU NA PRZYKŁADZIE GMINY GŁUCHOŁAZY

Streszczenie: Badania krajobrazowe realizowane dla potrzeb opracowań strategicznych z zakresu rozwoju turystyki w regionie są bardzo istotne ze względu na właściwe zdefiniowanie potencjału turystycznego. Dzięki takim opracowaniom możliwe jest prawidłowe zdefiniowanie uwarunkowań rozwoju poszczególnych form turystyki, a także zachowanie równowagi ekologicznej, kulturowej, społecznej i gospodarczej. Brak takich diagnoz prowadzi do nieprawidłowych ocen w rozwoju turystyki oraz do wytworzenia wielu konfliktów w użytkowaniu krajobrazu, prowadząc do jego degradacji. Poniższy artykuł przedstawia metodologię prowadzenia badań z zakresu wartościowania walorów krajobrazowych, w celu unikania konfliktów w rozwoju najpopularniejszych form turystyki. Badania te uwzględniają istotne dla poszczególnych form turystyki uwarunkowania ich rozwoju. Ze względów formalnych, związanych z realizowanym studium uwarunkowań rozwoju w granicach jednostek administracyjnych, autorzy przedstawiają badania na przykładzie gminy Głucholazy, która może stanowić model wzorcowy.

Słowa kluczowe: ocena, krajobraz, turystyka poznawcza, turystyka aktywna, konflikt krajobrazu, Góry Opawskie, Przedgórze Paczkowskie, Płaskowyż Głubczycki

1. WPROWADZENIE

Leżąca w południowo-zachodniej części województwa opolskiego gmina Głucholazy obejmuje swoim zasięgiem jedyny na tym terenie obszar górski – Góry Opawskie – co szczególnie predestynuje ją do rozwoju turystyki. Rozwój ten musi opierać się na konkretnych walorach turystycznych, czyli specyficznych cechach i elementach środowiska naturalnego, oraz przejawach działalności człowieka, które są przedmiotem zainteresowań turystów (Chylińska *et al.* 2011). Nawiązując do trzech podstawowych motywacji uprawiania turystyki, mianowicie: celów wypoczynkowych, poznawczych i realizacji swoich zamiłowań, można wydzielić trzy rodzaje walorów turystycznych: wypoczynkowe, krajoznawcze i specjalistyczne (Lijewski *et al.* 2002). Mimo że największą rolę w przypadku gminy Głucholazy odgrywiają walory wypoczynkowe środowiska górskiego, to duże znaczenie dla dalszego rozwoju turystyki w tym obszarze mają walory krajoznawcze, które – chociaż nie wyróżniają się wybitnymi wartościami na tle województwa opolskiego czy Sudetów – stanowią potencjał dla „nowych” form turystyki, jakimi są m.in. geoturystyka czy archeoturystyka.

Kopy z najwyższym po stronie polskiej szczytem Gór Opawskich – Biskupią Kopą (889 m n.p.m.), masyw Góry Parkowej ze Średnią Kopą (543 m n.p.m.), Garb Olszaka z Olszakiem (453 m n.p.m.), masyw Długoty z szczytem Długota (457 m n.p.m.) i masyw Lipowca z najwyższym wzniesieniem Gajną (362 m n.p.m.). Powyższe masywy górskie rozdzielają doliny rzeczne, z których największą jest dolina Białej Głuchołaskiej oraz dolina Złotego Potoku, będące istotnym elementem w morfologii Gór Opawskich.

Dolina Białej Głuchołaskiej na obszarze Gór Opawskich ma charakter przełomu, stanowiącego wyraźne obniżenie w terenie. W tej części dolina Białej Głuchołaskiej rozdziela masyw Góry Parkowej, należącej do Gór Opawskich od Grędówki (353 m n.p.m.), Szubienicznej Góry (318 m n.p.m.) i Góry Grodowej (328 m n.p.m.), należących do Przedgórza Paczkowskiego. Natomiast dolina Złotego Potoku tworzy w obrębie Gór Opawskich malowniczy przełom, rozdzielający masyw Biskupiej Kopy od garbu Olszaka i Krzyżówki. W obrębie gminy Głuchołazy obszar górski wynosi 30 km². W morfologii górskiej występują liczne odsłonięcia i grupy skalne, a także niewielkie zbiorniki wodne, związane z dawnymi kamieniołomami i stanowiskami geologicznymi.

Mezoregionem o pagórkowatym typie krajobrazu jest Przedgórze Paczkowskie, obejmujące zachodnią i północno-zachodnią część obszaru gminy, z wysokościami bezwzględными dochodzącymi do 260–280 m, a względnymi do ok. 50–80 m. Dużym urozmaicheniem krajobrazu są twarżelce krystalicznego podłoża, przekraczające poziom 300 m n.p.m., z najwyższymi: Kamienną Górą (358 m n.p.m.) i bezimennym wzgórzem koło Gierałcic (365 m n.p.m.). Od strony południowej i zachodniej Przedgórze Paczkowskie (po stronie czeskiej nazywane *Žulovská pahorkatina*) jest wyraźnie ograniczone doliną Białej Głuchołaskiej. Całe przedgórze jest ponadto łagodnie rozcięte niewielkimi dolinami cieków Łuża i Morawka, uchodzących do Jeziora Nyskiego oraz mniejszych dopływów Białej Głuchołaskiej.

Falisto-płaski typ krajobrazu reprezentuje mezoregion Płaskowyż Głubczyckiego, zajmujący północno-wschodni obszar gminy. Obszar ten osiąga przeciętnie wysokość 235–260 m n.p.m., a różnice wysokości oscylują w granicach 30–40 m., przy raczej niewielkim nachyleniu zboczy. Maksymalna wysokość na terenie gminy wynosi 346 m n.p.m. Od strony zachodniej oddziela je od Przedgórza Paczkowskiego dolina Białej Głuchołaskiej, natomiast w kierunku południowym obszar ten łagodnie wznosi się, tworząc północny skłon Gór Opawskich. Cały płaskowyż został rozcięty kilkoma niewielkimi dolinami (Łach, Rogowski 2011).

2. OCENA PREDYSPOZYCJI KRAJOBRAZU DLA POTRZEB TURYSTYKI W GMINIE GŁUCHOŁAZY

Pierwszym etapem prac była analiza czynników decydujących o atrakcyjności walorów krajobrazowych rzeźby i pokrycia terenu na terenie analizowanej gminy, wykonana w odrębnym opracowaniu (Chylińska *et al.* 2011). W przypadku analizy rzeźby terenu wyróżniono krajobraz górzysty, pagórkowaty i falisto-płaski, punktowany w oparciu

Tabela 1. Typologia i ocena krajobrazu w oparciu o rzeźbę i pokrycie terenu

Typologia krajobrazu w oparciu o rzeźbę terenu		Krajobraz górzysty 4 pkt	Krajobraz pagórkowaty 2 pkt	Krajobraz falisto-płaski 1 pkt
Typologia krajobrazu w oparciu o pokrycie terenu				
Krajobraz leśny	4 pkt	8	6	5
Krajobraz łąkowy	3 pkt	7	5	4
Krajobraz gruntów ornych	2 pkt	6	4	3
Krajobraz zabudowany	1 pkt	5	3	2
Krajobraz zabudowany zabytkowy	4 pkt	8	6	5

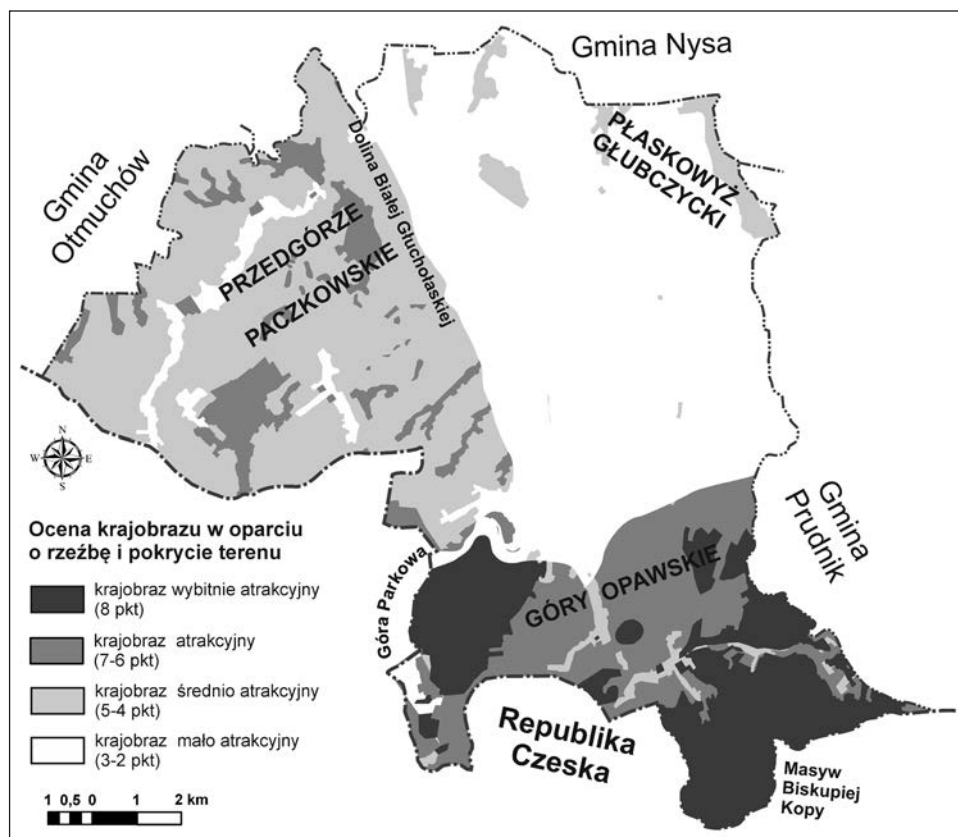
krajobraz wybitnie atrakcyjny 8 pkt

krajobraz atrakcyjny 7–6 pkt

krajobraz średnio atrakcyjny 5–4 pkt

krajobraz mało atrakcyjny 3–2 pkt

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 2. Ocena atrakcyjności krajobrazowej gminy Głuchołazy w oparciu o rzeźbę i pokrycie terenu (źródło: opracowanie M. Rogowski)

o zróżnicowanie wewnętrzne i stopień odmienności w stosunku do otoczenia. Natomiast w zależności od pokrycia terenu wyróżniono krajobraz leśny, łąkowy, gruntów ornych, zabudowany i dodatkowo zabudowany zabytkowy, ze względu na wysoką wartość obiektów objętych ochroną. Ustalenie punktacji uwzględniło naturalność typów pokrycia terenu. Obszar gminy został podzielony na jednostki o charakterze naturalnym w oparciu o powyższe wydzielienia, którym przyznano punktację według tabeli 1.

W wyniku tego podziału obszar gminy został podzielony na obszary o czterech stopniach atrakcyjności krajobrazowej (ryc. 2).

Drugim etapem oceny predyspozycji krajobrazu dla celów turystyki była inwentaryzacja walorów przydatnych dla poszczególnych form. Analiza ta została wykonana na obszarze gminy o krajobrazie wybitnie atrakcyjnym, atrakcyjnym i średnio atrakcyjnym, które potencjalnie mogą być celem zainteresowania turystów. Na potrzeby opracowania wyróżniono cztery grupy form turystyki, które mogą potencjalnie odbywać się na terenie analizowanej gminy:

- turystyka przyrodnicza: geoturystyka i turystyka ekologiczna (sylwanoturystyka, turystyka florystyczna, turystyka faunistyczna);
- miejska i wiejska turystyka kulturowa;
- turystyka przemysłowa, archeoturystyka;
- turystyka aktywna (piesza, rowerowa, narciarska, kajakowa).

3. UWARUNKOWANIA ROZWOJU GŁÓWNYCH FORM TURYSTYKI NA OBSZARZE GMINY GŁUCHOŁAZY

Istotną grupą form turystyki, potencjalnie mogących się rozwijać na terenie gminy Głucholazy, jest turystyka przyrodnicza, której przedmiotem zainteresowania są m.in.: poszczególne gatunki roślin, zwierząt, siedliska roślinne, formy geologiczne (naziemne i podziemne) (Faracik *et al.* 2011). W przypadku omawianego obszaru potencjał przyrodniczy jest na tyle duży i różnorodny, że zasadna wydaje się analiza predyspozycji terenu dla poszczególnych form turystyki przyrodniczej, z rozróżnieniem na walory przyrody nieożywionej i ożywionej.

Walory przyrody nieożywionej są przedmiotem zainteresowania geoturystyki, która według T.A. Hose jest formą turystyki, polegającą na dostarczaniu turystom informacji i zapewnieniu takich udogodnień, aby podczas zwiedzania atrakcyjnych miejsc, oprócz wyłącznie czystych doznań estetycznych, mogli przyswoić sobie wiedzę potrzebną do zrozumienia geologii i geomorfologii odwiedzanego miejsca (Osadczuk, Osadczuk 2008). Przedmiotem zainteresowania w geoturystyce są zarówno twory przyrody, jak i obiekty dziedzictwa kulturowego, aczkolwiek postrzegane w szczególnie sposób, jako wyraz związków działalności ludzkiej ze środowiskiem abiotycznym (Migoń 2012). Na omawianym obszarze takimi elementami są: skały i struktury tektoniczne, minerały, kamienie szlachetne i ozdobne, formy ukształtowania powierzchni terenu oraz dawne i współczesne obiekty górnicze (Migoń 2012). Najcenniejsze obiekty,

zaliczane do powyższych walorów, zostały objęte formami ochrony konserwatorskiej – jako rezerwat geologiczno-krajobrazowy Nad Białką oraz stanowiska dokumentacyjne: grupa odsłonień andelohorskich Karliki, kamieniołom po eksploatacji łupków Gwarkowa Perc, kompleks odsłonień skalnych Karolinki, staw Żabie Oczko oraz sztolnie po eksploatacji złota w dolinie Bystrego Potoku. Do pozostałych walorów należą: gład narzutowy i skała w dolinie Bystrego Potoku, Jarnołtowskie Skały, Wyszące Skały, marmury w Gierałcicach, kwarcyty w Sławniowicach i Głuchołazach, tama na Sarnim Potoku, zespół wybierzysk w Podlesiu, Sztolnia Cygańska, dawne płuczki złota na północno-zachodnim stoku Przedniej Kopy, kamieniołom Devon, staw Morskie Oczko, kamieniołom Piekiełko i Sztolnia Bialska (Chylińska *et al.* 2011).

Całość wymienionych walorów geoturystycznych gminy decyduje o wysokich predyspozycjach określonego terenu gminy dla geoturystyki. Są to następujące obszary geoturystyczne:

- przełom Złotego Potoku i północny skłon Gór Opawskich ze szczytami Olszaka i Krzyżowej,
- Cicha Dolina w masywie Biskupiej Kopy,
- przełom Białej Głuchołaskiej, Góra Parkowa i rejon wsi Podlesie,
- Przedgórze Paczkowskie w rejonie Gierałcic i Sławniowic.

Odrębną grupę stanowią formy turystyki, związane z przyrodą ożywioną, określane turystyką ekologiczną, której głównym celem jest odwiedzanie terenów cennych ze względu na zasoby biotyczne środowiska, a najważniejszą formą aktywności turystów jest obserwowanie świata roślinnego i zwierzęcego w naturalnych warunkach ich występowania (Kowalczyk i in. 2010). Do turystyki ekologicznej zaliczane są m.in.: turystyka florystyczna (wyprawy florystyczne), faunistyczna (wyprawy faunistyczne) oraz turystyka leśna. Pierwsze dwie formy scharakteryzowała D. Zaręba (2008), wskazując motywy, jakimi są poznanie, fotografowanie, rysowanie i malowanie itp. roślin lub/i zwierząt. Trzecią z nich jest turystyka leśna, zwana także sylwanoturystyką, której przedmiotem zainteresowania jest naturalność i bioróżnorodność formacji leśnych i łąkowych oraz poszczególnych gatunków roślin i zwierząt (Grzywacz 2009). Najcenniejsze pod względem przyrodniczym obszary gminy zostały objęte formami ochrony przyrody o różnym statusie: rezerваты leśne Cicha Dolina i Las Bukowy, Park Krajobrazowy Gór Opawskich, obszary siedliskowe Natura 2000: Góry Opawskie i Ostoja Burgrabicko-Sławniowicka oraz parki wykazane w ewidencji zabytków: park sanatoryjny w Głuchołazach, park dworski w Jarnołtówku i park w Bodzanowie oraz grupy drzew pomnikowych w Jarnołtówku i Nowym Świętowie. Powyższe walory przyrody ożywionej determinują wyznaczenie obszarów predysponowanych dla turystyki związanej z przyrodą ożywioną, jakimi są:

- masyw Biskupiej Kopy,
- przełom Złotego Potoku i północny skłon Gór Opawskich ze szczytami Olszaka i Krzyżowej,
- przełom Białej Głuchołaskiej, Góra Parkowa,

- Przedgórze Paczkowskie w rejonie Sławniowic, Burgrabic,
- dolina Białej Głucholańskiej w rejonie Bodzanowa i Nowego Świętowa.

Wiejska i miejska turystyka kulturowa gminy Głucholazy może być przedmiotem zainteresowania uczestników turystyki, związanej z kulturą materialną i duchową, tworzoną na przestrzeni dziejów i łączącą treści związane z dziedzictwem kulturowym i kulturą współczesną (Buczkowska 2008). Turystyka kulturowa według B. Cymańskiej-Grabowskiej i B. Steblik-Właźlak (2011) występuje w formie miejskiej i wiejskiej. Na omawianym obszarze występują obiekty kulturowe, z których najcenniejsze zostały ustanowione zabytkami. Są to kościoły, zabytki architektury obronnej, domy mieszkalne, pałace, dwory i klasztory, zlokalizowane w 13 jednostkach osadniczych gminy (*Strategia rozwoju...* 2004).

Zabytkowa zabudowa miejska, o atrakcyjnych walorach krajobrazowych, ze względu na wartość historyczno-architektoniczną stanowi najatrakcyjniejszą część krajobrazu kulturowego, która występuje w obrębie dawnych obwarowań miasta Głucholazy oraz dawnej części uzdrowiskowej wzdłuż ul. Andersa i Jana Pawła II, obejmując m.in. kościoły św. Wawrzyńca, św. Franciszka i św. Rocha oraz basztę Bramy Górnej. Obiekty te są przedmiotem zainteresowania miejskiej turystyki kulturowej (Łach, Rogowski 2011).

Zabytkowa zabudowa wiejska o atrakcyjnych walorach krajobrazowych, ze względu na wartość historyczno-architektoniczną oraz powiązanie z otaczającym ją krajobrazem kulturowym, występuje przeważnie punktowo w obrębie niektórych wsi i jest reprezentowana przez:

- zespół klasztorny w Biskupowie,
- zespoły klasztorny i pałacowo-parkowy oraz kościół parafialny z cmentarzem w Bodzanowie,
- dwór, spichlerz i kościół parafialny w Burgrabicach,
- kościół parafialny z cmentarzem w Charbielinie,
- dwór i kościół parafialny w Gierałcicach,
- zespół pałacowo-parkowy i kościół parafialny w Jarnoławku,
- dwór z kilkoma domami w Łączkach,
- kościół parafialny w Nowym Lesie,
- dwór ze spichlerzem w i kościołem parafialny w Nowym Świętowie,
- dwór w Starowicach,
- kościół z plebanią i cmentarzem oraz jeden z budynków w Starym Lesie,
- dworek, plebanię z cmentarzem oraz dom w Polskim Świętowie (Łach, Rogowski 2011).

Powyżej wymienione obszary i obiekty determinują wyznaczenie obszarów o największym potencjale dla miejskiej i wiejskiej turystyki kulturowej na terenie gminy.

Osobną grupą walorów kulturowych są obiekty techniki, pozostałości dawnej działalności gospodarczej i obiekty archeologiczne. Obiekty te stanowią przedmiot

zainteresowania uczestników turystyki przemysłowej i archeologicznej. Pierwsza z nich, w myśl ujęcia P. Różyckiego (2009), polega na „zwiedzaniu zakładów pracy [...]”, poznaniu cyklu produkcyjnego oraz tradycji i historii produkcji dawnych wyrobów”. Archeoturystyka obejmuje zdaniem K. Buczkowskiej (2008) zwiedzanie wykopalisk, spotkania z archeologami oraz oglądanie kolekcji zbiorów archeologicznych itp. Na omawianym obszarze występują obiekty techniki i ślady górnictwa złota oraz surowców skalnych. Są one częściowo przedmiotem zainteresowania uczestników powyżej scharakteryzowanej geoturystyki. Jak zwrócono uwagę w *Studium krajobrazowo-turystycznym...* (Chylińska *et al.* 2011), scharakteryzowano te obiekty jako walory oraz niezagospodarowane zasoby turystyczne. Najlepiej przystosowane są niewielkie sztolnie przy promenadzie w dolinie Białej Głuchołaskiej (Sztolnia Bialska/Górska i Cygańska) oraz zabezpieczona stalową drabinką Gwarkowa Perć. Inne skalne relikty górnictwa pozostają niezagospodarowane turystycznie, w najlepszym wypadku zabezpieczone kratą przed niekontrolowaną eksploracją (sztolnia w dolinie Bystrego Potoku), a niektóre z nich z uwagi na *quasi*-naturalny charakter (Piekiełko czy Wiszące Skały) w zasadzie pozostają dla laika znaczeniowo nieczytelne. Przy ewentualnym planowaniu przystosowania tych obiektów do celów turystycznych należy uwzględnić fakt zimowania nietoperzy. Pod względem krajobrazowym najciekawsze wydają się obiekty pogórnice na północnej krawędzi doliny Złotego Potoku, które wymagają zabezpieczenia. Pozostałości po dawnych płuczkach złota (dolina Sarniego Potoku, w dolinie Białej Głuchołaskiej czy w otoczeniu Podlesia) wymagają rekonstrukcji lub innej formy wyeksponowania: słabo zachowane formy ziemne pozostają dla turystów, mimo umieszczenia nielicznych tablic informacyjnych, znaczeniowo nieczytelne. W obecnym stanie przystosowania turystycznego relikty średniowiecznego górnictwa złota w okolicach Głucholaz nie stanowią właściwie żadnej konkurencji dla analogicznych obiektów zlokalizowanych w sąsiednich Czechach (Chylińska *et al.* 2011).

Prócz tego istnieją pozostałości zamku na Zamkowej Górze oraz średniowieczne grodzisko w Starym Lesie. Mimo różnego stopnia zagospodarowania i przystosowania możliwe jest wyznaczenie obszarów gminy o predyspozycjach dla turystyki przemysłowej i archeologicznej:

- Cicha Dolina w masywie Biskupiej Kopy (kamieniołom Gwarkowa Perć, Piekiełko Płuczkowa Droga, Saperska Droga),
- północny skłon Gór Opawskich ze szczytami Olszaka i Krzyżowej (kamieniołomy Żabie Oczko i Morskie Oczko),
- Przedgórze Paczkowskie w rejonie Gierałcic i Sławniowic (kamieniołom marmuru),
- przełom Białej Głuchołaskiej, Góra Parkowa i rejon wsi Podlesie (Sztolnie Bialska, Górska i Cygańska pozostałości po dawnych płuczkach złota w dolinach Sarniego Potoku, Białej Głuchołaskiej i okolicach Podlesia),
- rejon wsi Stary Las ze średniowiecznym grodziskiem.

Ostatnią grupą są formy turystyki aktywnej, które mogą być realizowane na istniejących w gminie szlakach turystycznych. W takim przypadku nie tyle ważne

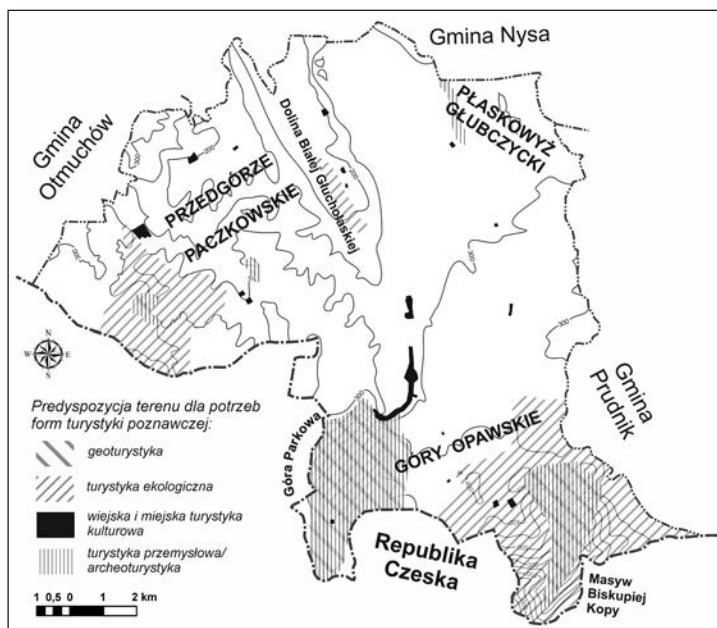
są określone walory, co fakt istnienia tych elementów zagospodarowania turystycznego. Dodatkowym atutem tych terenów będzie z pewnością urozmaicenie krajobrazu, na które składają się zróżnicowanie form ukształtowania i pokrycia terenu. Niebywałym atutem gminy jest mnogość typów szlaków turystycznych, na którą składają się zarówno piesze, rowerowe, jak i narciarskie. Góry Opawskie, obok Gór Złotych, mają najwyższy w Sudetach Wschodnich wskaźnik nasycenia szlakami pieszymi (0,68 km/km²). Najważniejszymi węzłami są Głuchołazy (skrzyżowanie czterech szlaków), Biskupia Kopa wraz ze schroniskiem (pięć szlaków – trzy polskie i dwa czeskie) i Jarnołówka (skrzyżowanie trzech szlaków), pomiędzy którymi wyznaczono szlaki tego regionu (Rogowski 2012). Czerwono znakowany Główny Szlak Sudecki prowadzi ze Sławniowic przez Głuchołazy, Górę Parkową, Biskupią Kopę do Pokrzywnej. Niebiesko i żółto oznaczone szlaki poprowadzone są w otoczeniu Głuchołaz i Góry Parkowej oraz Jarnołówka i Biskupiej Kopy, gdzie znajduje się także szlak zielony. Ponadto wyznaczono pięć ścieżek dydaktycznych w rejonie Jarnołówka, Biskupiej Kopy i Pokrzywnej i jeden w rejonie Głuchołaz i Góry Parkowej oraz Szlak Miejski w Głuchołazach. Na terenie gminy istnieje pięć szlaków rowerowych: fragment międzynarodowej trasy EuroVelo 9 z Biskupowa przez Nowy Świątów i Głuchołazy, Szlak Czarownic w okolicy Jarnołówka, trasa R-60 w dolinie Złotego Potoku, górski do schroniska „Pod Biskupią Kopą” oraz dookólny wokół Góry Parkowej. Wyznaczono także szlak narciarski Pętla Wolfa wokół szczytu Biskupiej Kopy oraz szlak kajakowy na Białej Głuchołaskiej.

Powyżej wymienione szlaki turystyczne – odnoszące się do czterech form turystyki aktywnej – pieszej, rowerowej, narciarskiej i kajakowej – umożliwiają wyznaczenie obszarów zagospodarowanych dla poszczególnych form. Ponadto, uwzględniając walory rzeźby i pokrycia terenu, możliwe jest uzupełnienie wyznaczenia obszarów o predyspozycjach odpowiednich dla poszczególnych form turystyki aktywnej i kwalifikowanej:

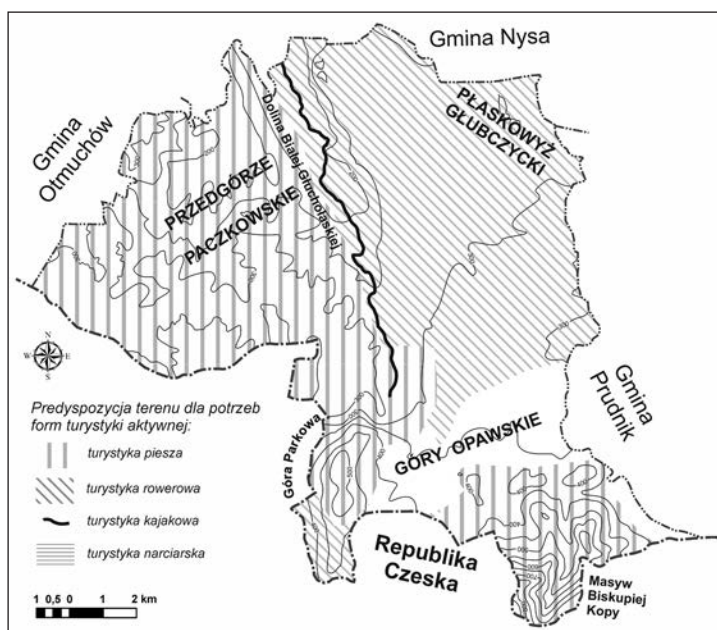
- masyw Biskupiej Kopy – turystyka piesza, narciarska i rowerowa,
- przełom Złotego Potoku – turystyka piesza i rowerowa,
- północny skłon Gór Opawskich ze szczytami Olszaka i Krzyżowej – turystyka piesza,
- Góra Parkowa i Głuchołazy – turystyka piesza i rowerowa,
- Przedgórze Paczkowskie – turystyka rowerowa i piesza,
- Płaskowyż Głubczycki – turystyka rowerowa,
- przełom Białej Głuchołaskiej – turystyka piesza i rowerowa,
- dolina Białej Głuchołaskiej – turystyka kajakowa i rowerowa.

Rezultatem prac jest zestawienie predyspozycji poszczególnych rejonów gminy dla określonych form turystyki, w celu uniknięcia konfliktów w użytkowaniu (tabela 2).

Zestawienie predyspozycji gminy Głuchołazy dla form turystyki krajoznawczej i aktywnej przedstawiają ryc. 3 i 4.

Ryc. 3. Mapa zasięgu występowania głównych form turystyki krajoznawczej gminy Glucholazy (źródło: opracowanie M. Rogowski)

Ryc. 4. Mapa potencjalnego zasięgu występowania form turystyki kwalifikowanej na obszarze gminy Glucholazy (źródło: opracowanie M. Rogowski)

Tabela 2. Zestawienie predyspozycji obszarów gminy Głuchołazy dla poszczególnych form turystyki

Formy turystyki	Rejony gminy
Geoturystyka	przełom Złotego Potoku i północny skłon Gór Opawskich ze szczytami Olszaka i Krzyżowej, Cicha Dolina w masywie Biskupiej Kopy, przełom Białej Głuchołaskiej, Góra Parkowa i rejon wsi Podlesie, Przedgórze Paczkowskie w rejonie Gierałcic i Sławniowic
Turystyka ekologiczna	masyw Biskupiej Kopy, przełom Złotego Potoku i północny skłon Gór Opawskich ze szczytami Olszaka i Krzyżowej, przełom Białej Głuchołaskiej, Góra Parkowa, Przedgórze Paczkowskie w rejonie Sławniowic, Burgrabice, dolina Białej Głuchołaskiej w rejonie Bodzanowa i Nowego Świętowa
Miejska turystyka kulturowa	Głuchołazy
Wiejska turystyka kulturowa	Biskupów, Bodzanów, Burgrabice, Charbielin, Gierałcice, Jarnołów, Łączki, Nowy Las, Nowy Świętów, Starowice, Stary Las, Polski Świętów
Turystyka przemysłowa, archeoturystyka	Cicha Dolina w masywie Biskupiej Kopy, północny skłon Gór Opawskich ze szczytami Olszaka i Krzyżowej, Przedgórze Paczkowskie w rejonie Gierałcic i Sławniowic, przełom Białej Głuchołaskiej, Góra Parkowa i rejon wsi Podlesie, rejon wsi Stary Las
Turystyka piesza	masyw Biskupiej Kopy, przełom Złotego Potoku, północny skłon Gór Opawskich ze szczytami Olszaka i Krzyżowej, Góra Parkowa i Głuchołazy, przełom Białej Głuchołaskiej, Przedgórze Paczkowskie
Turystyka rowerowa	masyw Biskupiej Kopy, przełom Złotego Potoku, Góra Parkowa i Głuchołazy, przełom Białej Głuchołaskiej, Przedgórze Paczkowskie, Płaskowyż Głubczycki, dolina Białej Głuchołaskiej
Turystyka narciarska	masyw Biskupiej Kopy
Turystyka kajakowa	dolina Białej Głuchołaskiej

Źródło: opracowanie własne

4. KIERUNKI ROZWOJU TURYSTYKI NA OBSZARZE GMINY GŁUCHOŁAZY ORAZ ZWIĄZANE Z NIMI KONFLIKTY SPOŁECZNO-EKONOMICZNE ORAZ KRAJOBRAZOWE

Podczas prowadzonych przez jednostki administracyjne gminy Głuchołazy badań dotyczących zagospodarowania turystycznego ważne jest zwrócenie uwagi na: dywersyfikację przestrzenną infrastruktury turystycznej w kierunku zagospodarowania turystycznego północnej i centralnej części gminy; przeprowadzenie rewitalizacji wiejskiej tkanki osadniczej, zwłaszcza w zakresie utrzymania cech swoistych krajobrazu kulturowego (charakterystyczny układ zabudowy szczytem do ulicy, domowe kaplice lub kaplice przyzagrodowe); popularyzację oraz wsparcie oryginalnych lub nawiązujących do wieloletnich tradycji imprez kulturalnych (także z wykorzystaniem dziedzictwa niematerialnego znanych mieszkańców regionu), w oparciu o które można budować turystyczną markę polskiej części transgranicznego regionu; uporządkowanie tematyki i rodzajów szlaków turystycznych zwłaszcza na terenie Gór Opawskich, a także wsparcie dla inicjatyw eko- i agroturystycznych i stwarzających możliwości rozwoju

bazy noclegowej średniego standardu turystycznego. Założone zadania teoretycznie nie powinny stwarzać problemów w ich realizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju turystyki, jednakże rzeczywistość często odbiega od założeń, rodząc różne rodzaje konfliktów. Uwzględniając potencjalne możliwości i predyspozycje rozwoju turystyki na analizowanym terenie, wykonana została analiza rodzajów konfliktów w użytkowaniu terenu gminy Głuchołazy. Opierając się na analizie organizacyjno-funkcjonalno-przestrzennej gminy, wyróżniono trzy główne rodzaje konfliktów w użytkowaniu terenu dla potrzeb turystyki:

1. Konflikt danych i wartości na poziomie samorząd–zarząd parku krajobrazowego oraz Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska, związany z prowadzeniem równoległych działań organizacji turystyki, w szczególności turystyki poznawczej, przez jednostki organizacyjne gminy i jednostki parku krajobrazowego Gór Opawskich oraz obszarów Natura 2000. Ich działania doprowadziły do zbyt intensywnie rozwiniętej sieci szlaków turystycznych, wprowadzając chaos informacyjny, który jest następnie źle odbierany przez turystów. Skutkiem konfliktu jest przeładowanie i powielanie informacji na licznych tablicach informacyjnych i znakach turystycznych. Dla chęci stworzenia lepszej oferty turystycznej powyżej wymienione organizacje prześcigają się w tworzeniu szlaków tematycznych, bez przygotowania bazy towarzyszącej, takiej jak choćby parkingi dla samochodów czy leśne wiaty postojowe dla turystów. W efekcie turyści dewastują krajobraz, samowolnie wyznaczając miejsca postojowe i wypoczynkowe. Ponadto, poruszając się po przepełnionych informacją szlakach, a także zastając nieład i zamieszanie na miejscach postojowych, pozostają z uczuciem niesmaku, co ma wpływ na to, że krajobraz oceniają *summa summarum* negatywnie.
2. Konflikt strukturalny na poziomie turysta–samorządowiec, który zaobserwowano na płaszczyźnie dostępności komunikacyjnej. Konflikt struktury organizacji połączeń komunikacji autobusowej oraz kolejowej wewnątrz gminy oraz połączeń zewnętrznych z innymi regionami turystycznymi Polski i Czech. Skutkiem tej niezgodności jest niechęć turystów do przyjazdu jednodniowego lub weekendowego w rejon gminy. Niemożność poruszania się lokalną komunikacją, często nieprzystosowaną do przewozu rowerów lub nart, eliminuje penetrację w szczególności regionu Przedgórze Paczkowskiego i Płaskowyżu Głubczyckiego w systemie turystyki aktywnej jedno- lub kilkudniowej;
3. Konflikt relacji na poziomie turysta–mieszkańiec. Konflikt pomiędzy stałymi mieszkańcami a przybywającymi turystami, związany zarówno z wykorzystaniem terenów przeznaczonych pod usługi noclegowe i gastronomiczne, jak i podczas aktywnego użytkowania infrastruktury turystycznej. Konflikt przejawiający się głównie w komunikacji interpersonalnej w obiektach turystycznych, których pracownikom często brakuje merytorycznej wiedzy z zakresu prowadzonych zadań, jak również ogłady osobistej. W przestrzeni turystycznej często dochodzi do konfliktów interpersonalnych z mieszkańcami gminy, którzy mają swoje domostwa w pobliżu szlaków i obiektów turystycznych, tj. kapliczki czy zabytki

w gęstej tkance miejskiej Głuchołaz. Skutkiem ww. konfliktu jest negatywne postrzeganie walorów krajobrazowych całej gminy i utrwalenie się negatywnych odczuć wśród turystów.

5. KONKLUZJA

Powyższa ocena atrakcyjności krajobrazowej gminy Głuchołazy oraz pokazanie dużych predyspozycji do organizowania turystyki krajoznawczej i kwalifikowanej zdają się wskazywać, że nic nie jest w stanie zakłócić dobrze pojętego, zrównoważonego rozwoju usług turystycznych. Jednakże, jak wykazały badania terenowe, organizatorzy nie uniknęli licznych konfliktów na poziomie personalnym, strukturalnym oraz konfliktu wartości danych na obszarach o dużej atrakcyjności krajobrazu. Ujawniła się istotna zależność pomiędzy atrakcyjnością a wielkością konfliktu, mianowicie im wyższa wartość walorów krajobrazowych, tym bardziej zróżnicowane konflikty. Na tej podstawie można odnieść mapę atrakcyjności krajobrazowej do miejsca i zasięgu występowania konfliktów.

Najczęściej konflikt definiuje się jako występowanie sprzecznych lub konkurencyjnych interesów. Wynikać on może również z różnic wykształcenia, interpretacji organizatorów, a także z emocji samych odbiorców – turystów. Konflikt odgrywa więc rolę destrukcyjną z uwagi na to, że prowadzi do spadku zainteresowania turystycznych regionem.

Współcześnie jednak obserwuje się inną twarz konfliktu, czyli jego pozytywną, kreatywną rolę. Wskazując na jego funkcjonalny wymiar, polegający na pobudzeniu aktywności jednostek organizacyjnych w zaangażowaniu w interes własnej grupy lokalnej, poprzez zwiększenie jej motywacji do określonych działań. Niewątpliwie już na poziomie organizacyjnym (istotne jest w pierwszym rzędzie przeprowadzenie dokładnego studium krajobrazowego) oraz strukturalnym unikanie konfliktów, które, jak widać na przykładzie Głuchołaz, mają następstwa w zagospodarowaniu turystycznym i w percepcji/ocenie walorów krajobrazowych oraz krajoznawczych przez turystów.

LITERATURA

- Buczowska K., 2008, *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny*, Poznań: AWF Poznań.
- Chylińska D. et al., 2011, *Studium krajobrazowo-turystyczne Gór Opawskich w granicy gminy miejsko-wiejskiej Głuchołazy dla celów zagospodarowania przestrzeni turystycznej*, Urząd Miasta Głuchołazy, materiał niepublikowany.
- Cymańska-Grabowska B., Steblik-Wlazłak B., 2011, *Podstawy turystyki*, Warszawa: REA.
- Faracik R. et al., 2011, Rodzaje i formy turystyki, [w:] W. Kurek (red.), *Turystyka*, Warszawa: PWN, s. 199.
- Grzywacz A., 2009, Niektóre problemy tworzenia prawa turystyki w lasach i na obszarach przyrodniczo cennych, *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, z. 4(23), s. 23.
- Kondracki J., 2002, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa: PWN.
- Kowalczyk A., Kulczyk S., Duda-Gromada K., 2010, *Przyrodnicze aspekty turystyki zrównoważonej*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, Warszawa: PWN, s. 25.

- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, *Geografia turystyczna Polski*, Warszawa: PWE.
- Łach J., Rogowski M., 2011, Wartość walorów krajobrazowych gminy Głuchołazy dla rozwoju turystyki, [w:] Chrobak P., Szymkowicz P. (red.), *Transgraniczny potencjał turystyczny Gór Opawskich. Materiały pokonferencyjne*, Głuchołazy: Wydawnictwo Kwadrat Group, Gmina Głuchołazy, s. 53–63.
- Migoń P., 2012, *Geoturystyka*, Warszawa: PWN.
- Osadczuk A., Osadczuk K., 2008, Szanse i perspektywy rozwoju geoturystyki jako nowej formy postrzegania obiektów przyrody nieożywionej i poznawania zjawisk naturalnych, [w:] M. Dutkowski (red.), *Problemy turystyki i rekreacji*, t. 1, Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, s. 131–142.
- Rogowski M., 2012, Nasycenie szlakami turystyki pieszej w Sudetach i Przedgórzu Sudeckim jako miernik rozwoju funkcji turystycznej regionu, [w:] Z. Dziemianko, W. Stach (red.), *Rzeczywistość społeczna w badaniach młodych naukowców*, Poznań: Wyższa Szkoła Handlu i Usług, s. 371–384.
- Różycki T., 2009, *Zarys wiedzy o turystyce*, Kraków: Proksenia.
- Strategia rozwoju turystyki w gminie Głuchołazy*, 2004, Głuchołazy: Zarząd Oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Głuchołazach, dost.: na: <http://www.gluchołazy.pl/old/108/070315082540/strategia.pdf> [15.10.2013].
- Zaręba D., 2008, *Ekoturystyka*, Warszawa: PWN.

THE LANDSCAPE ASSESSMENT AS A MEAN OF AVOIDING CONFLICT IN TOURIST UTILIZATION ON THE EXAMPLE OF GŁUCHOŁAZY COMMUNE

Summary

Landscape studies are essential work in regional tourist strategy documents. With this studies, we can describe in a correct way conditions of tourist forms development and maintainance of ecological, cultural, social and economic balance in region. Incorrect tourist evaluation and conflict in landscape utilize cause lack of landscape studies. In this paper we present the methodology of tourist evaluation of landscape values so conflict avert between most popular tourist forms on example of Głuchołazy commune.

Key words: evaluation, landscape, sightseeing, active tourism, landscape conflict, Opawskie Mt, Paczkowskie Foothills, Głubczyckie Plateau

BEATA FORMAL-PIENIAK, BARBARA ŻARSKA, EWA ZARAŚ-JANUSZKIEWICZ,
MAŁGORZATA KACZOROWSKA, MARIA BIHUNOVA

OCENA WALORÓW KRAJOBRAZU GMINY SOKOŁY DLA POTRZEB KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU W ASPEKCIE TURYSTYKI

Streszczenie: Walory krajobrazowe mają nieodzowny wpływ na rozwój turystyki. Celem opracowania było wykonanie waloryzacji krajobrazowej gminy Sokoły dla potrzeb turystyki. W ocenie wartości krajobrazu zastosowano metodę Dubela i Szczygielskiego (1982). Wykorzystano kryteria dotyczące oceny środowiska przyrodniczego i kulturowego, np. stopień atrakcyjności zbiorowisk roślinnych, częstotliwość występowania obiektów kulturowych itd. Teren opracowania podzielono na 44 jednostki krajobrazowo-przestrzenne wzdłuż głównych dróg. Gmina Sokoły charakteryzuje się zróżnicowaną strukturą krajobrazu z obszarami lasów, mozaiką pól uprawnych, łąk, pastwisk, terenami dolin rzecznych, jak i osadnictwem. Na podstawie wyników badań wyróżniono obszary o wysokich, średnich i niskich walorach krajobrazu. Jednostki z wysokimi i średnimi walorami przyrodniczymi oraz kulturowymi dominują na terenie gminy. Kolejnym etapem badań było sformułowanie wskazań do kształtowania terenu opracowania dla potrzeb turystyki.

Słowa kluczowe: walory krajobrazu, waloryzacja, gmina, turystyka

1. WPROWADZENIE

Potencjał przyrodniczo-kulturowy ma nieodzowny wpływ na rozwój turystyki. Aby sformułować właściwe zasady kształtowania krajobrazu, należy wykonać ocenę elementów abiotycznych i biotycznych, w celu wyróżnienia najcenniejszych obszarów badanego obszaru. Rozwój turystyki powinien być jedną z priorytetowych działalności gmin w promocji ich regionu. W niniejszym opracowaniu zastosowano waloryzację przyrodniczo-kulturową gminy Sokoły na potrzeby turystyki.

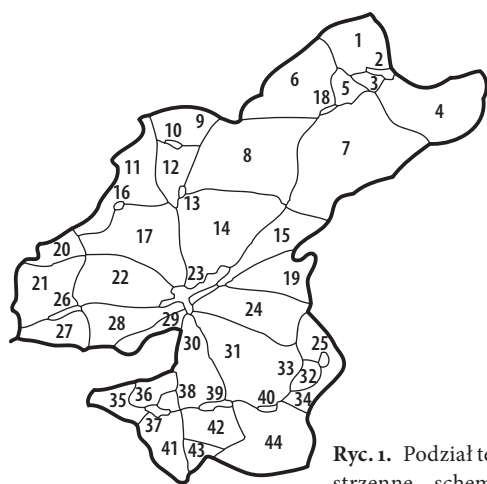
2. MATERIAŁ I METODY BADAWCZE

Gmina Sokoły znajduje się w środkowej części Zachodniego Obszaru Funkcjonalnego województwa podlaskiego. Należy ona do mezoregionu Wysoczyzny Wysokomazowieckiej, a także częściowo do Doliny Górnej Narwi (Kondracki 1994). Powierzchnia gminy Sokoły 15 560 ha, co zajmuje 12,14% powierzchni powiatu wysokomazowieckiego. Grunty orne zajmują największą część gminy (54,5%). Ponadto, duży obszar stanowią lasy (19,6%) oraz łąki i pastwiska (15,1%). Krajobraz gminy Sokoły jest unikatowy w części północno-wschodniej, gdyż około 730 ha należy do fragmentu Narwiańskiego Parku Narodowego i jego otuliny. Naturalny charakter zachowała tu dolina Narwi,

która jest naturalnym korytarzem ekologicznym, wchodzącym w skład krajowego ekologicznego systemu obszarów chronionych. Duże zróżnicowanie roślinności o charakterze naturalnym, związanej z terenami wilgotnymi i podmokłymi, charakteryzuje się wysokimi walorami wizualnymi. Na terenie gminy Sokoły występują również elementy kulturowe, tj. zabytki architektury, będące często pamiątką po mniejszościach narodowych, etnicznych i religijnych. Istotną rolę odgrywa potencjał społeczno-kulturowy, jaki ujawnia się w szeregu imprez cyklicznych i tematycznych, organizowanych przez samorząd gminy. W swoich działaniach władze gminy nastawione są na promowanie turystyki i rekreacji w regionie. Wykonanie waloryzacji przyrodniczo-kulturowej gminy umożliwi sformułowanie wskazań do zagospodarowania przestrzennego na potrzeby turystyki. Wdrożenie tych wskazań będzie miało wpływ na rozwój gospodarczy i społeczny regionu pod kątem ruchu turystycznego, przy zachowaniu i ochronie wartości przyrodniczych, kulturowych i wizualnych.

Badania terenowe i kameralne zostały wykonane w latach 2011–2013. W ramach badań terenowych rozpoznano szatę roślinną, a następnie wykonano mapę roślinności rzeczywistej w skali 1:25 000. Nazwy zbiorowisk roślinnych przyjęto za Matuszkiewiczem (2001). Inwentaryzacja środowiska kulturowego polegała na wizji terenowej wraz z rozpoznaniem obiektów zabytkowych. Teren opracowania został podzielony na jednostki krajobrazowo-przestrzenne.

Zdecydowano się na wydzielenie w terenie geometrycznych kształtów, opartych w głównej mierze na siatce dróg: wojewódzkich, powiatowych, gminnych i wybranych dróg dojazdowych. Podział ten został wykony na prośbę władz gminnych, w celu łatwiejszego wdrożenia zaleceń związanych z kształtowaniem krajobrazu terenu opracowania. Wyznaczenie granic jednostek przestrzennych zostało sporządzone na podstawie materiałów kartograficznych (mapy topograficznej oraz zdjęć satelitarnych), a także badań terenowych. W rezultacie otrzymano 44 jednostki przestrzenno-krajobrazowe (ryc. 1).

Ryc. 1. Podział terenu opracowania na jednostki krajobrazowo-przestrzenne – schemat (źródło: opracowanie własne, B. Fornal-Pieniak)

Poszczególne komponenty krajobrazu w wyróżnionych jednostkach zostały poddane ocenie z wykorzystaniem bonitacji punktowej. Waloryzację krajobrazową gminy Sokoły opracowano, stosując metody waloryzacji wg Dubel i Szczygielskiego (1982) oraz Dubel (2004) (tabela 1).

Tabela 1. Waloryzacja przyrodniczo krajobrazowa gmin wiejskich na potrzeby planowania i organizacji turystyki na wsi wg Dubel i Szczygielski (1982)

Odsetek pokrycia powierzchni jednostek przestrzennych	WALORY				Obszary zurbanizowane
	woda	las	łąki	pola orne	
10	10	5	1	1	-10%
20	20	10	2	1	-20%
30	32	16	3	1	-30%
40	38	18	4	2	-40%
50	40	20	4	2	-50%
60	42	21	4	2	-60%
70	46	23	4	2	-80%
90	48	24	4	2	-90%
100	50	25	5	3	0 pkt.

+1 pkt. za każde dodatkowe 10 m wysokości względnej w obrębie jednostki

Źródło: opracowanie własne za: Dubel, Szczygielski 1982

Zanim przystąpiono do waloryzacji środowiska przyrodniczego, wyliczono odsetek pokrycia, w każdym polu jednostki, zbiorowisk roślinnych na poziomie klasy lub rzędu oraz takich form użytkowania terenu, jak: uprawy, sady, osadnictwo. Dane te wykorzystano do przeprowadzenia szczegółowej waloryzacji przyrodniczej w obrębie poszczególnych jednostek krajobrazowo-przestrzennych dla określonych kryteriów oceny. Podczas waloryzacji środowiska przyrodniczego gminy Sokoły zostały wzięte pod uwagę elementy, wpływające na atrakcyjność turystyczną: pokrycie oraz ukształtowanie terenu, walory estetyczne oraz wartości zdrowotne występujących zbiorowisk roślinnych, odporność szaty roślinnej na użytkowanie oraz występowanie form ochrony przyrody i zbiorowisk rzadkich i chronionych. Zastosowano bonitację punktową, przyjmując, że 1 punkt to najniższa, a 5 punktów to najwyższa wartość ocenianej cechy. Oceniając poszczególne kryteria w pojedynczej jednostce, zsumowano ilorazy punktów przypisanych poszczególnym zespołom roślinnym lub typom terenu w tym kryterium oraz ich procent pokrycia w jednostce.

Zapis ten przybliży następujące równanie:

$$PKT_{iii} = \text{pkt (A)} \times \%A + \text{pkt (B)} \times \%B + \text{pkt (C)} \times \%C + \dots + \text{pkt (M)} \times \%M$$

Objaśnienia:

PKT_{iii} – suma punktów uzyskana przez daną jednostkę w analizowanym kryterium

pkt (A) – punkty przypisane w danym kryterium terenom A (olsy)

$\%A$ – procent pokrycia terenu przez olsy w danej jednostce

Wyniki zostały zaokrąglone do liczb całkowitych. Wzór ten został wykorzystany przy ocenie czterech pierwszych kryteriów. Za występowanie na terenie jednostki obszaru objętego ochroną przyrody – całej jednostce przyznawano 3 punkty. Obszar ten wyróżniał się zróżnicowaną roślinnością o charakterze naturalnym i o dużych walorach wizualnych, które mają wpływ na atrakcyjność krajobrazu. Za występowanie na terenie jednostki zbiorowiska lub zbiorowisk rzadkich lub chronionych przyznawano 1 punkt. Ocenę zbiorowisk rzadkich i chronionych przeprowadzono na podstawie *Rozporządzenia Ministra Środowiska z dnia 14 sierpnia 2001 roku w sprawie określenia rodzajów siedlisk przyrodniczych podlegających ochronie* (DzU z 2001 r., nr 92, poz. 1029). Wartość estetyczną i zdrowotną zbiorowisk roślinnych oraz odporność szaty roślinnej na użytkowanie określono według Krzymowskiej-Kostrowickiej (1997). Wszystkie jednostki przestrzenne zostały ocenione w systemie bonitacji punktowej. Spowodowało to podzielenie terenów pod względem walorów przyrodniczych dla potrzeb turystyki i rekreacji na trzy kategorie:

- od 1 do 4 punktów – tereny o niskich walorach przyrodniczych dla potrzeb turystyki i rekreacji,
- od 5 do 11 punktów – tereny o średnich walorach przyrodniczych dla potrzeb turystyki i rekreacji,
- od 12 do 16 punktów – tereny o wysokich walorach przyrodniczych dla potrzeb turystyki i rekreacji.

Waloryzację krajobrazu kulturowego przeprowadzono na podstawie sześciu kryteriów oceny przy zastosowaniu skali oceny od 1 do 3 punktów. W waloryzacji środowiska kulturowego zastosowano następujące kryteria w oparciu o metodę Mygi-Piątek (2007): dawność, historyczność, wartość estetyczna krajobrazu, wartość estetyczna krajobrazu, wyjątkowość, harmonia. Wszystkie jednostki przestrzenne zostały ocenione w systemie bonitacji punktowej, co pozwoliło na podział terenów pod względem walorów kulturowych na trzy kategorie:

- od 5 do 7 punktów – tereny o niskich walorach kulturowych,
- od 8 do 11 punktów – tereny o średnich walorach kulturowych,
- od 12 do 15 punktów – tereny o wysokich walorach kulturowych.

Każdej kategorii nadano odpowiednią wartość punktową w zależności, czy została zakwalifikowana na dolnej czy górnej granicy oceny. Wyróżniono obszary o zróżnicowanych walorach krajobrazu, tj.:

- 1 punkt – tereny o niskich walorach przyrodniczych lub kulturowych,
- 2 punkty – tereny o średnich walorach przyrodniczych lub kulturowych,
- 3 punkty – tereny o wysokich walorach przyrodniczych lub kulturowych.

W celu uzyskania syntezy waloryzacji i wyłonienia obszarów o najwyższych walorach dla potrzeb turystyki i rekreacji zsumowano powyższe oceny. Obszar

opracowania podzielono na trzy kategorie: terenów o niskich, średnich i wysokich walorach turystycznych, w zależności od liczby uzyskanych punktów:

- od 2 do 3 punktów – tereny o niskich walorach krajobrazowych dla turystyki i rekreacji,
- 4 punkty – tereny o średnich walorach krajobrazowych dla turystyki i rekreacji,
- od 5 do 6 punktów – tereny o wysokich walorach krajobrazowych dla turystyki i rekreacji.

3. WYNIKI BADAŃ

3.1. Waloryzacja przyrodnicza

Na terenie opracowania rozpoznano szatę roślinną, należącą do zbiorowisk naturalnych, półnaturalnych i synantropijnych. Zbiorowiska leśne reprezentowane są przez ols (*Ribo nigri-Alnetum*), łęg (*Circaeo-Alnetum*), grąd subkontynentalny (*Tilio-Carpinetum*), bór wilgotny (*Molinio-Pinetum*), bór mieszany (*Quercu roboris-Pinetum*), subkontynentalny oraz bór świeży (*Peucedano-Pinetum*). Do roślinności trawiastej należą łąki wilgotne w dolinach rzek, a także łąki świeże i pastwiska. Na obszarach zabudowanych i polach uprawnych występuje roślinność synantropijna.

W wyniku przeprowadzonej waloryzacji przyrodniczej wyróżniono obszary należące do trzech kategorii:

- od 1 do 4 punktów – tereny o niskich walorach przyrodniczych dla potrzeb turystyki i rekreacji,
- od 5 do 11 punktów – tereny o średnich walorach przyrodniczych dla potrzeb turystyki i rekreacji,
- od 12 do 16 punktów – tereny o wysokich walorach przyrodniczych dla potrzeb turystyki i rekreacji.

Tereny o niskich walorach przyrodniczych to przede wszystkim obszary z zabudową wsi, gdzie dominuje roślinność introdukowana oraz synantropijna. Tereny te zajmują bardzo małą powierzchnię względem całej gminy (około 2,5%). Tereny o średnich walorach przyrodniczych dominują, zajmując 68% powierzchni gminy. Obszary te pokryte są niewielkiej wielkości lasami, jak i mozaiką pól uprawnych, łąk i zadrzewień śródpolnych. Tereny o wysokich walorach przyrodniczych obejmują przede wszystkim jednostki krajobrazowo-przestrzenne, w obszarze których znajduje się Narwiański Park Narodowy – jednostki o numerach 1 i 4 (ryc. 1). Wysoko ocenione zostały również jednostki o numerach 8 i 9, ze względu na występowanie w ich granicach dużych obszarów leśnych (bory mieszane) atrakcyjnych dla turystyki i rekreacji. Trzy pozostałe jednostki o numerach 28, 30 i 31 (ryc. 1) swoją przynależność do terenów o wysokich walorach przyrodniczych zawdzięczają głównie występowaniu w ich granicach lasów cennych przyrodniczo dla turystyki i rekreacji (bory mieszane, grądy, łęgi i inne) oraz ze względu na swój mozaikowy charakter – występowanie lasów, pól, łąk i cieków

wodnych, co pozytywnie wpływa na urozmaicenie krajobrazu. Tereny o wysokich walorach przyrodniczych zajmują około 29,5% powierzchni gminy.

3.2. Waloryzacja środowiska kulturowego

Różnorodne formy architektoniczne i różne typy budownictwa świadczą o zachowaniu się wpływów poprzednich mieszkańców różnych narodowości, a także mniejszości, tj. jaćwieskie, krzyżackie, polskie, litewskie i ruskie. Wyróżniono zabytki archeologiczne, zabytki architektury i budownictwa, parki i cmentarze, zabytki techniki i drogownictwa oraz zabytki ruralistyczne. W waloryzacji środowiska kulturowego zostały wyłonione trzy kategorie terenów:

- od 5 do 7 punktów – tereny o niskich walorach kulturowych,
- od 8 do 11 punktów – tereny o średnich walorach kulturowych,
- od 12 do 15 punktów – tereny o wysokich walorach kulturowych.

Tereny o niskich walorach środowiska kulturowego zajmują 30% powierzchni gminy, w skład których wchodzi głównie tereny uprawne oraz mniejsze wsie, gdzie nie zachowały się lub nie występowały zabytki kultury materialnej. Tereny o średnich walorach środowiska kulturowego dominują na terenie gminy Sokoły i zajmują około 66% powierzchni. Są to tereny wsi, w których zachowały się cenne obiekty kulturowe oraz obszary rolnicze, przemieszane mozaiką łąk, lasów i zadrzewień śródpolnych, charakteryzujące się krajobrazem o wysokich wartościach estetycznych oraz szczególną harmonią i wyjątkowością. Tereny o wysokich walorach środowiska kulturowego zajmują tylko około 4% powierzchni gminy. Jednak występujące na ich terenach zabytki podnoszą wartość kulturową całej gminy. Najwyżej ocenione regiony wieś Sokoły oraz wieś Waniewo wraz z przyległymi terenami.

3.3. Waloryzacja krajobrazowa

Na podstawie dwóch waloryzacji – przyrodniczej i kulturowej opracowano waloryzację krajobrazową gminy Sokoły na potrzeby rozwoju turystyki. Obszar opracowania podzielono na trzy kategorie: terenów o niskich, średnich i wysokich walorach krajobrazowych, w zależności od liczby uzyskanych punktów. Tereny o niskich walorach krajobrazowych zajmują 30% powierzchni gminy. Są to tereny typowo rolnicze, o niezróżnicowanym krajobrazie, niskich walorach przyrodniczych i znikomych wartościach kulturowych. Niemniej tereny te są istotne z punktu gospodarczego i produkcyjnego gminy (tabela 2).

Tereny o średnich walorach krajobrazowych dominują w gminie i zajmują 43% powierzchni gminy Sokoły (tabela 3).

Tereny o najwyższych walorach krajobrazowych (tabela 4) zajmują 27% powierzchni gminy. Są to tereny, które charakteryzują się zarówno wysokimi wartościami przyrodniczymi, jak i wysokimi wartościami kulturowymi. Należy uznać te obszary za niezastąpione bogactwo gminy.

Tabela 2. Zestawienie terenów o niskich walorach krajobrazowych dla potrzeb turystyki (bonitacja od 2 do 3 punktów)

NUMER JEDNOSTKI	Ocena walorów środowiska przyrodniczego	Ocena walorów kulturowych	Ocena walorów turystycznych i rekreacyjnych	NUMER JEDNOSTKI	Ocena walorów środowiska przyrodniczego	Ocena walorów kulturowych	Ocena walorów turystycznych i rekreacyjnych
3	*	**	*	27	**	*	*
5	**	*	*	29	**	*	*
10	*	*	*	32	**	*	*
12	**	*	*	33	*	*	*
13	*	*	*	34	**	*	*
14	**	*	*	35	**	*	*
15	**	*	*	36	**	*	*
16	*	*	*	37	*	*	*
18	*	*	*	38	**	*	*
19	**	*	*	40	*	*	*
20	**	*	*	41	**	*	*
25	**	*	*	42	**	*	*
26	*	**	*	43	**	*	*

Wartość walorów przyrodniczych: * niska, ** średnia, *** wysoka

Wartość walorów kulturowych: * niska, ** średnia, *** wysoka

Wartość walorów krajobrazowych: * tereny o małym potencjale dla turystyki i rekreacji, ** tereny o średnim potencjale dla turystyki i rekreacji, *** tereny o wysokim potencjale dla turystyki i rekreacji

Źródło: opracowanie własne

Tabela 3. Zestawienie terenów o średnich walorach krajobrazowych dla potrzeb turystyki (bonitacja – 4 punkty)

NUMER JEDNOSTKI	Ocena walorów środowiska przyrodniczego	Ocena walorów kulturowych	Ocena walorów turystycznych i rekreacyjnych	NUMER JEDNOSTKI	Ocena walorów środowiska przyrodniczego	Ocena walorów kulturowych	Ocena walorów turystycznych i rekreacyjnych
2	*	***	**	21	**	**	**
6	**	**	**	22	**	**	**
7	**	**	**	23	*	***	**
9	***	*	**	24	**	**	**
11	**	**	**	39	**	**	**
17	**	**	**	44	**	**	**

Wartość walorów przyrodniczych: * niska, ** średnia, *** wysoka

Wartość walorów kulturowych: * niska, ** średnia, *** wysoka

Wartość walorów krajobrazowych: * tereny o małym potencjale dla turystyki i rekreacji, ** tereny o średnim potencjale dla turystyki i rekreacji, *** tereny o wysokim potencjale dla turystyki i rekreacji

Źródło: opracowanie własne

Tabela 4. Zestawienie terenów o wysokich walorach krajobrazowych dla potrzeb turystyki (bonitacja od 5 do 6 punktów)

NUMER JEDNOSTKI	Ocena walorów środowiska przyrodniczego	Ocena walorów kulturowych	Ocena walorów turystycznych i rekreacyjnych	NUMER JEDNOSTKI	Ocena walorów środowiska przyrodniczego	Ocena walorów kulturowych	Ocena walorów turystycznych i rekreacyjnych
1	***	***	***	28	***	**	***
4	***	**	***	30	***	**	***
8	***	**	***	31	***	**	***

Wartość walorów przyrodniczych: * niska, ** średnia, *** wysoka

Wartość walorów kulturowych: * niska, ** średnia, *** wysoka

Wartość walorów krajobrazowych: * tereny o małym potencjale dla turystyki i rekreacji, ** tereny o średnim potencjale dla turystyki i rekreacji, *** tereny o wysokim potencjale dla turystyki i rekreacji

Źródło: opracowanie własne

4. WNIOSKI

1. Gmina Sokoły charakteryzuje się zróżnicowanymi walorami przyrodniczo-krajobrazowymi, o czym świadczą otrzymane wyniki badań.
2. Na terenie opracowania dominują obszary o średnich i wysokich walorach krajobrazowych (m.in. duża różnorodność szaty roślinnej i elementów kulturowych), które są atrakcyjne dla rozwoju turystyki.
3. Wskazania dotyczące kształtowania gminy Sokoły na potrzeby turystyki i rekreacji powinny być opracowane z zasadą zrównoważonego rozwoju, w celu zachowania cennych wartości przyrodniczych i kulturowych, a tym samym udostępnienia ich potencjalnym turystom.

LITERATURA

- Dubel K., Szczygielski K., 1982, Ocena przydatności środowiska przyrodniczego województwa katowickiego dla potrzeb turystyki i wypoczynku, *Czasopismo Geograficzne*, 53, 2, s. 159–189.
- Dubel K., 2004, Waloryzacja przyrodniczo-krajobrazowa gmin dla potrzeb planowania i organizacji na wsi, [w:] *Turystyka w rozwoju lokalnym*, Warszawa: Wydawnictwo SGGW, s. 158–167.
- Rozporządzenia Ministra Środowiska z dnia 14 sierpnia 2001 roku w sprawie określenia rodzajów siedlisk przyrodniczych podlegających ochronie, DzU z 2001 r., nr 92, poz. 1029.
- Kondracki J., 1994, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa: PWN.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1997, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, Warszawa: PWN.
- Matuszkiewicz W., 2001, *Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski*, Warszawa: PWN.
- Myga-Piątek U., 2007, Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych, [w:] M. Kistowski, B. Korwel-Lejkowska (red.), *Waloryzacja środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym*, Gdańsk-Warszawa: Polska Asocjacja Ekologii Krajobrazu, s. 101–110.

LANDSCAPE VALUES EVALUATION OF SOKOŁY COMMUNE FOR LANDSCAPE SHAPING IN TOURISM ASPECT

Summary

Landscape quality is strong connected with tourism development. The aim of paper was natural and cultural evaluation of Sokoły commune for tourism development. The study area is located on north-east part of Poland. Landscape evaluations was made according to Dubel and Szczygieski method (1982). Natural and cultural criteria were used to landscape evaluation for example attractiveness of vegetation or frequently of cultural elements etc. Study area was divided into 44 special-landscape units along the local roads. Landscape structure of Sokoły commune included the main elements as: forests, mosaic of meadows and fields, areas with river valleys and settlements. It was distinguished areas with different natural and cultural values on study areas as areas with high landscape landscape, areas with medium landscape values, areas with low landscape values. Special landscape units with high and medium natural and cultural values were dominated on commune. The last stage of research was formulated directions for sustainable tourism on study area.

Key words: landscape values, evaluation, commune, tourism

SPIS AUTORÓW

KAROLINA ANWAJLER

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
studentka studiów II stopnia, kierunek
Architektura Krajobrazu

KRZYSZTOF BADORA

Uniwersytet Opolski
Katedra Ochrony Powierzchni Ziemi
ul. Oleska 48
45-052 Opole
e-mail: kbadora@uni.opole.pl

MARIA BIHUNOVA

Slovak University of Agriculture in Nitra
Faculty of Horticulture and Landscape
Engineering
Department of Garden and Landscape
Architecture
e-mail: maria.bihunova@uniag.sk

TADEUSZ J. CHMIELEWSKI

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie
Zakład Ekologii Krajobrazu i Ochrony
Przyrody
ul. Dobrzańskiego 37
20-262 Lublin
e-mail: tadeusz.chmielewski@up.lublin.pl

ANDRZEJ CZERNY

Uniwersytet Marie Curie-Skłodowskiej
w Lublinie
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki
Przestrzennej
al. Kraśnicka 2 cd
20-718 Lublin
e-mail: aczerny@poczta.umcs.lublin.pl

MIROŚŁAWA CZERNY

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Krakowskie Przedmieście 30
00-927 Warszawa
e-mail: mczerny@uw.edu.pl

ANNA DZIKOWSKA

Międzynarodowa Wyższa Szkoła Logistyki
i Transportu
Zakład Budownictwa
ul. Sołtysowicka 19B
51-168 Wrocław
e-mail: adzikowska@msl.com.pl, anna_dzikow-
ska@tlen.pl

KINGA FILIPIAK

Zespół Szkół nr 7 w Warszawie
ul. Chłodna 36/46
00-872 Warszawa
e-mail: kubiakkinga9@gmail.com

BEATA FORMAL-PIENIAK

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii
i Architektury Krajobrazu
Katedra Ochrony Środowiska
ul. Nowoursynowska 166
02-787 Warszawa
e-mail: beata_fornal_pieniak@sggw.pl

MARTA GARGAŁA

Uniwersytet Rzeszowski
Wydział Biologiczno-Rolniczy
Zakład Architektury Krajobrazu
ul. Ćwiklińskiej 2
35-601 Rzeszów
e-mail: martagargala@wp.pl

KRYSZYNA GERMAN

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków
e-mail: krystyna.german@uj.edu.pl

PIOTR GŁUSZEK

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków

MICHAŁ JAKIEL

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków
e-mail: michal.jakiel@uj.edu.pl

MAŁGORZATA KACZOROWSKA

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii
i Architektury Krajobrazu
Katedra Ochrony Środowiska
ul. Nowoursynowska 166
02-787 Warszawa

ROBERT KIJEWSKI

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii
i Architektury Krajobrazu
Katedra Ochrony Środowiska
ul. Nowoursynowska 166
02-787 Warszawa

ALICJA KRZEMIŃSKA

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania
Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geomorfologii
pl. Uniwersytecki 1
50-137 Wrocław
e-mail: alicja.krzeminska@uni.wroc.pl

AGNIESZKA LATOCHA

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania
Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geomorfologii
pl. Uniwersytecki 1
50-137 Wrocław
e-mail: agnieszka.latocha@uni.wroc.pl

LECH LICHOLA

Uniwersytet Rzeszowski
Wydział Biologiczno-Rolniczy
Zakład Architektury Krajobrazu
ul. Ćwiklińskiej 2
35-601 Rzeszów

ALEKSANDRA LIS

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Instytut Architektury Krajobrazu
pl. Grunwaldzki 24a
50-363 Wrocław
e-mail: amlis@op.pl

JANUSZ ŁACH

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania
Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
pl. Uniwersytecki 1
50-137 Wrocław
e-mail: janusz.lach@uni.wroc.pl

MALWINA MICHALIK-ŚNIEŻEK

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie
Zakład Ekologii Krajobrazu i Ochrony
Przyrody
ul. Dobrzańskiego 37
20-262 Lublin
e-mail: mmsniezek@wp.pl

SZYMON OPANIA

Politechnika Śląska
Wydział Architektury
Katedra Urbanistyki i Planowania
Przestrzennego
ul. Akademicka 7
44-100 Gliwice
e-mail: szymon.opania@polsl.pl

MARTA PISAREK

Uniwersytet Rzeszowski
Wydział Biologiczno-Rolniczy
Katedra Agroekologii
ul. Ćwiklińskiej 2
35-601 Rzeszów
e-mail: arion33@wp.pl

ŁUKASZ PYZOWSKI

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków

MATUSZ ROGOWSKI

Wyższa Szkoła Handlu i Usług
ul. Zwierzyniecka 13-15
60-813 Poznań
e-mail: mateusz.rogowski@wp.eu

WOJCIECH STASZEK

Uniwersytet Gdański
Instytut Geografii
ul. Bażyńskiego 4
80-952 Gdańsk
e-mail: geosw@ug.edu.pl

BARBARA WYCICHOWSKA

Politechnika Łódzka
Instytut Architektury i Urbanistyki
al. Politechniki 6
90-924 Łódź
e-mail: barbra.w@gazeta.pl

EWA ZARAŚ-JANUSZKIEWICZ

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii
i Architektury Krajobrazu
Katedra Ochrony Środowiska
ul. Nowoursynowska 166
02-787 Warszawa
e-mail: ewa_zaras_januszkiewicz@sggw.pl

ANNA ZARĘBA

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania
Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
pl. Uniwersytecki 1
50-137 Wrocław
e-mail: anna.zareba@uni.wroc.pl

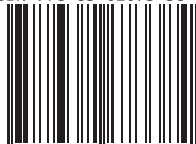
BARBARA ŻARSKA

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii
i Architektury Krajobrazu
Katedra Ochrony Środowiska
ul. Nowoursynowska 166
02-787 Warszawa

STUDIA KRAJOBRAZOWE (PRACE ZBIOROWE)

- t. 1. Zaręba A., Chylińska D. (red.), 2008, *Studia krajobrazowe jako podstawa właściwego gospodarowania przestrzenią*, Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe.
- t. 2. Chylińska D., Łach J. (red.), 2010, *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Wrocław: Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki IGiRR, Uniwersytet Wrocławski.
- t. 3. Łach J., Zaręba A. (red.), 2012, *Studia krajobrazowe. Krajobrazy zdefiniowane – znaki i symbole w krajobrazie*, Wrocław: Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki IGiRR, Uniwersytet Wrocławski.
- t. 4A Kołodziejczyk K., Chylińska D., Zaręba A. (red.), 2014, *Studia krajobrazowe. Krajobraz jako nośnik idei. Ujęcia teoretyczne i humanistyczne*, Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski.
- t. 4B Kołodziejczyk K., Chylińska D., Zaręba A. (red.), 2014, *Studia krajobrazowe. Krajobraz jako nośnik idei. Ujęcia analityczne*, Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski.

ISBN 978-83-62673-38-4

9 788362 673384 >